

Jef Peeters

Economie in meervoud

Wegwijzers naar een sociaal-ecologische economie

inhoud

2	VOORWOORD Dirk Holemans
5	INLEIDING
16	HOOFDSTUK 1 Economische diversiteit
25	HOOFDSTUK 2 Gemeenschapseconomie
39	HOOFDSTUK 3 Sociale (en) solidariteitseconomie: eenheid of spreidstand?
54	HOOFDSTUK 4 Coöperaties als vehikel voor transitie
71	HOOFDSTUK 5 Commoning: van beheer tot veranderingspraktijk
90	HOOFDSTUK 6 Foundational Economy: heropbouwen van essentiële voorzieningen
107	HOOFDSTUK 7 Naar zorg als kern van de economie
118	HOOFDSTUK 8 Verschillende perspectieven op zorgeconomie
130	HOOFDSTUK 9 Niet voor winst en groei, maar voor gemeenschappelijk welzijn
143	SLOTBESCHOUWING De gift als eerste economie
149	LITERATUUR
164	BIO Jef Peeters
165	COLOFON

Voorwoord

Als je de economiepagina's van een krant leest, of kijkt naar een economieprogramma op televisie, krijg je steevast slechts een heel klein deel van de economie belicht. Door de eenzijdige focus op steeds dezelfde delen van de economie, krijgen we er zo een sterk vertekend beeld van. En dat op twee vlakken. Allereerst lijkt het op sommige dagen alsof enkel Tesla's en I-Phones er werkelijk toe doen, naast het grillige en onvoorspelbare verloop van de beurs. Het gaat dus bijna altijd over de productie en consumptie van spullen waar winst mee te maken valt en aandeelhouders tevreden mee zijn. Klinkt dat overdreven? Denk dan aan de noodzakelijke medicijnen tegen zware ziektes die vooral lage-inkomenslanden treffen. Daar investeert *Big Pharma* niet in omwille van te lage rendabiliteit. Maar ook over al die arbeid die nodig is om nieuw leven te verwelkomen en het dagelijkse leven alsook het sociale weefsel te onderhouden, hoor je amper of nooit iets. Denk aan de dagelijkse zorgarbeid in de context van elk huishouden, de vrijwillige inzet van mensen voor hun buurt, aan mantelzorgers zonder wie het zorgsysteem in elkaar zou storten, enzovoort.

De tweede dimensie van vertekening ligt in de dominante visie op economie die vaak onuitgesproken wordt gebruikt en zo versterkt. Economie gaat dan over wat er gebeurt op competitieve markten, en arbeid in zoverre het gaat om betaalde loondienst en de kapitalistische manier van zakendoen. Wat niet voor een markt geproduceerd wordt, of nog sterker, niet in euro's wordt uitgedrukt, valt dan buiten de eendimensionale bril van het dominante economie-denken. Een rust- en verzorgingsbedrijf in handen van een private onderneming is dan deel van de economie, wanneer het in handen is van een lokale overheid niet. En dat geldt ook voor burgers die zichzelf organiseren om bijvoorbeeld hun oude dag zelf vorm te geven op vlak van wonen en verzorging.

In feite belicht de dominante economische bril slechts het tipje van de kolossale ijsberg die de economie vertegenwoordigt (zie figuur). Die ijsberg komt boven water van zodra we economie omschrijven als wat nodig is om onze behoeften te bevredigen op diverse wijzen. En dat is totaal iets anders dan de dominante blik die enkel oog heeft voor marktrelaties en de onverzadigbare preferenties van consumenten, grotendeels gecreëerd door de verlangen-machines van multinationals en hun reclamebedrijven. En het is net wat onder de waterlijn van de ijsberg ligt qua economische activiteiten, dat cruciaal is om de transitie naar een sociaal-ecologische samenleving te realiseren. Denk aan alternatieve economische organisaties zoals ethische coöperaties, die een maatschappelijk doel zoals duurzaamheid nastreven, intern democratisch georganiseerd zijn, hun winst niet maximaliseren maar grotendeels herinvesteren in de realisatie van hun doelen, enzovoort. Denk als voorbeeld in eigen land aan de energievoopoperatie Ecopower, die ondertussen

zestigduizend gezinnen als coöperant heeft; gezinnen die gegarandeerd groene stroom krijgen aan een prijs die lager ligt dan de marktprijs.

Al decennia bestaan er dergelijke alternatieven, en al even lang hebben tal van denkers en doeners alternatieve zienswijzen en modellen van wat de economie is en zou kunnen zijn ontwikkeld. Het gaat hier om alternatieven die streven naar een rechtvaardige transitie, verbonden met open en democratische, meer lokale, economieën. Deze belichten is essentieel omdat er jammer genoeg ook ontwikkelingen en voorstellen zijn die weliswaar de ongebreidelde economische globalisering een halt willen toeroepen, maar teruggrijpen naar nationalisme en andere vormen van op zichzelf terugplooien.

Het is de grote verdienste van Jef Peeters dat hij in grote mate de emancipatorische alternatieve denkrichtingen zorgvuldig in kaart heeft gebracht en telkens op een toegankelijke wijze heeft toegelicht. In die zin is deze publicatie een schatkamer aan onbetaalbare inzichten en belangrijke verwijzingen naar cruciale denkers en hun publicaties. In negen hoofdstukken laat Peeters de enorme diversiteit aan alternatieve economische modellen en praktijken zien, gaande van gemeenschapseconomie over solidariteitseconomie tot een zorgeconomie. Daarmee opent Peeters een rijkdom aan ideeën en mogelijkheden, daagt hij elk van ons uit om ons bestaande denkbeelden te bevragen en te bevruchten met meer toekomstgerichte concepten en praktijken.

Het belang van deze publicatie kan niet overschat worden. Onze dominante kapitalistische economie, groeiverslaafd en gebaseerd op roofbouw op mens en natuur, in het bijzonder in het Globale Zuiden, heeft de ecologische levensvoorwaarden voor de mensheid radicaal ondermijnd en de kloof tussen arm en rijk extreem vergroot. Dat lossen we niet op met nog meer van hetzelfde uit hetzelfde economische vaatje te tappen. Het zijn net de talrijke alternatieve modellen belicht in deze publicatie, die in vele gevallen complementair zijn of elkaar versterken, die we broodnodig zullen hebben om de omslag te kunnen maken naar een economie die echt duurzaam is, dus volhoudbaar.

Deze publicatie past dan ook in de reeks waar Denktank Oikos vanaf haar start heeft op ingezet: boeken die het denken over economie in vraag stellen, veranderen en verdiepen. Denk aan de Nederlandse vertalingen van *Prosperity without Growth* van Tim Jackson en *Less is More* van Jason Hickel, en aan *De wereld redden* van Michel Bauwens. Denktank Oikos wil zo, voortdurend en doordacht, bijdragen aan hoopvolle visies voor de toekomst, waar iedereen uitzicht heeft op een goed leven binnen de grenzen van de planeet.

Dirk Holemans, coördinator Denktank Oikos

Diverse Economieën IJsberg. [Community Economies Collective](#).
[Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License](#).

Inleiding

Indien we nieuwe economieën tot stand willen brengen, dan moeten we 'de economie' anders verbeelden – als iets dat gecreëerd werd in specifieke geografische contexten en op historisch padafhankelijke manieren. Maar dat is geen gemakkelijk en rechttoe rechtaan project. – J.K. Gibson-Graham 2006:54

We leven in een crisisvolle tijd. Ecologische, sociale en economische problemen lijken zich op te stapelen. Dat kan nog moeilijk ontkend worden. Maar afhankelijk van wie er spreekt zien we uiteenlopende interpretaties. Gaat het om een toevallige samenloop van omstandigheden, of is er iets meer fundamenteels aan de hand? Zijn het moeilijkheden van voorbijgaande aard, of is het een crisis van het huidige samenlevingsmodel, een systeemcrisis? Is er al dan niet een samenhang tussen hoe de huidige economie werkt en onze maatschappelijke problemen? Wat zeggen beleid en media daar doorgaans over en wat kunnen we daar vanuit een sociaal-ecologische bekommernis tegenover stellen?

In ieder geval stellen we vast: wanneer zich ernstige maatschappelijke problemen voordoen, horen we in de media vaak vragen als 'wat doen de markten?', of 'hoe gaat het met *de* economie?' Zo lijkt het alsof economie geen maatschappelijke constructie is, maar een 'natuurlijk' gegeven. Als zodanig zou economie daarom niet in vraag gesteld moeten worden, zou economie niet (meer) 'politiek' zijn. Bovendien verwijst men met het spreken over '*de* economie' haast vanzelfsprekend naar 'markten', alsof economie alleen daaruit bestaat. Verder bedoelt men met de vraag 'hoe gaat het met de economie?' of de economie nog groeit – in jargon: 'wat doet het bbp?' – alsof uitsluitend daarmee omschreven kan worden waartoe economie dient.

Wanneer men 'markten' als een natuurlijk gegeven voorstelt, hoeft men de ongelijke machtsverhoudingen die erin spelen niet te problematiseren.

Die manier om economie te zien ligt aan de basis van een tweede vaststelling. Omwille van de ernst van de crisisverschijnselen zijn velen er wel van overtuigd dat er iets moet veranderen, dat er grondige hervormingen nodig zijn. Niet iedereen verstaat daar echter hetzelfde onder, laat staan dat iedereen een verandering op het oog heeft die ook het kapitalisme viseert, het thans heersende economische systeem. De dominante maatschappelijke

logica's en instituties stelt men meestal niet ter discussie, daar hangen te veel belangen aan vast. Wanneer men 'markten' dan als een natuurlijk gegeven voorstelt, hoeft men de ongelijke machtsverhoudingen die erin spelen – met alle samenhangende sociale gevolgen – niet te problematiseren. Integendeel, markten en economische groei worden nog vaak naar voren geschoven als de beste weg om problemen op te lossen, ook wanneer ze die zelf mee veroorzaken. Koolstofmarkten om de klimaatcrisis te lijf te gaan zijn een klassiek voorbeeld.¹ Het is als de baron van Münchhausen die zichzelf aan de haren uit het moeras probeert te trekken.

Bovendien betekent de erkenning dat grondige maatschappelijke veranderingen nodig zijn nog niet dat men werkelijk een radicale veranderingspraktijk op het oog heeft, ook al vliegen termen als 'transitie' of 'transformatie' ons om de oren. Veelal wordt sociale verandering gezien als een geleidelijk, stapsgewijs proces.² De hervormingen die vandaag het vaakst gepromoot worden zijn vooral van technologische aard: ecologische crisissen vragen in eerste instantie dat we de energie- en grondstoffenbasis van onze economie aanpassen. De mogelijke sociale nevenschade bij dat proces zou enkel verzacht maar niet vermeden kunnen worden, zoals we zien

bij de energiecrisis. Andere opvattingen over economie die de basis kunnen vormen voor nieuwe vormen van welzijn blijven in de discussie dan afwezig. Het lijkt wel of de consumptiesamenleving mits wat aanpassing door kan blijven gaan.

Economie is immers geen aparte realiteit die buiten de samenleving staat, maar een door en door *sociaal* gebeuren.

Om iedereen een goed leven te bieden moeten we echter verder denken dan de hervormingen die vandaag vooral naar voren geschoven worden. Daarbij

gaat een ecologische kijk er vanuit dat alle dimensies van de samenleving met elkaar samenhangen en dat daarom een brede systemische transformatie nodig is. Economie kan dan niet buiten schot blijven. *Economie* is immers geen aparte realiteit die buiten de samenleving staat, maar een door en door *sociaal* gebeuren. Daarom kunnen sociale en ecologische duurzaamheidsdoelstellingen nooit gerealiseerd worden zonder een verandering van het dominante economische paradigma – een punt dat we hieronder verder zullen beargumenteren. De beoogde vernieuwing van de maatschappij omvat bovendien een fundamentele democratisering. Mensen moeten de samenleving in handen kunnen nemen voorbij alle uitbuiting en overheersing.³ Dat impliceert dus ook een democratisering van de economie.

Dat zijn voor *Oikos* steeds evidenties geweest die inbegrepen zijn in zijn spreken over '*sociaal-ecologische verandering*'. Met een reeks artikels, gepubliceerd onder de titel *Economie in meervoud*, wilde ik daarom bijdragen aan het nadenken over een fundamentele economische transformatie. Die artikels worden in dit boek hernomen. Daarin breek ik het begrip 'economie' open met een verscheidenheid aan benaderingen die tegelijk meerdere uitwegen openen. De analyse van wat er mis is met het dominante economische model en zijn kapitalistische logica krijgt daarbij minder aandacht. Daarom zal ik mijn kritisch uitgangspunt in het volgende deel van deze inleiding wat ruimer duiden. Daarna werp ik een eerste blik op de diversiteit van de

1 Kenis & Lievens 2012; [Fatheuer, Fuhr & Unmüssig 2015](#), 2016.

2 Ulrich Brand ([2016](#), [2022](#)) stelt zelfs dat bij dergelijk gebruik van het begrip 'transformatie' (een radicale problemdiagnose met een belofte van verregaande verandering, gecombineerd met een eerder incrementele opvatting van de concrete veranderingsprocessen) gesproken kan worden van een 'nieuwe kritische orthodoxie'.

3 [Brand 2022](#) stelt daarom de term '*radicale emancipatoire sociaal-ecologische transformaties*' voor.

huidige (economische) tegenbeweging, en vervolgens hoe *Oikos* zijn steentje daartoe bijdraagt. Afronden gebeurt met wat meer concrete informatie over dit e-boek.

Waarom economie de aandacht van ecologen verdient

Het is vandaag standaard geworden te spreken over de ecologische, sociale en economische dimensies van duurzaamheid (of van duurzame ontwikkeling⁴). Maar dat kan problematisch zijn wanneer dat gebeurt zonder duidelijk besef van de verschillende plaats die de onderscheiden dimensies krijgen in het heersende maatschappelijk systeem. Het kapitalisme geeft immers vorm aan die dimensies op basis van zijn op winst en groei gerichte doelstelling. Als zodanig is die doelstelling niet gericht op het welzijn van mens en natuur. Daarom worden we geconfronteerd met overexploitatie van de hulpbronnen van de aarde, het negeren van de gevolgen van klimaatverandering en het verspelen van de kansen van toekomstige generaties op een menswaardig bestaan. In het bijzonder vanaf eind jaren vijftig zien we een unieke periode van ongekennde, maar door de mens veroorzaakte en almaar versnellende wereldwijde sociaaleconomische en ecologische veranderingen. Die periode werd door wetenschappers de ‘Grote Versnelling’ genoemd.⁵ Uit de wetenschappelijke gegevens blijkt dat trends in het systeem van de aarde, zoals verlies van biodiversiteit, klimaatverandering, vervuiling en verlies van natuurlijk kapitaal in het algemeen, nauw samenhangen met economische activiteiten en economische groei.

Voorts worden de sociale kosten voor aangehouden economische groei, zoals bezuinigingen op de overheidsuitgaven, niet meer gecompenseerd door economische herverdeling. Integendeel, de laatste decennia hebben we een beleid van overheidsbezuinigingen gezien, alsook toenemende arbeidsonzekerheid met steeds meer werkende armen, terwijl de economische winsten op de markt in de handen van weinigen worden geconcentreerd – met name de aandeelhouders, en dat op wereldschaal. Bijgevolg heeft de voortgaande economische groei niet bijgedragen tot een vermindering van de ongelijkheid, tussen noch binnen landen.⁶

Bij economische keuzes geldt meestal een prioriteit van het dividend van de aandeelhouders. Dat moet gegarandeerd blijven door economische groei, ook al gaat dat ten koste van de gezondheid van het milieu, sociale gelijkheid en welzijn.

Dit zijn geen neveneffecten die we gemakkelijk kunnen aanpassen, maar effecten die eigen zijn aan het heersende systeem. Ze zitten tevens ingebakken in een economisch discours dat zich richt op het goed functioneren van de kapitalistische markt. De mainstream economische theorie beschouwt milieu en maatschappij als extern aan de markt en gebruikt daarvoor de term ‘*externaliteiten*’.⁷ Die manier van kijken legitimeert echter onverantwoordelijke praktijken van het kapitalistische bedrijfsleven: maatregelen ten behoeve van het milieu of de maatschappij worden daardoor

4 Omwille van de problematische kant van het ontwikkelingsdenken (zie hoofdstukken 8 en 9) gebruik ik deze term liever niet meer.

5 [Steffen et al. 2015](#).

6 Piketty 2014; Hickel, 2017, 2020, 2021. Recent historisch onderzoek heeft overigens aangetoond dat economische machtsconcentratie, gepaard met een achteruitgang van gelijkheid en algemeen welzijn, kenmerkend zijn voor de evolutie van markteconomieën, alsook voor hun neergang (van Bavel 2018).

7 Voor meer uitleg, zie Raworth 2017a.

makkelijker gecatalogeerd als ‘kosten’ die de economische winst aantasten. Die kosten moeten dan zoveel mogelijk geminimaliseerd worden, wat onder meer gebeurt door de verantwoordelijkheid ervoor te ‘externaliseren’: ze buiten de economie duwen, naar milieu en samenleving. Dat leidt ook tot concurrerende beleidskeuzes: er kan niet zomaar voldaan worden aan alle milieueisen en sociale noden. Die worden daarom ook vaak tegen elkaar uitgespeeld. Bovendien geldt bij economische keuzes meestal een prioriteit van het dividend van de aandeelhouders.⁸ Dat moet gegarandeerd blijven door economische groei, ook al gaat dat ten koste van de gezondheid van het milieu, sociale gelijkheid en welzijn.⁹ Hieruit blijkt ook hoe een eenzijdige focus op het bbp als economische maatstaf een probleem van systemische aard is.

Het bbp is geen *willekeurige* maatstaf voor economische prestaties. [...] Het is specifiek bedacht om het welbevinden van het kapitalisme te meten. Het externaliseert sociale en ecologische kosten omdat het kapitalisme sociale en ecologische kosten externaliseert. (Hickel 2021:178)

Binnen een kapitalistisch georganiseerde maatschappij hebben overheden en het bedrijfsleven overigens een gedeeld belang in die groei. Overheden zijn afhankelijk van de monetaire waarde die via de markt tot stand komt om voldoende belastingen te kunnen innen. Omgekeerd verwachten bedrijven van de overheid institutionele bescherming van de markt en van het private eigendom. Op vlak van sociaaleconomisch beleid zijn bedrijfsleven en overheid daarom vaak als ‘twee handen op één buik’.

Verder externaliseert het kapitalisme niet alleen de kosten zoveel mogelijk, het tracht zich ook alles wat tot de productie van rijkdom kan bijdragen – zoals grondstoffen en arbeid – zo goedkoop mogelijk toe te eigenen, te ‘*internaliseren*’. Deze dubbele beweging wordt mogelijk gemaakt door te bepalen wat er binnen een economie valt en wat er buiten, dus door het trekken van grenzen. Daar zijn heel wat voorbeelden van, waaronder het onderscheid tussen loonarbeid (binnen de economie) en huishoudelijke

arbeid (erbuiten) zeer belangrijk is.¹⁰ Een ander voorbeeld biedt het kolonialisme, dat een scheiding aanbrengt tussen koloniserende landen en kolonies, later ‘ontwikkelde’ en ‘onderontwikkelde’ landen genoemd. Sociale wetenschappers spreken hier ook van het kapitalistische ‘centrum’ tegenover de ‘periferie’. Vandaag zet het

Marginalisering is een inherent kenmerk van het kapitalisme.

neokolonialisme die dichotomie voort door middel van de voorwaarden voor een ongelijke ruil tussen het globale Zuiden en Noorden. Maar ook in het centrum blijven racisme en de behandeling van migranten als tweederangsburgers het onderscheid versterken tussen wie *in* is en wie *uit*. Een institutioneel voorbeeld is de niet-erkenning van migranten zonder papieren, hoewel velen onder hen wel werken in hun land van aankomst. Zo is marginalisering een inherent kenmerk van het kapitalisme.¹¹

Vanuit die analyse noemen sommige auteurs het kapitalisme als winstgerichte economie ‘*extractief*’: het onttrekt waarde aan de natuur en de samenleving ten

8 In de neoliberale versie van economie is ‘maximalisering van aandeelhouderswaarde’ (*shareholder value*) zelfs de enige doelstelling van een bedrijf. Volgens de bekende econoom Ha-Joon Chang is dat waarschijnlijk ‘het stomste idee van de wereld’ (2016:39-40). Zie hoofdstuk 9 voor alternatieven.

9 Piketty 2014; Kelly & Howard 2019.

10 Dat onderscheid spoort met het onderscheid tussen productie en reproductie. We komen daar uitvoerig op terug in de hoofdstukken 7 en 8 over zorg.

11 Volgens Nancy Fraser zijn dergelijke scheidslijnen constitutief voor de institutionele vormgeving van de kapitalistische samenleving (Fraser 2016; Fraser & Jaeggi, 2018). Meer daarover in hoofdstuk 7.

voordele van weinigen.¹² Wanneer we dat verbinden met het begrip van scheidslijnen tussen binnen en buiten, dan kunnen we ook verschillende manieren onderscheiden waarop die waarde-extractie plaatsvindt. Afhankelijk van de vraag of ze intern of extern gebeurt, gebruikt men daarvoor respectievelijk de termen ‘uitbuiting’ en ‘onteigening’.¹³ Het klassieke marxisme legt de nadruk op de uitbuiting van arbeid en de klassenstrijd die daaruit voortvloeit. Die strijd tussen arbeid en kapitaal vindt echter plaats binnen de kern van het systeem. Het vormt de focus van de vakbeweging die er bij ons vooral in slaagde betere arbeidsvoorwaarden af te dwingen voor degenen die onder een formeel arbeidscontract werken en dus ‘in’ zijn. Ook de verzekering tegen ziekte, arbeidsongeschiktheid of werkloosheid hoort daarbij, maar neoliberal beleid wil daar graag aan knagen.

Het trekken van institutionele grenzen maakt het echter ook mogelijk dat het kapitaal zich waarde van buitenaf toe-eigent – *onteigening* – zonder billijke compensatie. Dat geeft aanleiding tot allerlei ‘grensgevechten’. Denk maar aan de historische toe-eigening van gemeenschappelijke gronden – gekend als de ‘*enclosure of the commons*’ – of aan de koloniale exploitatie.¹⁴ Onteigening is echter een dagelijkse kapitalistische strategie om de kosten te verlagen. Dat wordt duidelijk geïllustreerd door het inpikken van de waarde van reproductie via huishoudelijke arbeid zonder vergoeding, of door de toe-eigening van natuurlijke hulpbronnen. Dat laatste komt in het bijzonder tot uiting in de neokoloniale verhoudingen van vandaag. Voor het kapitaal is het dus ook functioneel om mensen buiten het gereguleerde systeem te houden of hen eruit te duwen, zodat bijvoorbeeld hun arbeid kan worden toegeëigend – of ‘onteigend’ – zonder grote kosten. Daarom worden we telkens opnieuw geconfronteerd met (nieuwe)

vormen van marginalisering. Aldus maakt ook de strijd voor mensenrechten deel uit van de genoemde grensgevechten. Maar als een strijd voor inclusie, voor erkenning als volwaardig burger voor iedereen, rijst onmiddellijk de vraag: in welk maatschappelijk systeem?

Wanneer we ervan uitgaan dat duurzaamheid betekent dat iedereen toegang krijgt tot een bloeiend leven dan is een economische systeemverandering duidelijk meer dan noodzakelijk.

Wanneer we ervan uitgaan dat duurzaamheid betekent dat iedereen toegang krijgt tot een bloeiend leven – met bovendien ruimte voor alle niet-menselijke medebewoners van deze aarde – dan is een economische systeemverandering duidelijk meer dan noodzakelijk. Streven naar het scheppen van nog meer waarde

voor de aandeelhouder kan daar niet meer de drijvende kracht van uitmaken, maar wel het streven naar rechtvaardigheid, zorg voor alle leven en gedeeld zeggenschap. Die waarden moeten inherente kenmerken worden van vernieuwde economische instituties en praktijken.

¹² Kelly 2012; Bauwens & Kostakis 2017; Raworth 2017. Tegenover een ‘extractieve’ economie wordt dan een ‘generatieve’ economie geplaatst (zie hoofdstuk 9).

¹³ Dit onderscheid wordt o.a. gemaakt door hedendaagse marxistische auteurs. Zo gebruikt Nancy Fraser daarvoor resp. de termen ‘*exploitation*’ en ‘*expropriation*’. Met de laatste term wil Fraser de toe-eigening van wat zich ‘buiten’ de erkende economie bevindt extra in de verf zetten. Meestal wordt de term ‘*appropriation*’ gebruikt (bijv. Schmelzer et al. 2022).

¹⁴ Hickel 2021, 2022 geeft een bondige inleiding op deze geschiedenis en haar logica.

Een diverse tegenbeweging

Uit bovenstaande analyse kunnen we alleen maar concluderen dat een kapitalistische economie uiteindelijk moet falen in het realiseren van maatschappelijk wenselijke doelstellingen. Dat wordt vandaag door het neoliberale beleid nog eens ten overvloede geïllustreerd. Bovendien heeft de financieel-economische crisis van 2007-2008 serieuze deuken geslagen in de veelgeprezen zegeningen van de markt, wat ruimte creëerde voor nieuwe economische verbeelding. Het is dan niet verwonderlijk dat heel wat burgers en gemeenschappen proberen om fundamenteel nieuwe kansen te creëren voor een rechtvaardig en duurzaam levensonderhoud. Zij ontwikkelen alternatieve economische praktijken en organisatiemodellen, waarvan vele buiten de kapitalistische markt, die het dominerende economische model uitdagen. Uit historisch onderzoek blijkt overigens dat dergelijke collectieve reacties verschijnen wanneer markten dominant worden.¹⁵

Samen vormen die nieuwe economische praktijken en organisatiemodellen een brede en diverse tegenbeweging. Het gaat er in belangrijke mate om de economie terug in eigen handen te nemen. Het motto van die tegenbeweging is: *'reclaiming the economy'*.¹⁶ Daarbij gingen ook denkers en academici aan de slag, zodat die beweging vergezeld gaat van nieuwe pistes van economische theorievorming. In die lijn ontstond ook de wereldwijde beweging Rethinking Economics van economiestudenten die ijveren voor meer economisch pluralisme in hun opleiding tegenover een eenzijdige marktgerichtheid.¹⁷

Om een beeld te geven van de diversiteit van deze tegenbeweging som ik bondig, en dus onvolledig, een aantal benaderingen op vanuit hun belang voor een duurzaamheidstransitie: ecologische economie, circulaire economie, *degrowth* en

post-growth, *commons* en *peer-to-peer*, donut-economie, economie van het genoeg, *not-for-profit*, economie van het gemene goed, Moderne Monetaire Theorie. Verder zijn er: (de vernieuwing van) de coöperatieve beweging, de Sociale Solidariteitseconomie, gemeenschapseconomie, zorg-gecentreerde economie en *core economy*, deel- en collaboratieve economie, enzovoort. Veel benaderingen hebben ideeën over de transformatie van de economie als zodanig, en daarop richt ik mij in dit boek vanuit de geschetste

Concrete initiatieven geven handen en voeten aan verandering en kunnen zo het vertrekpunt zijn van diepgaander reflectie over kansen en hinderpalen.

noodzaak van een heuse economische paradigmaverandering. Daarmee wil ik geen afbreuk doen aan de ontwikkeling van concrete praktijken die zich eerder bezighouden met deelaspecten. Denk aan deelsystemen en deelsteden, open zadenuitwisseling, lokaal voedsel, complementaire munten, maak- en herstelplaatsen... Concrete initiatieven geven immers handen en voeten aan verandering en kunnen zo het vertrekpunt zijn van diepgaander reflectie over kansen en hinderpalen.¹⁸

Dat betekent niet dat elk gebruik van de bovenstaande 'alternatieve' termen op een echte tegenbeweging duidt. Het dominante systeem probeert immers nieuwe

¹⁵ Polanyi 1944; De Moor 2013; van Bavel 2018.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld het boek *Take Back the Economy* (Gibson-Graham et al. 2016), cf. hoofdstuk 2.

¹⁷ <https://www.rethinkeconomics.org/>; <https://www.rethinkeconomics.org/re-group/re-belgium/>

¹⁸ Een bredere reflectie over veranderingsstrategieën biedt Peeters 2022.

ideeën te recupereren voor eigen gewin. Zo wordt ‘delen’ ook gebruikt voor nieuwe bedrijfsmodellen binnen de kapitalistische markteconomie waarop dan het sympathiek klinkende ‘deeleconomie’ wordt geplakt.¹⁹ Een ‘deelauto’ kan zowel slaan op Uber als op een burgerinitiatief als Partago. Hetzelfde geldt voor pogingen om ‘circulaire economie’ te realiseren binnen het huidige groeimodel, met namen als *green* of *sustainable growth*. Maar dergelijke pogingen om nieuwe ideeën te recupereren doen niets af aan hun fundamentele betekenis voor een andere economie.

De werkelijkheid is complex,
zo ook de economie.

De grote diversiteit aan economische benaderingen binnen de tegenbeweging wordt vanuit een modern perspectief als niet-efficiënt weggezet. Met *Economie in meervoud* als titel omarm ik die diversiteit echter bewust. Een economische paradigmaverandering zal tenslotte maar

slagen vanuit een bredere culturele transformatie.²⁰ En dan weerspiegelt economische diversiteit een fundamenteel gegeven, namelijk een ecologisch wereldbeeld gekenmerkt door complexiteit, connectie en wederzijdse afhankelijkheid, diversiteit en het belang van concrete plaatsen en geschiedenis.²¹ De werkelijkheid is complex, zo ook de economie.

De erkenning van complexiteit en eruit voortvloeiende diversiteit heeft consequenties voor de manier waarop een structurele analyse van het kapitalisme, zoals hierboven gegeven, moet worden verstaan. Dat het om een dominant systeem gaat, betekent niet dat het de werkelijkheid volledig bepaalt. Zoals in hoofdstuk 1 beargumenteerd wordt, is er veel meer economie in verschillende gedaanten dan uit een dergelijk plaatje blijkt. Die onbepaaldheid impliceert net ook een openheid op aangrijpingspunten voor maatschappelijke verandering.

Die complexiteit en openheid worden opnieuw ontdekt nu het genoemde samenspel van markt en staat dat de Moderniteit beheerste – soms ‘duopolie’ genoemd – niet meer in staat is om op de maatschappelijke problemen een gepast antwoord te geven. Dat vertaalt zich onder meer in de herwaardering van de waardecreatie in andere maatschappelijke domeinen als de huishouding en de *commons*, alsook in de verbinding van beide.²² Daarnaast zijn er benaderingen die de rol van de overheid opnieuw vorm proberen te geven, waarbij ook haar relatie met de markt en de civiele samenleving opnieuw bekeken worden, gepaard aan een verschuiving van publiek-private naar meer publiek-civiele samenwerking.²³ Ten slotte zijn er benaderingen die ook de logica van de markt grondig willen veranderen.²⁴

Dat alles leidt niet alleen tot een nieuw institutioneel-economisch plaatje, maar evenzeer tot het openbreken van de categorie praktijken die als ‘economisch’ geduid worden omdat ze op een of andere manier ‘waarde’ creëren. Ik begon deze studie met een open houding ten opzichte van wat economie is en dus zonder echte definitie. Terugkijkend op mijn exploratietocht zou die als volgt kunnen luiden: *‘alle vormen van sociale voorziening en zorg die bijdragen aan het levensonderhoud van mensen en aan*

19 [Schor 2014](#); [Bauwens & Lievens 2013](#); [Lievens & Kenis 2016](#); [Peeters 2015c](#).

20 Voor een expliciete duiding van het belang van een paradigmatische benadering van sociale transformatie, zie hoofdstuk 9.

21 Zie ook hoofdstuk 2. Uitvoeriger in [Peeters 2015b, 2020b](#), en in [2022](#) gefocust op economie.

22 Zie bijv. het werk van Silvia Federici ([Federici 2019](#); [Barbagallo et al. 2019](#)), waarop Massimo De Angelis voortbouwt (zie hoofdstuk 5).

23 Zie bijv. hoofdstuk 6. Het thema van de ‘partnerstaat’ als samenwerking tussen overheden en burgerinitiatieven, wordt in dit boek niet expliciet behandeld. Zie daarvoor: [Bauwens & Kostakis 2017](#); [Bauwens, Kostakis & Pazaitis 2019](#); [Restakis 2021a, b](#).

24 Zie hoofdstuk 9.

het in stand houden van de wereld'. Die wereld omvat onze natuurlijke omgeving en de ruimte voor de andere soorten waarmee we die wereld delen. Deze brede definitie werd beïnvloed door een ecofeministische kijk op zorgeconomie.²⁵ Aldus gaat het wel degelijk om een sociaal-ecologische economie.

Ten slotte: de beweging voor een andere economie is niet zonder meer marginaal. Zo krijgt de Wellbeing Economy Alliance steeds meer aanspraak bij een aantal overheden.²⁶ En de beweging van de Sociale en Solidariteitseconomie (SSE)²⁷ kreeg in juni 2022 internationale erkenning door de International Labour Conference van de ILO op basis van volgende definitie:

De SSE omvat ondernemingen, organisaties en andere entiteiten die zich bezighouden met economische, sociale en milieuactiviteiten ten behoeve van het collectieve en/of algemeen belang, die gebaseerd zijn op de beginselen van vrijwillige samenwerking en wederzijdse hulp, democratisch en/of democratisch en/of participatief bestuur, autonomie en onafhankelijkheid, en het primaat van mensen en sociaal oogmerk boven kapitaal bij de verdeling en aanwending van surplus en/of winsten, alsmede van vermogen. SSE-entiteiten streven naar levensvatbaarheid op lange termijn en duurzaamheid, alsook naar de overgang van de informele economie naar de formele economie, en zijn actief in alle sectoren van de economie. Zij brengen een reeks waarden in praktijk die inherent zijn aan hun functioneren en die stroken met de zorg voor mens en planeet, gelijkheid en billijkheid, onderlinge afhankelijkheid, zelfbestuur, transparantie en verantwoording, en het bereiken van fatsoenlijk werk en levensonderhoud. Afhankelijk van de nationale omstandigheden omvat de SSE coöperaties, verenigingen, onderlinge maatschappijen, stichtingen, sociale ondernemingen, zelfhulpgroepen en andere entiteiten die werken volgens de waarden en beginselen van de SSE. (ILO juni 2022)²⁸

Oikos en economie

Met recht kan men stellen dat Oikos, tijdschrift en denktank tegelijk, een belangrijke bijdrage levert aan de beweging voor een andere economie. Vandaag is Oikos in Vlaanderen een van de leidende stemmen over *commons* en over *degrowth*. En leden van denktank Oikos worden dan ook regelmatig gevraagd voor lezingen of als panellid over dergelijke thema's.²⁹ Maar als je gaat neuzen in oudere jaargangen van het tijdschrift³⁰, dan merk je dat economie altijd al aanwezig was, aanvankelijk vooral als kritiek op het gangbare economische systeem, maar ook met een kritische blik op de milieueconomie, die in haar neoklassieke versie sterk in marktmechanismen gelooft om het milieuvraagstuk op te lossen.³¹ Verder verschijnt economie als onderdeel van vraagstukken van duurzaamheid, internationale handel en ongelijke ecologische ruil, klimaatrechtvaardigheid, transitie, enzovoort.

Een expliciete positie ten aanzien van economie als zodanig – met vragen als 'welk soort economie hebben we nodig?' en 'hoe kunnen we die beschrijven en

²⁵ Zie hoofdstuk 8.

²⁶ Zie hoofdstuk 9, alsook [WEAll 2022](#).

²⁷ Zie hoofdstuk 3.

²⁸ ILO (2022, 10 June). [Resolution concerning decent work and the social and solidarity economy](#).

²⁹ In die lijn vroeg o.a. het onderzoeksproject Indigo over *landed commons* (KU Leuven) aan Oikos om samen een boek te publiceren (Kuhk, Holemans & Van den Broeck 2018). En de Trends leerstoel Economie van de Hoop (Universiteit Antwerpen) vroeg een bijdrage over *degrowth* voor het cahier over een economie van het genoeg van ([Peeters 2021b](#)).

³⁰ Het tijdschrift *Oikos* werd opgericht in 1996 en beschikt over een voor iedereen toegankelijk online-archief (met uitzondering van de lopende jaargang): <https://www.oikos.be/tijdschrift/archief>

³¹ Bijv. [Deblonde 1998](#).

organiseren?’ – wordt pas ingenomen met de publicatie van het redactiemanifest in nummer 40 (2007). Daarin stelt de redactie dat ‘structurele verandering op diverse vlakken noodzakelijk is om [onze maatschappelijke] problemen op te lossen. Op sociaaleconomisch vlak pleit Oikos voor een *ecologische economie*, die ecologische grenzen respecteert en herverdelend werkt, in plaats van een ‘sociaal en ecologisch gecorrigeerde’ liberaal-kapitalistische economie die geobsedeerd blijft door groei’.³² De daaropvolgende editie was een themanummer gewijd aan ecologische economie

in samenwerking met Terra Reversa dat in februari 2007 daarover een congres had georganiseerd. Daarmee stond een eerste vorm van nieuw economisch denken op de Oikos-agenda. Die komt echter pas expliciet terug onder de aandacht door de vertaling in 2016 van een essay van Herman Daly, de ‘vader’ van de ecologische economie.³³

Anders dan de neoklassieke economie gaat de ecologische economie ervan uit dat de economie is ingebed in een ecosysteem. De menselijke economie maakt deel uit van de stromen van energie en materie die het leven op aarde mogelijk maken.

Anders dan de neoklassieke economie gaat de ecologische economie ervan uit dat de economie is ingebed in een ecosysteem. De menselijke economie maakt deel uit van de stromen van energie en materie die het leven op aarde mogelijk maken. Die fysische stromen zijn dan ook fundamenteeler dan monetaire transacties. Dat inzicht heeft

het denken over duurzaamheid beïnvloed, maar is nog lang niet algemeen. Met de klemtoon op de ecologische grondslag van alle economie komt ook de erkenning van biofysische grenzen en het vraagstuk van de groei op de voorgrond. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de voortrekkers van de *degrowth*-beweging op academisch vlak ecologisch economen zijn.³⁴ Het hoeft hier geen betoog dat groei een kernthema van de ecologische beweging is, waardoor *Welvaart zonder groei* van Tim Jackson (2010) niet toevallig het eerste boek is dat Oikos Denktank (opgericht in 2009) vertaalde.³⁵ Het gaat immers over ‘*Economie voor een eindige planeet*’, zoals de ondertitel luidt. En het is dan ook niet het laatste boek over groei of haar tegenbeweging ‘ontgroeien’ dat Oikos mee realiseerde, waaronder recent *Minder is meer* van Jason Hickel (2021) en *Voorbij de groei*, het laatste boek van Jackson (2022).³⁶ Aldus werden denktank en tijdschrift complementair wat economiepublicaties betreft.³⁷

De groeiproblematiek leidt vanzelf tot discussies over de doelstellingen van de economie, waarvan de ‘donut-economie’ van Kate Raworth, de ‘economie van het gemene goed’ van Christian Felber of de ‘economie van het genoeg’ voorbeelden zijn.³⁸ Dergelijke discussies zijn uiteraard verbonden met het zoeken naar alternatieven voor het bbp als indicator voor welvaart.³⁹ De materiële kant van het hoe brengt de idee van het sluiten van de kringlopen – al in de jaren 1970 een cruciaal onderdeel van het

32 [Oikosredactie 2007](#).

33 Resp. [Oikos 41 2/2007](#) en [Daly 2016](#).

34 D’Alisa e.a. 2016; Kallis 2018; [Peeters 2018c](#), [2022](#).

35 Voor het begeleidende interview met Jackson, zie [Mertens 2010](#).

36 Dit zijn maar twee boeken uit de recente stroom aan publicaties over *degrowth*, waarbij Oikos de vinger aan de pols probeert te houden. Zie o.a. [Peeters 2018c](#), [2021a](#); Malcorps 2020; Kallis 2018; Kallis, Paulson, D’Alisa & Demaria 2020; Liegey & Nelson 2020; Burkhart, Schmelzer & Treu 2020; Schmelzer, Vetter & Vansintjan 2022; Barlow et al. 2022.

37 *Oikos*-artikels over groei/ontgroeï o.a.: [Mertens 2013](#); [Bleys e.a. 2015](#); [Mastini 2019](#); Parrique 2022. Voor de publicaties van denktank Oikos, zie <https://oikos.be/bookshop>.

38 [Van Doorslaer 2012](#); [Raworth 2017b](#); [Alaerts & Van Acker 2018](#). Zie ook hoofdstuk 9.

39 [Bleys 2007](#).

groene gedachtegoed⁴⁰ – vandaag terug onder de noemer ‘circulaire economie’.⁴¹ En voor het regelen van economische transacties is het thema ‘complementaire munten’ nooit ver weg.⁴²

De aandacht voor het werk van Elinor Ostrom over de *commons* – door haar prijs voor economie van de Zweedse Rijksbank – opende ook voor Oikos de weg voor het nadenken over nieuwe economische instituties.

De aandacht voor het werk van Elinor Ostrom over de *commons* – door haar prijs voor economie van de Zweedse Rijksbank⁴³ – opende ook voor Oikos de weg voor het nadenken over nieuwe economische instituties, onder meer met een eerste congres over *commons* in 2012.⁴⁴ De stroom van artikels over *commons*, coöperaties en verwante burgerinitiatieven is sindsdien niet meer gestopt.⁴⁵ Daarbij opende de samenwerking met Michel Bauwens inzichten over de mogelijkheden van *peer-to-peer*-productie en perspectieven voor een op *commons* gebaseerde transitie.⁴⁶ Verder kreeg de denktank financiering voor onderzoek naar de staat van de burgercollectieven in België.⁴⁷

Ten slotte is recent ook de zorg economie in het vizier van Oikos gekomen, wat leidde tot de publicatie van het essay *Voor wie willen we zorgen?* naar aanleiding van Ecopolis 2021 ‘Dare to Care’.⁴⁸ Deze nieuwe publicatie, Oikos’ eerste e-boek, past dus in een verhaal waaraan al langer geschreven wordt.

Dit boek

Zoals gezegd brengt dit boek artikels over economie samen die eerder als reeks in het tijdschrift *Oikos* verschenen. Het uitgangspunt van die reeks was aan *Oikos*-lezers een toegang te verschaffen tot de diversiteit van wat allemaal economie is of kan zijn vanuit het oogpunt van een sociaal-ecologische transitie. Hoofdstuk 1 heeft daarom economische diversiteit als thema. Niet alle hierboven genoemde benaderingen kon ik in aparte artikels aan bod laten komen, wat tot een selectie noopte. Die is deels pragmatisch: sommige thema’s kwamen al in *Oikos* aan bod. Maar vooral twee inhoudelijke principes bepaalden die keuze. Enerzijds wou ik benaderingen aan bod brengen die serieuze paradigmatische discussies over economie aangaan, anderzijds veranderingsideeën presenteren gespreid over de klassieke institutionele domeinen – civiele samenleving, overheid en markt. Het beeld dat daaruit voortkomt is niet volledig, de mogelijke benaderingen noch de uitdieping ervan, maar wel representatief voor het huidige veranderingsdenken over economie.⁴⁹ Daarbij gaat veel aandacht naar het aangeven van representatieve literatuur, zodat de geïnteresseerde lezer verder op

40 Cruciaal was o.a. *The Closing Circle* van Barry Commoner (1971).

41 [Malcorps 2008, 2016](#); [Alaerts & Van Acker 2018](#); [Emmery 2021](#).

42 Lietaer e.a. 2012; [Snick & Wanner 2015](#); [Holemans 2017](#).

43 [De Walsche 2010](#). Die prijs wordt dikwijls ‘Nobelprijs’ genoemd, hoewel dat eigenlijk niet klopt.

44 Met een eerste publicatie over *commons*: [Helfrich et al. 2012](#).

45 Zie o.a. themanummer *commons Oikos* 72 1/2015; [Peeters 2014](#); [Noy & Holemans 2016](#); [Holemans 2016](#); [Franssen & Holemans 2020](#); [Peeters 2016](#); [Restakis 2010/2016 Deel 1 & Deel 2](#); [Hollebecq 2019](#).

46 [Middendorp 2015](#) (interview); [Bauwens & Lievens 2013](#); [Bauwens & Kostakis 2017](#); [Holemans & Van de Velde 2019](#).

47 Studie voor de Koning Boudewijn Stichting, zie [Holemans et al. 2018](#); [Van de Velde, Holemans & De Moor 2019a, 2019b](#).

48 [Holemans, Osman & Franssen 2021](#); <https://www.kaaitheater.be/en/agenda/dare-to-care>

49 Een deels overlappende, maar bredere selectie van benaderingen en met een andere opbouw, biedt een Working Paper met een uitgebreide literatuurlijst die ik in het kader van mijn professionele activiteit publiceerde: [Peeters 2022](#). Andere overzichten vanuit verschillende benaderingen: [Speth & Courier 2021](#) (Next System Project); [Klomp & Oosterwaal 2021](#); [Kothari et al. 2019](#); [Langergaard 2022](#).

zoek kan gaan. Aldus hoop ik dat de behandelde thema's fungeren als '*wegwijzers naar een sociaal-ecologische economie*'.

De negen artikels van de reeks 'Economie in meervoud' zijn genummerd van Deel I tot Deel IX en verschenen in de *Oikos*-nummers 90, 91, 92 (2019), 93, 95 (2020), 97, 98 (2021), 101 en 102 (2022). Ze blijven afzonderlijk raadpleegbaar in het *Oikos*-archief. De teksten zijn in dit boek in dezelfde volgorde gepubliceerd als hoofdstukken. Daarin zijn alle vertalingen van citaten van mijn hand, tenzij anders aangegeven. Uiteraard stond het denken en actievoeren rond economie tijdens de verschijningsperiode van de reeks niet stil. Bijwerken was echter geen optie, want grenzeloos. Met uitzondering van de inleidingen, die voor deze publicatie werden herwerkt, zijn de teksten daarom ongewijzigd opgenomen. Alleen bij het eerste artikel werden de eerste paragrafen eruit gelicht en herwerkt tot deze inleiding. De slotbeschouwing over gifteconomie is nieuw en probeert het paradigmatische opzet van het geheel wat extra scherpte te geven.

Om de bruikbaarheid van het boek te vergroten werden de oorspronkelijke literatuurlijsten geïntegreerd tot één geheel, waarbij de inleiding en de slotbeschouwing mogelijkheid boden om de literatuuraanwijzingen nog uit te breiden, onder meer met nieuw verschenen publicaties, maar ook om toegang te verschaffen tot door *Oikos* gepubliceerd werk over economie. In de noten werden de verwijzingen naar andere artikels uit de reeks vervangen door verwijzingen naar hoofdstukken. Zowel de literatuurlijst als de voetnoten werden daarbij voorzien van hyperlinks voor zover ze toegang verschaffen tot elektronisch beschikbare teksten. Daarbij werden alle links uit de eerder gepubliceerde artikels opnieuw gecontroleerd en zo nodig vervangen (eind december 2022). Een probleem stelt zich voor de website van het voor ons thema belangrijke Next System Project. Na publicatie van *The New Systems Reader* (Speth & Courrier 2021) werden de oorspronkelijke teksten verwijderd. Daarom hebben we een verwijzing naar de boekversie toegevoegd in de literatuurlijst.

Tot slot nog een leestip: begin sowieso met hoofdstuk 1, maar laat je verder leiden door de inleidingen van de hoofdstukken om je eigen leesvoorkeur te bepalen. Veel inspiratie gewenst.

HOOFDSTUK 1

Economische diversiteit

De inleiding wees op de veelheid aan nieuwe manieren van economisch denken en daarmee verbonden economische praktijken die zich als alternatief presenteren voor de thans dominante kapitalistische markteconomie. Er is immers een dominante manier om over economie te denken en te praten. Het gaat dan over markten, kopen en verkopen, over geld en winst maken... en uiteraard over 'de bedrijven' die daarmee bezig zijn en als dusdanig 'onze' welvaart zouden produceren. Maar als we even stilstaan en ons realiseren dat er heel verschillende activiteiten zijn die waarde scheppen en dat er op die waarde vaak niet zomaar een prijs te plakken is – dus niet zomaar in euro's valt uit te drukken – dan wordt het plaatje heel anders. Vooraleer we in de volgende hoofdstukken specifieke benaderingen bespreken, willen we eerst de veelkleurigheid van dat plaatje voor het voetlicht brengen. Daarbij putten we uit meerdere invalshoeken: filosofisch, historisch-antropologisch, institutioneel, politiek economisch. Zo biedt dit hoofdstuk een achtergrond en kapstok om de verdere hoofdstukken aan vast te knopen. En zoals gezegd gaat het daarbij niet zomaar om

de veelheid van benaderingen, maar om diversiteit als een fundamentele dimensie van een ecologisch wereldbeeld. Of, die diversiteit moeten we op een of andere manier koesteren. Economisch gaat het er dan om af te kicken van het eenzijdige marktdenken en van de opvatting dat het kapitalisme een omvattend systeem is waar we niet uit kunnen.

Aristoteles' (384-322 v.Chr.) *Politica* is een van de oudste uiteenzettingen over economie. Zijn basisidee is dat de economie in functie staat van het goede leven, en daarom ondergeschikt is aan het politieke samenleven van burgers (polis).

Huis en markt

In de inleiding zagen we al een eerste fundamenteel economisch onderscheid: gaat het om duurzaam levensonderhoud of om winst maken? Het eerste ligt het kortst bij de etymologische betekenis van 'economie' wat, samengesteld uit het Griekse *oikos* (huis) en *nomos* (regel), voor

'huishoudkunde' staat. Economie slaat dan op de activiteiten die verricht worden in functie van behoeftebevrediging, het produceren, verdelen en aanwenden van middelen die daartoe bijdragen. We vinden dat terug in Aristoteles' (384-322 v.Chr.) *Politica* (2013), een van de oudste uiteenzettingen over economie. Zijn basisidee is dat

de economie in functie staat van het goede leven, en daarom ondergeschikt is aan het politieke samenleven van burgers (*polis*). Naast de economie onderscheidt hij de bezit- en *vermogensverwerving* (*chrematistiké*). Die zijn legitiem voor zover ze goederen verschaffen die onmisbaar zijn voor het levensonderhoud of nuttig voor polis of huisgezin. Het gaat om middelen in functie van een concreet doel, en die zijn volgens Aristoteles begrensd door wat toereikend is voor een goed leven. Hij bekritiseert dan ook handelingen die gericht zijn op vermogensvorming als dusdanig. Die wordt in de hand gewerkt doordat geld los van concrete doelstellingen kan functioneren en ingezet kan worden om meer geld te scheppen. Hij verwerpt daarom rente als 'de meest tegennatuurlijke vorm van bezitsvorming' (p.53). Dat mensen zich er toch mee inlaten verklaart hij 'doordat mensen zich druk maken over levensbehoud maar niet over goed leven' (p.51).

De idee van de tegennatuurlijkheid van het renteprincipe werd overgenomen in de christelijke cultuur die tot laat in de Middeleeuwen een renteverbod kent (Achterhuis 1980). Pas met het kapitalisme is vermogensverwerving via het streven naar winst een legitiem doel geworden, wat ruim gelegitimeerd werd in Adam Smiths *The Wealth of Nations* (1776): het nastreven van het eigen geldelijk voordeel draagt bij tot het algemeen belang. Die opvatting ligt uiteindelijk aan de basis van de huidige obsessie met groei en de aandacht voor de beurs en de geldmarkten. Of iedereen aan zijn trekken komt, is slechts een daarvan afgeleid gegeven: het zogenaamde *trickle-down*-effect.

Het mag echter duidelijk zijn dat de pure zorg voor het huishouden en de financialisering van de markt uitersten zijn. Ze zijn echter wel gebaseerd op verschillende principes die overeenkomen met twee zijden van de menselijke aard die vorm krijgen in huis en markt. Reële economieën hebben daarom altijd een hybride karakter. De economisch antropoloog Stephen Gudeman verwoordt dat als volgt:

Economie heeft twee kanten. Een daarvan is de hoog-relatieve economie die in het huis is geworteld. Veronachtzaamd door de standaard economische theorie, is ze prominent in kleinschalige economieën, en verborgen en gemystificeerd, hoewel markant aanwezig, in het kapitalisme. De andere kant bestaat uit concurrerende handel in markten. Wanneer we die

twee aspecten als een continuüm beschouwen, liggen aan de ene kant economieën die voornamelijk gebaseerd zijn op wederkerigheid en sociale relaties. Aan de andere kant liggen economieën die voornamelijk gebaseerd zijn op onpersoonlijke uitwisselingen van commerciële en financiële producten. Antropologen kennen één aspect van de economie en economen kennen het andere, maar de twee worden naast elkaar

geplaatst, vaak tegenstrijdig en soms complementair met elkaar. Geen van beide kanten is compleet zonder de ander die haar beïnvloedt. De combinatie van beide verschilt over culturen en tijd heen, maar de onderlinge spanning ligt zowel in de economie als in ons. We berekenen onze relaties met anderen en we voelen ons met hen verbonden. We meten sommige dingen en beschouwen andere als onvergelijkbaar. (Gudeman 2015: 78)

Pas met het kapitalisme is vermogensverwerving via het streven naar winst een legitiem doel geworden.

Sociale relatiemodellen en economische ordeningen

Naast huis en markt, die op basis van hun tegengestelde relationele inhoud wellicht de hoofdas van reële economieën vormen, zijn er nog andere relationele verhoudingen die aan de basis van belangrijke economische structuren liggen. Zo beschrijft de antropoloog Alan Page Fiske¹, in wat later de *Relational Models Theory* werd, vier elementaire vormen van sociale relatie, met elk een eigen maatstaf en bijhorende verdelingsprincipes. In combinatie geven ze vorm aan menselijke samenlevingen, en dus ook aan de economische ordening ervan. Ook sommige economiehistorici hebben vier overeenkomstige arbeidsmodellen en bijhorende systemen voor uitwisseling en distributie beschreven. Vermaard is *The Great Transformation* (1944), Karl Polanyi's² studie van de transitie van de feodale economie naar de kapitalistische. Concrete culturen hanteren verschillende regelsystemen om die vier sociaal(economische) modellen te implementeren en op elkaar af te stemmen. We beschrijven nu bondig de vier modellen uitgaande van Fiskes terminologie en hun correspondentie met Polanyi's beschrijving. En tabel 1.1 vat dat nog eens samen.

- **Communal sharing:** een relatie van gelijkwaardigheid waarin mensen hun interactie organiseren in relatie tot iets wat ze gemeenschappelijk delen. Daarbij geven mensen wat ze kunnen en nemen vrij wat ze nodig hebben van gemeenschappelijke hulpbronnen waarvoor er een collectieve verantwoordelijkheid bestaat. Het gaat om groepen die gekenmerkt worden door verbondenheid en solidariteit, met zorg, welwillendheid en altruïsme als morele referentie. We herkennen hierin de huishoudelijke sfeer, maar het lag gedurende lange historische periodes ook aan de basis van een standaardwijze van sociale reproductie *commons* genoemd (bijv. bij ons tijdens de Middeleeuwen, zowel in het landelijke leven als in de stedelijke gilden³).
- **Authority ranking:** mensen nemen asymmetrische posities in binnen een betekenisvolle lineaire hiërarchie (bijv. anciënniteit, militair commando, religieus leiderschap), waarbij zij respect en gehoorzaamheid betuigen voor wie boven hen staat. Maar '*noblesse oblige*': wie bovenaan staat, dient zorg te dragen voor wie onder hen staan. Economisch vertaalt zich dat naar *herverdeling* (Polanyi): de middelen die centraal binnenkomen moeten op een gepaste wijze terug verdeeld worden over de leden van de groep of samenleving (bijv. in de grote landbouwculturen).
- **Equality matching:** mensen zorgen ervoor dat de balans van geven en ontvangen precies in balans is: voor wat hoort wat, dienst en wederdienst, beurtrollen, iedereen krijgt hetzelfde, één persoon één stem... maar ook gelijke vergelding, oog om oog. Rechtvaardigheid betekent hier strikte gelijkheid en gelijke behandeling. Het gaat om een sociale relatie die typisch menselijk is, een afkeer heeft van vrijbuitersgedrag en als zodanig een uiting is van de door Gudeman genoemde rekenende verhouding tot anderen. We vinden ze terug in de traditionele gifteconomieën, maar ook binnen de praktijk van de *commons* vormt ze een balans met het zuivere 'delen'.⁴ Polanyi spreekt daarbij van *wederkerigheid* (reciprociteit), maar dat moet dan in een strikte zin verstaan worden. Volgens Fiske is een of andere vorm van wederkerigheid immers een kenmerk van alle relaties die 'sociaal' genoemd kunnen worden.
- **Market pricing:** is gebaseerd op een sociaal betekenisvolle maatstaf zoals een prijs, loon, rente, belasting, boete, kosten-batenanalyse. Op basis van vergelijking met zulke proportionele standaarden stemmen mensen hun interacties af, bijvoorbeeld het uitwisselen van goederen en diensten. Dat kan in natura, maar

1 [Fiske 1992, z.j.](#) Zie ook Bauwens & Lievens 2013; Peeters 2015c.

2 [Polanyi 1994/2001](#). Zie ook Achterhuis 2010. Een recentere verwante benadering geeft Karatani 2014, waarop o.a. Bauwens & Kostakis 2017 steunen.

3 Zie o.a. [De Moor 2013](#).

4 Zie bijv. de beschrijving van communal labor en reciprocal labor in De Angelis 2017.

ook met gebruik van geld. Beslissingen gebeuren op basis van vraag en aanbod, met nuttigheid als dominant criterium.

Daarnaast bestaan er volgens Fiske ook asociale interacties, waarin mensen andere mensen puur als middel gebruiken (bijv. bij extreme stress of in gevechtssituaties); en nul-interacties, waarin mensen de opvattingen, doelstellingen en standaarden van anderen totaal negeren. Die laatste zijn overigens de meest voorkomende interacties.

Tabel 1.1 – Typologie sociale en economische relaties (Peeters 2015c)

Alan Page Fiske	Relatie - uitwisseling	Distributie	Karl Polanyi
Communal sharing	Equivalentie t.o.v. iets dat gedeeld wordt Geven wat kan, nemen wat nodig is	Gemeenschappelijk gebruik van hulpbronnen - <i>commons</i>	Huishouden (<i>common livelihood</i>) autarkie
Authority ranking	Lineaire ordening volgens hiërarchisch onderscheid Bijdrage vanwege lagere vs. pastorale verantwoordelijkheid	Hogere rang krijgt meer, maar verplichtingen t.o.v. lagere	Herverdeling centricity
Equality matching	Gelijke balans & één-voor-één-overeenkomst Geven en teruggeven binnen gepast uitstel	Egalitaire distributieve rechtvaardigheid — identieke aandelen	Wederkerigheid (gifteconomie) symmetrie
Market pricing	Proportionaliteit t.o.v. betekenisvolle maat Betaling	Proportioneel met bepaalde standaard	Markt (hulpmiddel voor goederenuitwisseling)

Omdat de verschillende sociale orderingsmechanismen altijd samen voorkomen, hebben reële samenlevingen altijd een hybride karakter. En dat wordt wel eens over het hoofd gezien omdat in elke historische samenleving wel één ordening dominant is, zoals de markt vandaag. Markten hebben altijd bestaan als bijkomend hulpmiddel voor de uitwisseling van goederen die anders niet te verkrijgen zijn. Voor het ontstaan van het kapitalisme bleven ze evenwel secundair ten aanzien van de drie andere economische orderingsprincipes en waren ze bovendien sterk gereguleerd.

Markten hebben altijd bestaan als bijkomend hulpmiddel voor de uitwisseling van goederen die anders niet te verkrijgen zijn. Voor het ontstaan van het kapitalisme bleven ze evenwel secundair.

Volgens Polanyi is er dan ook een groot verschil tussen markten als dusdanig en een ‘marktsamenleving’, waarin de (vrije) markt als een integrerend principe gezien wordt, wat samenhangt met de abstractie van het geld en de mogelijkheid tot accumulatie ervan. Die visie komt ook overeen met het onderscheid dat ook Karl Marx al maakte tussen de eenvoudige ruilmarkt, met geld als ruilmiddel, en de kapitalistische markt. Dat impliceert dat ook bij de transitie naar een post-kapitalistische samenleving markten niet zullen verdwijnen, maar wel op een andere manier ingekaderd worden.

Economische diversiteit in beeld

In het licht van bovenstaande beschouwingen is het niet verrassend dat nieuwe economische denkbeelden en praktijken economische diversiteit bewust gaan waarderen als een manier om voorbij de moderne staat/markt-dichotomie te geraken. De *commons*-beweging en de Sociale en Solidariteitseconomie zijn daar voorbeelden van.⁵ Dat leidt tot brede definities van economie zoals ‘alle verschillende manieren waarop menselijke gemeenschappen in hun behoeften voorzien en samen levensonderhoud creëren’ (Miller 2010: 28).

Er zijn echter verschillende manieren waarop een complexe economie wordt voorgesteld. De drie zogenaamde ‘economische sectoren’ van de samenleving: markt, staat en civiele samenleving of ‘derde sector’, zijn vaak een startpunt voor een figuur met een driehoek of met drie overlappende domeinen (venndiagrammen).⁶ De ‘derde sector’ verwijst traditioneel naar de sociale ondernemingen, maar wordt door de opkomst van eerder autonome economische initiatieven binnen de civiele samenleving ook ‘*commons*’ genoemd. Die sector omvat deels wat Tim Jackson een ‘Assepoestereconomie’ noemt. Het gaat daarbij ‘om koolstofarme economische activiteiten [...] in lokale of op gemeenschappen gebaseerde sociale ondernemingen: gemeenschappelijke energieprojecten, plaatselijke boerenmarkten, slowfoodcoöperaties, sportverenigingen, bibliotheken, lokale gezondheid- en fitnesscentra, plaatselijke reparatie- en onderhoudsdiensten, ambachtelijke werkplaatsen, schrijversclubs, watersporten, buurtmuziek en -toneel, lokale handenarbeidscursussen’ (Jackson 2010: 133). Jackson waardeert de Assepoestereconomie omdat ze door haar arbeidsintensiviteit de voortdurende productiviteitsgroei weerstaat.

Hoewel de genoemde activiteiten erg verbonden zijn met de huishoudelijke economie is die echter nog niet vertegenwoordigd in het drievoudige schema, met als gevolg dat haar waardecreatie nog wordt genegeerd. Deze voorstelling van zaken werd bekritiseerd door de feministische beweging en Ivan Illich noemde het ‘schaduwwerk’. Vandaag zijn er verschillende voorstellen om de huishoudeconomie en ook vrijwilligerswerk in het algemeen in beeld te brengen als een fundamenteel en onmisbaar onderdeel van de economie.

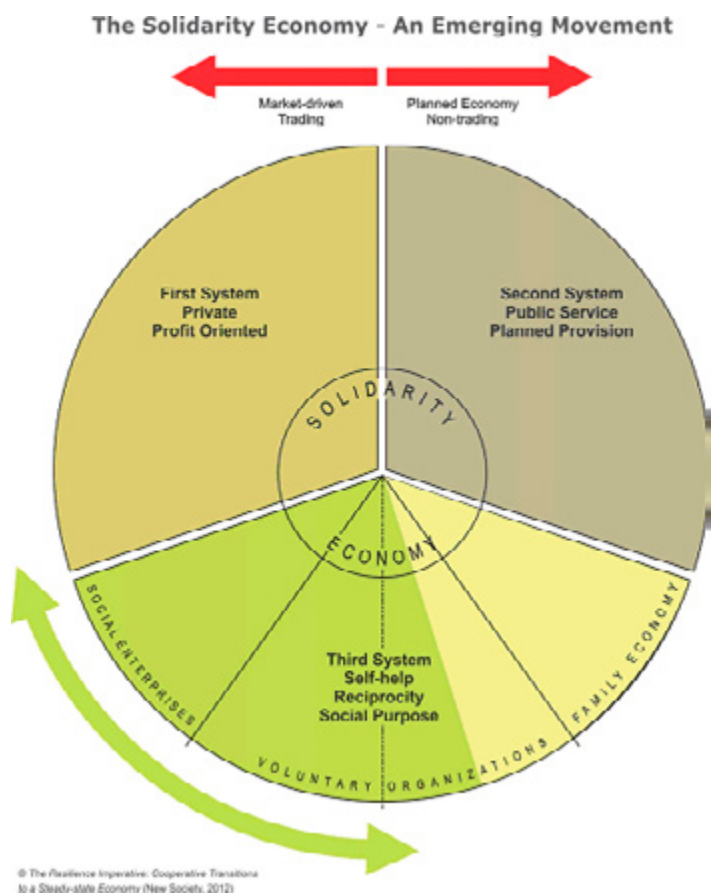
onmisbaar onderdeel van de economie. Het gaat om het waarderen van reproductie en zorg als een prioriteit in verhouding tot productie. Dat is precies het punt van een ‘zorggerichte economie’ (*care-centered economy*) en de reden voor de Britse New Economics Foundation om te spreken van de ‘kerneconomie’.⁷ Ook in de verbeelding van een andere toekomst in de *degrowth*-benadering, worden menselijke activiteit en werk ‘geconcentreerd rond zorg voor andere mensen, voelende wezens en hun (onze) habitats’ (Kallis 2018: 117-8).

Vandaag zijn er verschillende voorstellen om de huishoudeconomie en ook vrijwilligerswerk in het algemeen in beeld te brengen als een fundamenteel en onmisbaar onderdeel van de economie.

5 Zie resp. [Bollier & Helfrich 2012](#) en hoofdstuk 3.

6 Zie bijv. [Holemans 2016](#); [Kostakis & Bauwens 2014](#); [Peeters 2015c](#), d.

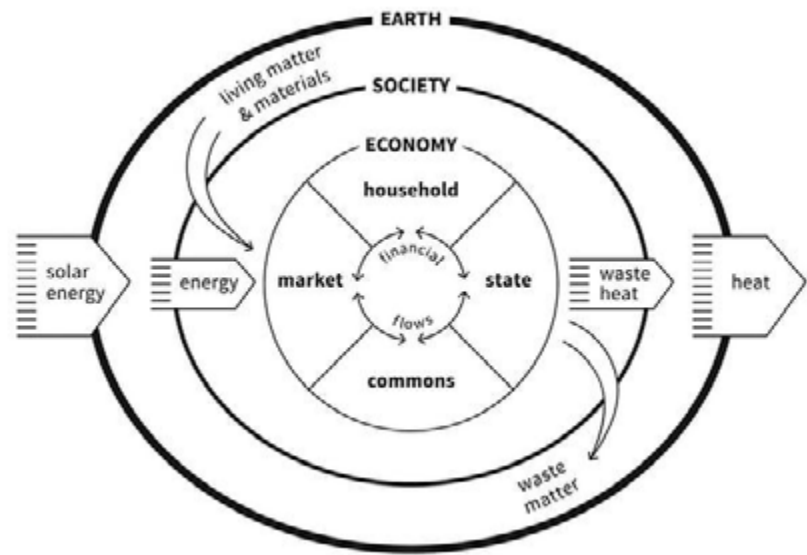
7 Resp. [Praetorius 2015](#) en [Coote & Goodwin 2010](#).

Figuur 1.1. – De solidariteitseconomie (Lewis & Conaty 2012: 31)

De Solidariteitseconomie probeert alle sociaal-ecologische alternatieve economische praktijken te verenigen. Die zitten verspreid over alle economische sectoren of ‘systemen’ waarvoor men vaak nog een driedeling hanteert zoals in figuur 1.1 De gezinseconomie en vrijwilligersorganisaties worden daarin evenwel uitdrukkelijk aangegeven als deel van de derde sector. De binnenste cirkel staat daarbij voor de Solidariteitseconomie.

Het belang van de huishoudelijke economie leidt echter ook tot voorstellingen van vier economische domeinen. Bijvoorbeeld Kate Raworths schema van de ‘ingebedde economie’ — met economie als onderdeel van de samenleving en de samenleving op haar beurt ingebed in het aardse ecosysteem — geeft huishouden, staat, markt en *commons* weer als vier sectoren (zie figuur 1.2). En omwille van het belang van gezinnen en hun connectie met opbouwwerk in het sociaal werk, tekende ik zelf schaduwarbeid en/of de gezinseconomie als een domein dat overlapt met de *commons*.⁸

Figuur 1.2. – De ingebedde economie (Raworth 2017: 72)

⁸ Peeters 2015d: 235, 238.

Maar er zijn ook andere onderscheidingen dan institutionele domeinen mogelijk om naar economische diversiteit te kijken. In het kader van het thematiseren van economische transitie kent die benadering immers belangrijke beperkingen, omdat die transitie net gepaard gaat met nieuwe hybride vormen van organisatie. Omdat alternatieve economische praktijken een grote diversiteit vertonen, kan die diversiteit bijvoorbeeld ook zichtbaar gemaakt worden door verschillende aspecten van die praktijken expliciet te maken. Zo geeft Miller⁹ een schema met voorbeelden op het gebied van creatie (bijv. *commons*, Community Land Trusts), productie (bijv. werkerscoöperaties), uitwisseling of overdracht (bijv. fair trade, gemeenschapsmunten), consumptie of gebruik (bijv. collectieve huisvesting, zelfvoorziening), bestemming van surplus (bijv. coöperatieve banken, strijd voor herinvesteringen in de gemeenschap). Het zichtbaar maken van dergelijke grote verscheidenheid aan praktijken probeert te laten zien hoe groot de beweging van de Solidariteitseconomie feitelijk al is, en wel in functie is van haar verdere ontwikkeling. Hier wordt duidelijk dat verschillende manieren van voorstellen in relatie staan tot hun bedoeling, en zo ook verband houden met verschillende veranderingstheorieën.

Diverse economieën

Wellicht is de *diverse-economy*-benadering van de feministische economische geografen J.K. Gibson-Graham¹⁰ vandaag de meest radicale manier om economische diversiteit in beeld te brengen. Op het eerste gezicht lijkt hun benadering verwant aan die van de Solidariteitseconomie, maar zij vertrekken van een ander strategisch opzet. De ‘sterke’ economisch-theoretische vertogen, zowel van rechts (vrije markteconomie) als van links (marxistische structurele kapitalismekritiek) zijn kapitaalgericht (*capitalocentric*). Ze geven daardoor geen realistisch beeld van de diversiteit in de reële economie en verhullen zo mogelijke uitgangspunten voor actie voor verandering.

Een kapitaalgericht discours condenseert economisch verschil, waarbij de verscheidenheid aan niet-kapitalistische economische activiteiten wordt gebundeld tot een eenheid waarin betekenis verankerd is in de kapitalistische identiteit. [Wat nodig is, is] taalpolitiek [...] gericht op het bevorderen van omstandigheden waaronder beelden en bepalen van economische diversiteit (inclusief niet-kapitalisme) kunnen ophouden te circuleren rond het kapitalisme, ophouden beoordeeld te worden in relatie tot het kapitalisme, en ophouden gezien te worden als afwijkend of exotisch excentrisch — afwijkingen van de norm.

Onze interventie is om een taal van de diverse economie voor te stellen als een verkennend denkproces, een zwakke theorie van de economie. Deze taal breidt ons economische vocabulaire uit, waardoor de identiteit van de economie wordt uitgebreid tot al die praktijken die worden uitgesloten of gemarginaliseerd door een sterke theorie van het kapitalisme. [...] Ons project is om de genaturaliseerde hegemonie van de kapitalistische economie te ontwapenen en te ontwrichten en ruimte te maken voor nieuwe economische verschijningsvormen — zulke waaraan we zullen moeten werken om ze tot stand te brengen.’ (Gibson-Graham 2006: 56, 60)

Het diverse-economieënproject gaat uit van de stelling dat economieën intrinsiek heterogene ruimtes zijn. De performativiteit van de taal wordt dan gebruikt om het kapitaalgerichte vertoog te deconstrueren door de diversiteit van economische

⁹ Miller 2010. Figuur ook in Peeters 2015d: 241.

¹⁰ J.K. Gibson-Graham is de schrijversnaam van Katherine Gibson (Australië) en Julie Graham (VS).

relaties en praktijken te beschrijven. De metafoor van de ijsberg levert daarbij een eerste beeld van de diverse economie. Het suggereert dat er veel meer economie is dan het dominante discours aangeeft, maar dat blijft onder het wateroppervlak. Om systematischer uit te werken wat zich onder de waterlijn bevindt en een uitgebreide inventaris op te maken, construeerde Gibson-Graham een sjabloon dat de structuur vormt van tabel 1.2. De lijn van kapitalistische onderneming met loonarbeid geeft weer wat bij de ijsberg boven de waterlijn zit. Gibson-Graham begonnen hun analyse

met: verschillende soorten *transacties* en manieren van onderhandelen; verschillende soorten *arbeid* en beloning; en verschillende vormen van *ondernemen* en manieren om een surplus te produceren, toe te wijzen en te verdelen. Later volgden meerdere vormen van *eigendom* en *financiën*.¹¹

De metafoor van de ijsberg levert een eerste beeld van de diverse economie. Het suggereert dat er veel meer economie is dan het dominante discours aangeeft, maar dat blijft onder het wateroppervlak.

In tegenstelling tot de Solidariteitseconomie hanteert de diverse-economie benadering geen vooropgezette criteria om praktijken al dan niet op te nemen in de inventaris. Het gaat om een principiële openheid om geen enkel perspectief uit te sluiten, zeker

niet wanneer het marginaal is. Het kan altijd iemands perspectief en uitgangspunt voor actie en verandering zijn. Dat levert een soms verrassende invulling op, zoals blijkt uit tabel 1.2, volgens Gibson-Graham een 'ongeregeld economisch landschap van particuliere, niet-equivalente betekenissen'. Maar dat produceert evenwel een 'ruimte [met] kansen voor nieuwe economische verschijningsvormen — plaatsen waar ethische beslissingen genomen kunnen worden, macht onderhandeld en transformaties gesmeed' (2006: 77).

Aldus is dergelijke open beschrijving een opstap naar een vorm van economische politiek die Gibson-Graham 'gemeenschapseconomie' noemt (maar daarover later meer). En in die zin biedt 'diverse economie' een interessant uitgangspunt, maar tevens uitdagend analyse-instrument, voor groepen die vanuit een sociaal-ecologisch oogpunt met economische verandering aan de slag willen gaan.

¹¹ Je vindt dat o.a. in resp. [Gibson-Graham 2006](#) en [Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013](#).

Tabel 1.2. – De diverse economie (gecompileerd uit: Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013)

ARBEID	ONDERNEMING	TRANSACTIES	EIGENDOM	FINANCIËN
Loon	Kapitalistisch	Markt	Privaat	Mainstream markt
Alternatieve betaling • Zelfstandige • Coöperatief • Contractarbeid • Wederkerige arbeid • In natura • Werk voor uitkering	Alternatief kapitalistisch • Groene onderneming • Maatschap-pelijk verantwoordelijke onderneming • Overheidsbedrijf	Alternatieve markt • Fair trade • Directe handel • Wederkerige uitwisseling • Lokale handel • CSA • Ruil • Zwarte markt • Informele markt	Alternatief privaat • Staatseigendom • Pacht • Negenen-negentig-jaren-huur • Gebruik • Gemeenschaps-beheer • Gemeenschaps-stichting	Alternatieve markt • Overheidsbank • Door overheid gesponsorde kredietverstrekkers • Kredietverenigingen • Microfinanciering • Maatschappen • Gemeenschaps-gebaseerde financiële instituties
Onbetaald • Huiswerk • Familiezorg • Buurtwerk • Vrijwilligers-werk • Zelfvoorziening • Slavenarbeid	Niet-kapitalistisch • Coöperatie • Sociale onderneming • Zelfstandig bedrijf • Slavenbedrijf • Feodaal domein	Niet-markt • Huishoudelijke stromen • Giften • Aren lezen • Overheids-allocaties • Jagen, vissen, verzamelen • Diefstal, stropen	Open toegang • Atmosfeer • Water • Open oceaan • Ecosysteem-diensten	Niet-markt • Aandelen als beloning • Gemeenschaps-ondersteund bedrijf • Roterende kredietfondsen • Familiaal krediet • Donaties • Interestvrije leningen

HOOFDSTUK 2

Gemeenschapseconomie

Met gemeenschapseconomie bespreken we een eerste invulling van economie die op een of andere manier vertrekt vanuit zelforganisatie aan de basis van de samenleving. Zo geformuleerd is ‘gemeenschapseconomie’ een heel algemene benaming voor verschillende benaderingen. Maar als zodanig brengt die het streven naar economische democratisering voor het voetlicht en, daarmee verbonden, het herdefiniëren van waar economie om draait, wat haar doelstellingen zouden moeten zijn. In de uitwerking daarvan focussen we op een benadering van gemeenschapseconomie die ‘economie’ als zodanig wil herdefiniëren, ontwikkeld door de economisch geografen J.K. Gibson-Graham. Bij dat alles stelt gemeenschapseconomie ook een fundamenteel inzicht aan de orde dat centraal staat in de paradigmatische verandering die we voorstaan: de intrinsieke verbondenheid van mensen en hun inbedding in een ecologische omgeving tegenover het geïsoleerde standpunt van de zogezegd ‘autonome’ *homo economicus*.

Terug naar een inbedding van de economie

Binnen het meer radicale groene denken wordt gemeenschap al minstens sedert de jaren 1970 naar voor geschoven als een alternatief voor zowel staat als markt om een goed leven met een grotere autonomie te realiseren.¹ De verwijzing naar gemeenschap staat echter duidelijk in oppositie met de cultuur en dynamiek van de moderne maatschappij. Daardoor is ‘gemeenschapseconomie’ voor velen minder evident dan de vanzelfsprekende acceptatie ervan door ecologen allerhande.

Gemeenschapseconomie verenigt twee termen die lange tijd verstaan werden als wederzijds uitsluitend. [...] Traditionele en gelokaliseerde economieën werden gezien en ervaren als verstrengeld met en ingebed in sociale relaties die vaak resoneerden met de positieve aspecten van gemeenschap, zoals wederzijdse zorg, onderlinge afhankelijkheid, erkenning, collectief welzijn en een gevoel van plaats; terwijl de zich steeds uitbreidende kapitalistische economie naar voor kwam als insisterend op individuele nutsmaximalisatie, zelfbehoud, anonieme marktuitswisseling en de homogenisering van cultuur en plaats. Deze oppositionele relatie berust op een begrip van economie als een enkelvoudig en groeiend kapitalistisch systeem dat het sociale domineert en vormgeeft, een systeem waar gemeenschap in het beste geval aan ondergeschikt is en in het slechtste geval een obstakel voor is. Bovendien reduceert ze de gemeenschap tot een archaïsche en premoderne vorm van

¹ Denk bijv. aan het werk van André Gorz. Voor een uiteenzetting zie ook Holemans 2016.

sociale organisatie die verschilt van economie, maar er altijd afhankelijk van is voor haar behoeften, gevormd wordt door haar kracht en gepenetreerd door haar dynamiek.

([Community Economies Collective](#) 2019: 56)

Dit citaat beschrijft op een gebalde manier wat de economisch historicus Karl Polanyi de ‘grote transformatie’ (1944) noemde, de veranderende maatschappelijke logica in de overgang van de feodale naar de kapitalistische samenleving. Hij spreekt daarbij van de ‘ontbedding’ van de economie uit de sociale relaties waarop ze uiteindelijk steunt. De poging om een ‘markteconomie’ tot stand te brengen en een daarop gebaseerde ‘marksamenleving’, kan echter nooit (volledig) lukken omdat de

samenleving reageert telkens wanneer de eisen van de markt de sociale samenhang — of gemeenschap — ondergraven.² Polanyi noemt dat de ‘dubbele beweging’ en wijst erop dat de sociale strijd ten onrechte vaak als louter ‘economisch’ wordt verstaan. Het gaat ook over de verdediging van de betekenis van een manier van samenleven. Zo behandelt de markteconomische theorie de productiefactoren land, arbeid en geld als koopwaren (*commodities*), en vandaag is dat ook zo voor kennis en informatie. Volgens Polanyi gaat het echter om ‘fictieve koopwaren’ omdat ze veel meer inhouden dan hun louter economische marktwaaarde. In

Zo behandelt de
markteconomische theorie
de productiefactoren
land, arbeid en geld als
koopwaren (*commodities*),
en vandaag is dat ook zo
voor kennis en informatie.

die lijn is ook de idee van een ‘marksamenleving’ een pure fictie. Als richting voor maatschappelijke verandering geeft hij daarom aan om economie opnieuw in te bedden in sociale relaties en verbanden.

Gemeenschap als paradigma

Dat gemeenschapseconomie vandaag naar voor geschoven wordt als een weg naar postkapitalisme wijst dus op een heuse paradigmastrijd omtrent de richting die de moderne samenleving dient uit te gaan. En die strijd gaat dan ook over de betekenis van vooruitgang en emancipatie. In de vorige bijdrage gaven we al aan dat ook de erkenning van economische diversiteit verbonden is met een verschuivend wereldbeeld dat ‘ecologisch’ genoemd kan worden. Een aantal cruciale kenmerken ervan worden in tabel 2.1 via steekwoorden tegenover hun moderne tegenhangers geplaatst.³ Dat wordt verder vertaald naar tegengestelde kenmerken in het mensbeeld, wat ook tot uiting komt in opvattingen over economie.

2 [Tine De Moor \(2013\)](#) plaatst die beweging in een breed historisch perspectief, en ziet in Europa drie grote golven van het ontstaan van ‘instituten voor collectieve acties’: gilden, meenten (gemeenschappelijke gronden) en begijnhoven in de late Middeleeuwen; coöperaties in de negentiende eeuw; de nieuwe *commons* vandaag.

3 Dergelijke vergelijkingen worden uitvoeriger toegelicht in Peeters 2015b en 2020b. Deze wijze van voorstelling heeft vooral een didactische bedoeling om in een oogopslag bepaalde kenmerken met elkaar te kunnen associëren. De werkelijkheid is uiteraard complexer dan uit een dergelijke eenvoudige voorstelling naar voor komt. Het geeft wel dominante trends in de wijze van denken aan.

Tabel 2.1. – Paradigmaverschuiving van modern naar relationeel-ecologisch mens- en wereldbeeld

modern	relationeel-ecologisch
lineaire causaliteit	wederkerige interacties — complexiteit
atomistisch — individualisme	intrinsiek intersubjectief
autonoom individu	wederzijdse afhankelijkheid — lotsverbondenheid — gemeenschap
uniformiteit	diversiteit
abstracte ruimte en tijd	concrete plaats en geschiedenis
eindeloze groei	biofysische grenzen
zelfgerichtheid en egoïsme	sociaal wezen
oneindige behoeften	genoegzaamheid (sufficiëntie)
tegengestelde belangen	gedeelde wereld — natuur inbegrepen
relaties: conflict — contract	wederkerigheid — gemeenschap
competitie	samenwerken en delen
markt	huis en <i>commons</i>
markten en ondernemingen: aparte entiteiten	inbedding
ecologische en sociale dimensies: externaliteiten	samenhang van alle dimensies
land, arbeid, geld, kennis... = koopwaren — marktwaarde	breder waardepatroon
productiviteit — efficiëntie	zorg en duurzaam levensonderhoud

We kunnen hier niet in detail op alle afzonderlijke elementen van de tabel ingaan, maar hopen dat de lezer via associatie zelf de grote verbanden kan vaststellen. Het is ons hier nu vooral te doen om de vaststelling dat ‘gemeenschap’, alsook de concrete verbondenheid met de aarde, niet tot het moderne denkkader behoren en er alleszins niet verbonden worden met emancipatie en vooruitgang. Het autonome individu staat in zijn eigen middelpunt van waaruit het zijn relaties met anderen en met de wereld controleert en beheerst. Dit mensbeeld kent geen wederkerigheid en anderen zijn dus niet écht nodig. Die krijgen enkel een plaats voor zover ze van dienst kunnen zijn voor het eigen levensplan. Vanuit dergelijke opstelling kan de idee ontstaan dat alles wat men nodig heeft wel te verkrijgen is op een ‘vrije’ markt. Anders gezegd, alles is in principe ‘koopbaar’, en relaties hebben een louter instrumenteel karakter, waarvoor het *contract* de relatievorm bij voorkeur is.

De vaststelling dat ‘gemeenschap’, alsook de concrete verbondenheid met de aarde, niet tot het moderne denkkader behoren en er alleszins niet verbonden worden met emancipatie en vooruitgang.

Daartegenover impliceert de erkenning dat mensen wezenlijk sociale wezens zijn, dat de samenleving als dusdanig geen markt is. Dat is geen ontkenning van het bestaan van marktverhoudingen, maar betekent wel dat die ingebed liggen in meer fundamentele relaties, ook wanneer die ontkend worden. Zo kan bijvoorbeeld handel niet werken als er geen vertrouwen is. Meer algemeen toont antropologisch onderzoek aan dat coöperatie voor mensen

fundamenteler is dan competitie.⁴ Een ecologisch wereldbeeld overstijgt echter het sociale op zich, omdat het de lotsverbondenheid van alle leven erkent. Daarin vindt gemeenschap zijn plaats, maar ook als een relatie van mensen met andere aardbewoners en met de aarde zelf. Het is dat soort gemeenschap dat ook Bruno Latour naar voor schuift als antwoord op de samenhangende crisissen van vandaag.⁵ De vraag is dan hoe we dergelijke gemeenschappen tot stand kunnen brengen, en wat die dan concreet inhouden.

Gemeenschapseconomie: twee interpretaties

Met samenwerking en delen als centrale principes voor de economische praktijk (cf. tabel 2.1), komen gemeenschappen in beeld als fundamentele economische entiteiten, meer dan de individuele ondernemer. En dat gebeurt ook in de praktijk met de groei van coöperaties en *commons* als belangrijke organisatievormen van een gemeenschapsgerichte economie.⁶ Daarbij worden er verbindingen tussen mensen gemaakt waardoor sociale macht kan worden vertaald in economische macht. Als zodanig belichamen dergelijke op gemeenschap gebaseerde economische vormen de doelstelling van een sociale herinbedding van de economie. Maar daarnaast wordt

meestal ook de ‘ecologische’ verbinding met de omgeving benadrukt. Die idee van inbedding wordt vrij breed gedragen bij bewegingen voor een andere economie. Zo plaatst de *degrowth*-beweging ‘zorgen in gemeenschap’ centraal en legt daarom de nadruk op het terugwinnen alsook nieuw creëren van *commons*⁷, en ziet de P2P Foundation de *commons* als basis voor een sociaaleconomische transitie⁸.

Met samenwerking en delen als centrale principes voor de economische praktijk komen gemeenschappen in beeld als fundamentele economische entiteiten, meer dan de individuele ondernemer.

‘Gemeenschapseconomie’ is meestal geen eenduidig gedefinieerd begrip, en wordt vaak door elkaar gebruikt met ‘op gemeenschap gebaseerde economie’. Het kan zowel slaan op de

gemeenschapsgebaseerde (alternatieve) economische praktijken zelf, als op het geheel ervan als richting voor sociale actie. Beide accenten vind je bijvoorbeeld in het werk van de Duitse onderzoekster Susanne Elsen, die gemeenschapseconomie tevens thematiseert in het kader van de solidariteitseconomie.⁹ In haar omschrijvingen vind je de elementen terug die in de groene beweging meestal als opportuniteiten van de gemeenschap gezien worden.

Gemeenschapseconomie is een bewuste weg uit de rationaliteit van georganiseerde onverantwoordelijkheid¹⁰. Het doel is om economische actie opnieuw in te bedden en te herkaderen in haar sociaal-culturele en natuurlijke context en deel te laten uitmaken van het gemeenschapsleven, gecontroleerd door lokale mensen. De (her)implementatie ervan is

⁴ Zie hiervoor Peeters 2015b: 45.

⁵ Zie Latour 2018; voor een interview, zie [Latour 2019](#).

⁶ Restakis 2010; [De Moor 2013](#); [Bollier & Helfrich 2015](#); Hens 2015; [Noy & Holemans 2016](#); [Peeters 2018a,b](#); Elsen 2019. Hoofdstukken 4 en 5.

⁷ D’Alisa, Demaria & Kallis 2015; Kallis 2018; [Peeters 2018a](#).

⁸ Bauwens & Kostakis 2017; [Bauwens, Kostakis & Pazaitis 2019](#).

⁹ Zie Elsen 2011, 2017, 2019. Solidariteitseconomie kwam al even aan bod in hoofdstuk 1, maar zie verder hoofdstuk 3.

¹⁰ Hiermee verwijst Elsen naar de logica van het sociale en ecologische als externaliteiten t.a.v. de economie (zie inleiding).

een van de belangrijkste strategieën van eco-sociale verandering voor duurzaamheid. Het moet een bewuste inspanning zijn om regionale veerkracht op te bouwen en om systemen te organiseren die steunen op lokaal voedsel, lokaal werk en lokale hulpbronnen en op programma's die de regionale en lokale economieën versterken. (Elsen 2019:26)

De connectie van lokale gemeenschappen met veerkracht is daarbij van recentere datum, maar wordt vandaag — o.a. via de beweging van de Transition Towns — heel vaak gelegd.¹¹ Een probleem is echter dat 'gemeenschap' in dit soort benaderingen dikwijls als een te vanzelfsprekend gegeven beschouwd wordt en als dusdanig niet grondig overdacht wordt.

Hoe dan ook, het ontwikkelen van gemeenschapseconomieën kunnen we niet anders begrijpen dan als het pogen realiseren van een paradigmatische verschuiving ten aanzien van de thans dominerende kapitalistische markteconomie die uitgaat van individualisme en eigenbelang. Het gaat om een fundamentele transformatie, waarvoor vaak de term 'alternatieve economie' gebruikt wordt. Maar we kunnen minstens twee verschillende manieren onderscheiden in het gebruik van de term 'alternatief', wat van belang is voor het interpreteren van gemeenschapseconomie: alternatieve economie of een alternatieve manier om economie als dusdanig te verstaan.¹²

De term 'alternatief' verwijst niet direct naar de zaak zelf maar via iets anders dat dominant is, in dit geval de *mainstream*-economie en de ermee verbonden systemen van bestuur. Hoe de kansen en leefbaarheid van alternatieve economische vormen opgevat worden hangt dan af van de manier waarop die dominantie gezien wordt.

Degenen die dominantie begrijpen vanuit een realistisch epistemologisch perspectief geloven dat het mogelijk is om relatieve graden van macht en de mate van kwetsbaarheid of machteloosheid in te schatten. Daarom zien zij alternatieve economieën en organisaties bijna altijd als zwak en waarschijnlijk van korte duur. Degenen die dominantie als performatief begrijpen zien haar daarentegen als gegrond op en geproduceerd door een verspreiding en herhaling van inzichten. (Healy 2008: 338)

Een voorbeeld hiervan is het neoliberalisme. Men kan de klemtoon leggen op hoe dat vandaag overal is doorgedrongen en het als een dominant systeem beschouwen. Maar men kan ook de aandacht richten op het historische proces waarin het neoliberalisme zich op de maatschappelijke agenda heeft gezet en doorgedrongen is in het beleid via een aangehouden ideologisch discours met een (pseudo-)wetenschappelijk aura.¹³ En tegelijk kan men oog hebben voor de hiaten en lege plekken, voor het niet waarmaken van wat vooropgesteld werd, voor zijn tekort aan 'performantie', en dus voor wat er nog allemaal aan economie aanwezig is ondanks het neoliberalisme.

In plaats van vormen van gemeenschapseconomie als 'alternatief' te benoemen, wat ze van meet af aan in een kwetsbare en gebrekkige positie plaatst tegenover de vermeende sterkte van de kapitalistische activiteiten, is het voor een veranderingsperspectief misschien vruchtbaarder om uit die binaire visie op economie te stappen. In onze vorige bijdrage zagen we die benadering in de opvatting van een 'diverse economie' van J.K. Gibson-Graham. Het gaat daarbij om een breuk in het gangbare kennismodel door economie te beschouwen als een ruimte die altijd

¹¹ Bijv. Hopkins 2008; Lerch 2017. Voor een introductie in veerkracht: Peeters 2015b.

¹² Voor deze analyse steunen we op [Healy 2009](#). Het onderscheid is cruciaal om de positie van 'community' economy' in de versie van Gibson-Graham te vatten.

¹³ Je kan dat bijv. lezen in Raworth 2017.

al intrinsiek heterogeen was, een ruimte van verschil. En dat verschil is niet alleen sociaal-menselijk maar evenzeer sociaal-ecologisch. Economie omvat 'de diverse processen en onderlinge relaties waardoor wij (menselijk en meer-dan-menselijk) levensonderhoud tot stand brengen' (Gibson-Graham & Miller 2015: 4), een visie die spoort met de hierboven geschetste paradigmaverandering (tabel 1). Op die basis ontwikkelde Gibson-Graham een politiek concept van gemeenschapseconomie (*community economy*), volgens Ethan Miller (2013: 518) 'een van de meest overtuigende hedendaagse pogingen om een radicaal democratische benadering te ontwikkelen om zich een leven voorbij het kapitalisme voor te stellen'. In het vervolg van deze bijdrage diepen we deze benadering verder uit.

Gemeenschapseconomie volgens Gibson-Graham

J. K. Gibson-Graham is een pseudoniem dat gedeeld wordt door de feministische economisch geografen Julie Graham (US)¹⁴ en Katherine Gibson (Australië). Zij publiceerden samen *The End of Capitalism (As We Knew It)* (1996) en *A Postcapitalist Politics* (2006), naast een hele reeks academische artikels.¹⁵ Hoewel Graham overleden is, blijft Gibson het pseudoniem gebruiken voor publicaties in de lijn van hun gezamenlijke werk. In 1990 richtten zij het Community Economies Collective (CEC)¹⁶ op om een nieuwe visie op economie niet alleen te doordenken en voor te stellen, maar ook tot stand te brengen, in belangrijke mate via actieonderzoek. Het CEC brengt daartoe een groeiend Community Economies Research Network (CERN) samen met nu zowat 150 onderzoekers van over de hele wereld.

Uitgangspunten en definitie

Gibson-Graham en het CEC (2017) vatten hun belangrijkste uitgangspunten als volgt samen:

- Een anti-essentialistische manier van denken: 'In plaats van de wereld te herleiden tot een paar belangrijke determinanten, begrijpen we de wereld als gevormd door veelvoudige en interactieve processen, waarvan we er slechts enkele kunnen vatten. Deze benadering helpt ons de macht en doeltreffendheid te onderkennen van dingen die klein en onbeduidend lijken. Het betekent ook dat we open staan voor het onverwachte en het onbekende.'
- Levens ontvouwen zich in een 'pluriversum' veeleer dan in een 'universum'. 'Dit houdt in dat er een reeks oplossingen en strategieën voor verandering bestaan en vele wegen naar meer duurzame en rechtvaardige werelden.'
- Concrete betrokkenheid bij lopende processen van leren en 'ethische subjecten worden' via onderhandelingen met menselijke en 'aardse anderen' (soorten, ecologieën, landschappen en marines). 'We streven naar voortdurende, moedige en eerlijke ethische relaties en transformatie in plaats van naar een utopie. We erkennen dat er waarschijnlijk geen definitieve of meest wenselijke staat van ethisch zijn bestaat.'

Zij zijn daartoe gekomen vanuit een kritische omgang met een hele reeks politieke en intellectuele tradities. Cruciaal is een feminisme dat, voorbij de strijd voor gendergelijkheid, relationaliteit en ethische zorg voor de ander in

¹⁴ Julie Graham overleed in 2010 ten gevolge van kanker. Zie: http://www.aag.org/cs/membership/tributes_memorials/gl/graham_julie_a

¹⁵ Andere sleutelteksten zijn: *Class and Its Others* (Gibson-Graham et al. 2000), *Take Back the Economy* (Gibson-Graham et al. 2013) en *Making Other Worlds Possible* (Roelvink et al. 2015).

¹⁶ De groep bestaat thans uit achtendertig academici uit Australië, Europa, Nieuw-Zeeland en de VS. Voor meer gegevens, alsook toegang tot talrijke publicaties zie hun website: <http://www.communityeconomies.org/>. Een goede inleiding op hun benadering is Gibson-Graham & Community Economies Collective 2017.

brede zin naar voor schuift. Verder is er een anti-essentialistische lezing van de Marxiaanse politieke economie. Daarin wordt de dominantie van het kapitalisme gedeconstrueerd om ‘radicale mogelijkheden voor heterogene economieën te openen’¹⁷. Radicale transformatie van de manier hoe levensonderhoud tot stand komt, wordt mogelijk geacht, en de performatieve kracht van verhalen speelt daarin een belangrijke rol.

Hoe we verhalen of narratieven van transformatie construeren, is belangrijk. Deze verhalen hebben wat sommige sociaal theoretici ‘performatieve effecten’ noemen. Met andere woorden, onze verhalen helpen de werelden te creëren die zij beschrijven. We zijn ons ervan bewust dat de verhalen die we vertellen soms tot gevolg kunnen hebben dat de dingen die we proberen te veranderen machtiger lijken. Daarom kunnen zij de mogelijkheden voor verandering afsluiten en transformatieve inspiratie dempen. Verhalen van kapitalisme of neoliberalisme kunnen dit effect hebben. Het is daarom cruciaal dat we voorstellingen van de wereld cultiveren die inspanningen voor verandering inspireren, mobiliseren en ondersteunen, ook wanneer we heel reële uitdagingen erkennen. (Gibson-Graham & CEC 2017: 4)

De publicaties van Gibson-Graham en het CEC staan dan ook vol met inspirerende economische praktijken van over de hele wereld. Dat gemeenschapseconomie om praktijken draait, blijkt ook uit volgende definitie:

We zijn ons ervan bewust dat de verhalen die we vertellen soms tot gevolg kunnen hebben dat de dingen die we proberen te veranderen machtiger lijken. Daarom kunnen zij de mogelijkheden voor verandering afsluiten en transformatieve inspiratie dempen.

Gemeenschapseconomie [is] een ruimte van besluitvorming waarin we onze onderlinge afhankelijkheid met andere mensen, andere soorten en onze omgeving onderkennen en onderhandelen. In het proces van erkennen en onderhandelen worden we een gemeenschap. (Gibson-Graham et al. 2013: XIX)

Deze omschrijving van gemeenschapseconomie omvat verschillende lagen. Miller (2013) maakt er een omstandige reconstructie van en onderscheidt er drie conceptueel verschillende momenten in: ontologisch, ethisch en politiek.

Ontologisch: welke werkelijkheidsopvatting?

Voor gemeenschapseconomie is het belangrijk te zien hoe Gibson-Graham zowel naar economie als naar gemeenschap kijken. Over het eerste is al wel wat gezegd, maar we vatten de inzet ervan nog eens samen. Daarna gaan we in op het gemeenschapsconcept.

Diverse economie

Het gaat er Gibson-Graham (2006, 2008) om een theorie en benadering van economie te ontwikkelen die actie mogelijk maakt, die dus geïnteresseerd is in het anders laten

¹⁷ Zie daarvoor de uiteenzetting over ‘diverse economie’ in hoofdstuk 1.

werken van economieën. Eerder dan te zoeken naar het ontvouwen van een structurele logica, opteren zij net daarom voor een anti-essentialistische benadering, waarbij de contingentie van sociale uitkomsten bestudeerd wordt vanuit een performatieve oriëntatie op kennis. De resultaten daarvan blijven altijd voorlopig, omdat economie beschouwd wordt ‘als een plaats van beslissing, van ethische praxis, in plaats van als de ultieme realiteit/container/begrenzing’ (Gibson-Graham 2006: 87).

Ons doel als academici was nog steeds de wereld te begrijpen om hem te veranderen, maar met een poststructuralistische draai — ons begrip veranderen is de wereld veranderen, op kleine en soms op belangrijke manieren. [...] Ons specifieke doel was om een discours van economische verschillen te produceren als bijdrage aan een politiek van economische vernieuwing. (Gibson-Graham 2008: 615).

Als men meer ethische economieën wil opbouwen, dan kan de feitelijke diversiteit aan economische praktijken¹⁸ niet genegeerd of blind beoordeeld worden. Elk project om gemeenschapseconomieën tot stand te brengen moet starten vanuit de plek waar men is, en moet zich dus bezighouden met de brede en gevarieerde materialiteit van de aanwezige economische praktijken. Zij maken deel uit van het landschap dat opgelegd moet worden om nieuwe economische subjecten, nieuwe visies op economische transformatie en collectieve acties om ze te realiseren mogelijk te maken. De beschrijving van ‘diverse economieën’ diende zo van meet af aan als basis voor het lanceren van een performatieve ontologische politiek, een politiek waarin wat als ‘economie’ gezien wordt, zelf mee verandert.

Gemeenschap: being in common

De beschrijving van ‘diverse economieën’ is een opstap voor de ontwikkeling van ‘gemeenschapseconomieën’. Ook het begrip ‘gemeenschap’ krijgt daarom een interpretatie met een open einde. Gibson-Graham (2006) steunt daarvoor op de Franse filosoof Jean-Luc Nancy voor wie het bestaan fundamenteel gekenmerkt wordt door alteriteit. Voor hem is er geen in de wereld komen dat niet radicaal gemeenschappelijk (*common*) is. ‘In de wereld komen is in-gemeenschap-zijn.’¹⁹ Dat is de fundamentele betekenis van mensen als ‘sociale wezens’. Gemeenschap en onderlinge afhankelijkheid vormen de kern van wat het betekent om mens te zijn, maar voor Nancy niet als een gemeenschappelijke substantie of een bepaalde identiteit. Gemeenschap is niet ‘gemeenschappelijk zijn’, maar ‘in gemeenschap zijn’, wat altijd een *worden* is. Voor Gibson-Graham is gemeenschap daarom eerder een sociaal project dan een geografische bepaaldheid of een utopische droom. Ook alle economische praktijken zijn dus inherent sociaal en in hun concrete bijzonderheden altijd verbonden met wat Nancy de ‘onderhandeling (*commerce*) van het samen-zijn’ noemt.

Wat onderlinge afhankelijkheid zou kunnen betekenen, hoe ze eruit zou zien in een bepaalde situatie, hoe kapitalistische en niet-kapitalistische vormen van onderlinge afhankelijkheid tot stand gebracht kunnen worden, zijn geen vragen die Nancy in abstracto kan beantwoorden. Maar ook wij kunnen dat niet, gezien de welbewuste leegte van de betekenaar ‘gemeenschap’. Maar die leegte duidt op een ethische en politieke beslissingsruimte waar economische onderlinge afhankelijkheid onderhandeld wordt en zijn specifieke vormen aanneemt — het is deze ruimte die we identificeren als de ‘gemeenschapseconomie’. (Gibson-Graham 2005: 121)

¹⁸ Zie bijv. Tabel 1.2.

¹⁹ Nancy 1992, cit. [Gibson-Graham 2006](#): 81

Gemeenschapseconomie

De oorspronkelijke onbepaaldheid van gemeenschap, economie en hun verbinding maakt transformatie mogelijk op meerdere niveaus, van economische instituties en normen tot het niveau van subjectiviteit zelf. Gibson-Grahams voorstel voor een gemeenschapseconomie is een poging om de betekenis van 'economie' te veranderen naar een ethisch en politiek *wordings*-project dat noodzakelijk samen met anderen verloopt. Het is een radicaal democratisch project van resocialisatie van de economie dat niemand mag uitsluiten, zeker niet de zwaksten en de manier waarop ze kunnen voorzien in hun levensonderhoud. Daarom moet elke definitieve beoordeling van wat een op gemeenschap gebaseerde economie inhoudt, worden opgeschort om uitsluiting te voorkomen. Gibson-Graham staat daarom kritisch tegenover voorstellen voor een gemeenschapsgerichte economie die werkt met een bepaald ethisch kader of een vooraf bepaald ideaal.

Het lijkt erop dat we om economisch verschil te bevrijden, ook gemeenschap moeten bevrijden van de traditionele toevlucht tot gemeenschappelijk zijn. In termen van economisch activisme betekent dat zich te verzetten tegen het louter gelijkstellen van economische gemeenschapsontwikkeling met het laten groeien van de lokale kapitalistische economie of met pogingen om 'small-is-beautiful'-groene zelfvoorziening te realiseren of om zelfbeschikking van de gemeenschap te bereiken via het bevorderen van streekgebonden, lokaal georiënteerde gemeenschapsbedrijven. Of ze nu expliciet of impliciet zijn, deze opvattingen over gemeenschapseconomie putten uit normatieve idealen van de gemeenschap als een volkomenheid en zekerheid [positivity]. Centraal in deze gemeenschapseconomieën staat een gemeenschappelijkheid van zijn, een ideaal van uniformiteit, of ze nu gedefinieerd worden in termen van incubator-kapitalisme, van een 'natuurlijke holistische gemeenschap', of van een onafhankelijk lokalisme. Niet alleen wordt economisch verschil onderdrukt (ook al is het maar licht), maar elke ethiek van in-gemeenschap-zijn, van co-existentie met de ander, is gedegradeerd tot een rest. (Gibson-Graham 2006: 85-86)

Concluderend: eerder dan naar economische entiteiten verwijzen gemeenschapseconomieën naar een praktijk van co-existentie waarbinnen economische beslissingen worden onderhandeld en genomen.

Ethisch: welke oriëntatie?

Gemeenschapseconomie kan dus niet vertrekken vanuit een vooraf gegeven ethisch kader, of, zoals vaak wordt gezegd, van gegeven 'waarden en normen'. Haar ethisch moment neemt volgens Miller daarom de vorm aan van een 'meta-ethiek'. Het gaat om de bekrachtiging van een eis om de dynamiek en de gevolgen (en dus verantwoordelijkheden) van onze onderlinge relaties zichtbaar en betwistbaar te maken.

Resocialisatie (en herpolitisering) van de economie gaat om het expliciteren van de socialiteit die altijd aanwezig is, en dus om de verschillende vormen en praktijken van onderlinge afhankelijkheid tot voorwerp van reflectie, discussie, onderhandeling en actie te maken. (Gibson-Graham 2006: 88)

Het gaat daarbij niet om het stellen van ethische criteria, maar wel om het stellen van de juiste vragen. Of, zoals Gibson-Graham het formuleert: 'het zoeken naar de

ethische coördinaten voor een politieke praktijk' (ibid.). Uit een tentatieve bevraging van cruciale kwesties omtrent het samenleven, komt zo een (altijd voorlopige) lijst met ethische bekommernissen en bijhorende vragen voort. Die bieden dan een leidraad om gemeenschapseconomieën op te bouwen vanuit concrete discussies in concrete contexten. We geven hier een recente versie van die lijst weer²⁰:

- *Overleven*: Wat hebben we echt nodig om goed te overleven? Hoe brengen we onze eigen overlevingsbehoeften en welzijn in balans met het welzijn van anderen en de planeet?
- *Surplus*: Wat blijft er over nadat onze overlevingsbehoeften zijn ingelost? Hoe verdelen we dit overschot om de sociale en ecologische gezondheid te verrijken?
- *Transacties*: Op welke manieren verkrijgen we de dingen die we zelf niet kunnen produceren? Hoe brengen we ethische ontmoetingen met menselijke en niet-menselijke anderen tot stand in deze transacties?
- *Consumptie*: Wat moeten we echt consumeren voor ons welzijn? Hoe consumeren we duurzaam en rechtvaardig?
- *Commons*: Wat delen we met menselijke en niet-menselijke anderen? Hoe kunnen we de natuurlijke en culturele *commons* onderhouden, aanvullen en laten groeien?
- *Investering*: Wat doen we met opgeslagen rijkdom? Hoe investeren we deze rijkdom zodat toekomstige generaties goed kunnen leven?

Politiek: welke actie?

Gemeenschapseconomie kan vorm krijgen op elke plaats waar mensen samenkomen om zich te engageren in de ethische discussie over hoe zij willen samenwerken en samenleven, en waar zij strijden voor ruimtes waarin onderlinge afhankelijkheid zichtbaar is en collectief onderhandeld kan worden. Gibson-Graham zal daar ook de term '*commoning*' voor gaan gebruiken (zie verder), en dat staat tegenover processen van *uncommoning* of *enclosure* (omheining) in al hun vormen. Het komt erop neer dat de oriëntatie die al aanwezig was in het diverse-economie-project, uiteindelijk gestalte moet krijgen via beslissingen over wat te doen. Dat is het 'politieke moment' waarin de collectieve onderhandelingen onvermijdelijk tot een zichtbare uitkomst leiden en 'een plek van verbinding, uitsluiting, strijd en actieve transformatie' creëren (Miller 2013: 520). Voortgaande op de manier waarop economie geherdefinieerd werd, gaat het om 'post-kapitalistische politiek'.

We plaatsen 'de economie' niet in het centrum van sociale verandering, vermits er voor ons geen bevoorrecht 'centrum' is, noch één bepalende dynamiek van transformatie. We geloven in het beginnen van waar we zijn, het bouwen van andere werelden met wat we bij de hand hebben. (Gibson-Graham & CEC 2017: 2)

De praktijk van de gemeenschapseconomie beoogt ook een herpositionering van het (menselijke) subject tot een agent van economische verandering. Volgens Gibson-Graham is het proces van subjectvorming de sleutel tot elk politiek project, vooral als er collectieve actie moet plaatsvinden.

De uitdaging is om processen op gang te brengen waarmee subjecten worden bevrijd van hun loyaliteit aan kapitalistische identiteiten als geïndividualiseerde ondernemers/workers, werknemers/werklozen, vast-goedeigenaren/huurders en consumenten/producenten en om identificatie

²⁰ Zie: Gibson-Graham & CEC 2017:6; [CEC 2019](#):59-60.

met andere economische subjectposities aan te moedigen die een breder bereik van identiteiten mogelijk maken binnen gemeenschapseconomieën gericht op het welzijn van mensen en de planeet. (St-Martin e.a. 2015)

Hersubjectivering vindt niet alleen plaats via engagementen met menselijke anderen, maar ook met de externe wereld. Aanvankelijk was Gibson-Grahams focus vooral gericht op het menselijke subject. Maar de realiteit van de klimaatverandering en het Antropoceen tonen hoe innig wij verbonden zijn met de aardse anderen (*earth others*). Vandaar de noodzaak om de biosfeer en andere soorten op te nemen in alle overwegingen van economische onderlinge afhankelijkheid, en hen te beschouwen als subjecten in onze economieën met hun eigen behoeften en vermogens verbonden met hun ecosystemen. In onderscheid met het thans gangbaar wordende begrip ‘duurzaam levensonderhoud’, gaat Gibson-Graham daarom spreken van ‘ecologisch levensonderhoud’ (*ecological livelihood*) als economische doelstelling.²¹

Om levensonderhoud in al zijn diversiteit als een ethische economische praktijk te realiseren is het cruciaal dat die praktijk terug in handen genomen wordt. Het herkaderen van de economie als divers is daarbij een cruciaal voorspel op die *take back* (terugname). Het beschrijven van strategieën om die terugname in de praktijk te brengen maakt de link tussen het in kaart brengen van de economie als divers en het tot stand brengen van ethische gemeenschapseconomieën expliciet.

Take Back the Economy

Zoals de titel aangeeft, zit *Take Back the Economy. An Ethical Guide for Transforming Our Communities* (Gibson-Graham, Cameron & Healy 2013) te paard op de overgang van het ethische naar het politieke moment van gemeenschapseconomie. Het is geschreven voor een breed publiek als een soort van handboek voor iedereen die gemeenschapseconomieën wil creëren en schetst strategieën om daartoe collectieve actie te ondernemen.²² Het eerste hoofdstuk bespreekt bondig de betekenis van het herkaderen van economie als divers en de ermee verbonden herpositionering van onszelf als handelend subject. Daarna volgen er vijf hoofdstukken die telkens voor één aspect van de diverse economie —werk, ondernemen, markt, eigendom en financiën²³ — strategieën voor de *take back* aanreiken alsook hulpmiddelen om tot geïnformeerde

beslissingen te komen. Zo wordt er heel wat materiaal aangereikt dat bruikbaar is voor sociaaleconomisch basiswerk.

Twee bekommernissen worden daarbij uitgediept: het vraagstuk van de verhouding van het overleven tot het surplus (bijv. wat is er nodig om te leven?), en dat van de verdeling van het surplus.

Ieder hoofdstuk krijgt daarbij een gelijkaardige opbouw. Het betreffende aspect wordt toegelicht en opengelegd naar zijn diversiteit en de positie van de betrokkenen daarin (bijv. arbeidstijd en vergoeding in relatie tot de volledige tijdsbesteding van de werker, met aandacht voor verschillende profielen, gender e.d.). Vervolgens worden de bevindingen bekeken vanuit de sleutelbekommernissen

21 Zie bijv. [Gibson-Graham & Miller 2015](#). Dat perspectief wordt grondig doorgedacht in Miller 2019.

22 Het [boek is downloadbaar](#) op het web. Voor een samenvatting van de behandelde strategieën, zie Gibson-Graham & CEC 2017: 10-19. Een meer reflectieve en theoretisch ontwikkelde begeleiding voor deze populaire handleiding biedt Roelvink, St. Martin & Gibson-Graham 2015.

23 Zie hoofdstuk 1.

voor een gemeenschapseconomie (zie onder ethiek) en vervolgens de hulpmiddelen aangegeven om daar werk van te maken. Daarna volgt een overzicht van mogelijke collectieve acties omtrent het aspect in de focus. Tenslotte worden de cruciale vragen die een antwoord moeten krijgen nog eens samengevat.

Het hoofdstuk ‘Take back business’ bijvoorbeeld, draait om het vraagstuk van de winst. Een goed draaiende onderneming produceert meer waarde dan nodig is om in zijn eigen onderhoud en in het levensonderhoud van de medewerkers te voorzien. Ze creëert een *surplus*, en de vraag is dus wat daarmee gebeurt, een vraag die aan het hart van het kapitalisme raakt. Om zichtbaar te maken waar het surplus naartoe gaat, welke beslissingen daartoe genomen worden en door wie en waar, worden er overzichtelijke schema’s gemaakt. Twee bekommernissen worden daarbij uitgediept: het vraagstuk van de verhouding van het overleven tot het surplus (bijv. wat is er nodig om te leven?), en dat van de verdeling van het surplus. Als collectieve acties voor een betere distributie van het surplus worden dan besproken: overgang naar meer participatieve ondernemingsvormen, het opstarten van werkers-coöperaties, opstarten van sociale ondernemingen, onderhandelingen binnen het kapitalisme en collectieve ondersteuning voor autonome werkers.

Concrete beslissingen en acties zijn echter afhankelijk van concrete plaatsen en situaties, en zijn daarom noodzakelijkerwijs bijzonder. Om daartoe de nodige openheid te behouden, worden er geen na te volgen organisatiemodellen naar voor geschoven. Maar ter inspiratie worden er wel voorbeelden beschreven die laten zien hoe mensen het elders doen. Verder worden er geen suggesties gedaan om zo iets op te bouwen als een organisatorisch coherente beweging. Volgens Miller ligt de hoop van gemeenschapseconomie op een fundamentele, tegenhegemonische verandering in de toename van economische experimenten en verbanden van wederzijdse erkenning. Hij vraagt zich echter af of er zo voldoende transformationele kracht ontwikkeld kan worden. Misschien kan een ontmoeting met de solidariteitseconomie, die meer aandacht heeft voor complementaire institutionele benaderingen, een vruchtbare spanning opleveren.²⁴

Commoning

Het is niet verwonderlijk dat gemeenschapseconomie ook zijn verhouding tot de *commons* tematiseert. Zoals we al zagen behoort de zorg voor de *commons* tot haar ‘ethische coördinaten’. De relatie wordt daarbij als intrinsiek gezien, waarvoor Gibson-Graham (2006) verwijst naar de economisch antropoloog Stephen Gudeman (2001: 27): ‘Een gemeenschapseconomie maakt en deelt een *commons*. [...] Zonder *commons* is er geen gemeenschap, zonder een gemeenschap is er geen *commons*.’ Maar wanneer later hun focus verschuift naar de praktijk van de gemeenschapseconomie komt er een grotere nadruk op de *commons*-praktijk, op *commoning*.²⁵ De term is nog niet aanwezig in *Postcapitalist Politics* (2006), maar wel in *Take back the Economy* (2013) in het hoofdstuk ‘Take back property’, waar gemeenschapseconomie ook als een ruimte voor *commoning* gezien wordt. Daarvoor wordt verwezen naar Peter Linebaugh – ‘de *commons* is een activiteit en als ze al iets is, dan drukt ze relaties in de samenleving uit die onscheidbaar zijn van relaties met de natuur. Het is misschien beter om het woord te behouden als een werkwoord, een activiteit, eerder dan als een zelfstandig naamwoord, een substantief’ (2008: 279) – maar ook naar auteurs als David Bollier en Massimo De Angelis die deze interpretatie volgen.²⁶

²⁴ Miller heeft zelf over de solidariteitseconomie gepubliceerd (zie hoofdstuk 3).

²⁵ Bijv.: Gibson-Graham, Cameron & Healy S. 2013 & 2016; Healy & Gibson 2017; Healy et al. 2018.

²⁶ Dit wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 5.

Gibson-Graham beschouwt *commoning* als een relationeel proces, een onderhandeling en strijd over het beheer van hulpbronnen in het belang van de gemeenschap. Commoning expliciteert en politiseert de regels die er van toepassing zijn. En daarbij kunnen *commons* gecreëerd worden met elk type eigendom.

Ons eigen onderzoek richt zich op *commoning* als een set van sociale praktijken waarbij de voorwaarden van toegang, gebruik en voordeel, alsmede de uitoefening van zorg en verantwoordelijkheid voor biofysische, intellectuele of culturele commons onderhandeld en breed gedeeld worden door een *commoning*-gemeenschap. Gedefinieerd in deze termen, kan de socialiteit van *commoning* gecontrasteerd worden met die van privé-eigendom waar de voorwaarden van toegang, gebruik, voordeel, zorg en verantwoordelijkheid beperkend maar niet noodzakelijk exclusief zijn, alsook met de socialiteit van open toegang waar de gebruiksregels nog vastgesteld moeten worden. (Healy & Gibson-Graham 2017)

Het in dit citaat beschreven onderscheid wordt weergegeven in tabel 2.2, waarin het gearceerde deel voor de *commons* staat. Het schema maakt duidelijk welke vormen van *commoning* als collectieve actie opgezet kunnen worden, waarbij er drie grote categorieën onderscheiden worden.

- De instandhouding en het onderhoud van de bestaande *commons*, wat ook het verzet omvat tegen insluiting (*enclosure*) (bijv. beschermen van open en toegankelijke plekken; van de levensbasis van een gemeenschap; van menselijke genen...).
- Commoning van privaat eigendom of van bepaalde aspecten ervan zoals toegang en gebruik (bijv. terugeisen en in gemeenschappelijk eigendom nemen van eerder geprivatiseerde publieke diensten; collectivisering van woonvoorzieningen; *commoning* van privé-gronden).
- Commoning van onbeheerde hulpbronnen, dus nieuwe *commons* creëren, via het vormen van een gemeenschap die het beheer onder zijn verantwoordelijkheid neemt (bijv. braakliggende grond voor moestuinieren; natuurlijke hulpbronnen).

Tabel 2.2. – Schema voor *commons*-onderhandelingen (Gibson-Graham et al. 2013, 2016)

Toegang	Gebruik	Baten	Zorg	Verantwoor- delijkheid	Eigenaarschap
Smal	Beperkt door eigenaar	Privé	Uitgevoerd door eigenaar of werknemer	Berust bij eigenaar	Privé individueel Privé collectief Staat
Gedeeld en breed	Beheerd door een gemeenschap	Breed gedistribu- eerd over een gemeen- schap en verder	Uitgevoerd door leden gemeenschap	Berust bij een gemeenschap	Privé individueel Privé collectief Staat Open toegang
Onbeperkt	Open en ongeregu- leerd	Vinders nemers	Geen	Geen	Open toegang Staat

Tot slot

Dit hoofdstuk begon met overwegingen over het fundamentele karakter van gemeenschap voor een ecologische cultuurverandering (paradigmaverschuiving). Het gaat daarbij niet om een terugkeer naar de besloten gemeenschap van weleer, maar om het opnieuw ontwikkelen van gemeenschap in de context van vandaag. Het is een opdracht die ook Bruno Latour formuleert in *Waar kunnen we landen*. Hij benadrukt

dat we het politieke kader dat de moderne discussie bepaalde, bewust moeten proberen te verplaatsen om los te komen uit de patstellingen waar we vandaag in verzeild zijn. Een taak daarbij is om van de grond af onze onderlinge (menselijke en andere) afhankelijkheden opnieuw in kaart te brengen en te definiëren wat we nodig hebben om te kunnen leven. Net die oefening en de openheid die daarvoor nodig is, vinden we terug in het project van gemeenschapseconomie van J.K. Gibson-Graham en de Community Economies Collective²⁷. Voor ecologen dus alleszins de moeite waard om nader te bekijken — met opschorting van vragen over strategie en effectiviteit.

²⁷ Het is dus zeker geen toeval dat het werk van Latour prominent is in Miller 2019.

HOOFDSTUK 3

Sociale (en) solidariteitseconomie: eenheid of spreidstand?

Nieuwe economische benaderingen krijgen binnen de civiele samenleving meer gezicht door het vormen van sociaaleconomische bewegingen. Omwille van onze nadruk op de erkenning van diversiteit als een wezenlijk kenmerk van elk ecologisch denken over economie, gaat dit hoofdstuk in op een sociaaleconomische beweging die zelf een grote variëteit aan ‘alternatieve’ economische praktijken omvat en opgang maakt onder de benamingen ‘Solidariteitseconomie’ en ‘Sociale en solidariteitseconomie’, afgekort SSE. Deze begrippen zijn in Vlaanderen minder gekend – onder meer door een eigen invulling van wat onder ‘sociale economie’ verstaan wordt. Die benamingen slaan evenwel op een wereldwijde beweging die eind 20ste eeuw ontstaan is, als ondertussen ook op een beleidsperspectief op het niveau van de Verenigde Naties. We gaan op beide perspectieven in. Gaat het om verschillende benaderingen of niet? Waarvoor staan ze? Wat is hun belang vandaag? Maar omwille van de verwarring waartoe de verschillende benamingen aanleiding kunnen geven, beginnen we met een historisch gesitueerde toelichting van de onderscheiden begrippen. Daarbij willen we ook peilen naar de relatie met ‘sociale economie’ zoals die tot uiting komt in de ‘en’ van SSE. Als afsluiter kijken we nog naar de *commons* in het SSE-discours.

Verschillende begrippen en hun ontstaan

Sociale economie

Sociale economie, in de zin van economische praktijken die ingebed zijn in sociale verbanden of gemeenschappen, is van alle tijden. Denk bijvoorbeeld aan de gilden in de middeleeuwen. Eigen aan het kapitalisme is evenwel de poging om economie net vrij te maken uit sociale verbanden.¹ Maar wanneer de industriële revolutie tot volle ontplooiing komt, zien we halverwege de 19de eeuw allerlei nieuwe initiatieven en experimenten waarin mensen, als reactie op armoede en uitbuiting, stukken economie terug in handen proberen te nemen. Dat neemt de vorm aan van verenigingen

¹ Zie hoofdstuk 1 voor deze o.a. door Karl Polanyi gestaafe idee. Voor een bondige geschiedenis van sociale economie als concept (tot voor de laatste economische crisis) zie: [Moulaert & Alenei 2005](#). Definities ook in [Utting et al. 2014](#): 4-5.

Eigen aan het kapitalisme is evenwel de poging om economie net vrij te maken uit sociale verbanden.

(associaties) als mutualiteiten en coöperaties, de eerste vormen van de moderne sociale economie. Zo wordt de oprichting van de Rochdale Equitable Pioneers Society in het VK in 1844, veelal als startpunt van de coöperatieve beweging beschouwd.

Democratische controle

Het begrip 'sociale economie' werd echter geïkt in Frankrijk door Charles Dunoyer met de publicatie van *Nouveau traité d'économie sociale* in 1830. Met de verwijzing naar coöperatieve of mutuele verenigingen slaat de eerste definitie van 'sociaal' op het type van eigenaarschap, namelijk individuen met gelijke zeggenschap — één persoon, één stem. Democratische controle staat hierbij tegenover controle op basis van het aantal aandelen zoals in de kapitalistische onderneming. Dat is de hoofdlijn in de moderne sociale economie, waarbij de activiteiten zelf op gelijk welke sector kunnen slaan: fabricage, landbouw, visserij, kredietverenigingen, sociale diensten, enz.²

In Europa vonden coöperaties, onderlinge maatschappijen, verenigingen en stichtingen het belangrijk om een permanente dialoog op gang te brengen over Europese beleidsmaatregelen van gemeenschappelijk belang. In november 2000 stichtten zij daartoe de CEP-CMAF (Conférence Européenne Permanente des Co-operatives, Mutualités, Associations et Fondations³), in 2008 omgedoopt tot Social Economy Europe als representatieve organisatie op EU-niveau voor de sociale economie. Haar missie is zowel beleidsbeïnvloeding als bevordering van de sociale economie in Europa.⁴ Daarbij staat zij voor een eigen benadering van ondernemerschap op basis van volgende karakteristieken, uitgeschreven in een *Europees Charter* uit 2002:

- primaat van het individu en van de sociale doelstellingen boven kapitaal
- vrijwillig en open lidmaatschap
- democratische controle via lidmaatschap
- combinatie van de belangen van de leden/gebruikers met het algemeen belang
- de verdediging en implementatie van het principe van solidariteit en verantwoordelijkheid
- bestuursautonomie en onafhankelijkheid ten opzichte van publieke overheden
- het wezenlijke deel van de meerwaarde (surplus) is bestemd voor de realisatie van doelstellingen van duurzame ontwikkeling, van de belangen van dienstverlening aan de leden en van het algemeen belang.

Sociale activiteiten

In de Angelsaksische landen ontstond er in de jaren 1990 een nieuwe definitie van sociale economie, waarbij 'sociaal' slaat op activiteiten in de sociale sector zoals dagopvang, gezondheid, ouderenzorg e.d.. Activiteiten in andere sectoren worden slechts als sociale economie beschouwd voor zover zij werk verschaffen aan mensen met weinig kansen op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld mensen met een beperking. Denk bijvoorbeeld aan invoegbedrijven en lokale diensteneconomie. De organisatie- of

² Poirier 2014, Moulaert & Alenei 2005 en Laville 2015 geven ook een historische fasering.

³ CMAF is een gangbare afkorting voor: coöperaties, onderlinge maatschappijen (mutualiteiten), verenigingen (associaties) en stichtingen (foundations).

⁴ <http://www.socialeconomy.eu.org>

ondernemingsvormen kunnen daarbij zeer divers zijn, maar de sociale doelstelling staat voorop.⁵

Het in Vlaanderen gangbare begrip van sociale economie sluit hier erg bij aan: ‘Sociaal ondernemerschap is ondernemerschap met een sociale invalshoek. Zoveel is zeker. ‘De sociale economie bestaat daarbij uit ‘bedrijven en initiatieven die: 1. Specifieke maatschappelijke meerwaarde willen realiseren. [...] 2. Goederen en diensten leveren waarvoor klanten en behoeften bestaan...’.⁶ Die ‘maatschappelijke meerwaarde’ omvat onder meer duurzame ontwikkeling en de voorrang van arbeid op kapitaal, maar wordt in vergelijking met het *Europees Charter* echter niet zo sterk in termen van economische democratisering geduid. Bijvoorbeeld ‘de betrokkenen krijgen inspraak in het beleid van de onderneming’ is een vrij vage formulering.

Bovendien wordt de ‘maatschappelijke meerwaarde’ sterk bepaald vanuit beleidsprioriteiten rond tewerkstelling. Het eerste punt daarvan luidt immers: ‘*Tewerkstelling creëren* en competenties versterken met het oog op duurzame loopbanen. De aandacht gaat naar emancipatie, integratie en de positie van mensen uit kansengroepen. Waar mogelijk *doorstroom realiseren* binnen de sociale economie en naar het normale economische circuit.’ In de praktijk komt dat tot uiting in het beleid van ‘erkende sociale-economieondernemingen’: ‘Zij stellen de tewerkstelling van mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt voorop in hun onderneming. Ze zijn erkend door de Vlaamse minister bevoegd voor de sociale economie en kunnen daardoor subsidies ontvangen om de tewerkstelling te realiseren.’ Hieronder vallen de maatwerk- en invoegbedrijven en ondernemingen binnen de lokale diensteneconomie, alsook de maatregelen ‘sociale inschakelingseconomie’ (SINE) en ‘arbeidszorg’.

Dat alles heeft voor gevolg dat in Vlaanderen een beperkte visie op sociale economie dominant is, in tegenstelling met het Franstalige landsgedeelte, dat meer aansluit bij de Franse traditie. Dit dubbele spoor laat een tegenstelling zien tussen een sociale economie die ontstaan is als verzet tegen de kapitalistische ondernemingsvorm, en een sociale economie die enkel als een sociale correctie of aanvulling functioneert. Dat wil niet zeggen dat Vlaanderen geen organisaties kent die in het bredere plaatje van sociale economie passen. Maar zij worden niet als dusdanig gezien, maar hebben hun eigen organisatiestructuren, denk bijvoorbeeld aan de coöperatieve beweging of aan Fair Trade.

Derde sector

Het concept ‘derde sector’ — soms ook ‘civiele sector’ genoemd — verscheen in de jaren 1970 in Frankrijk om alle economische activiteiten te beschrijven buiten de private sector van de economie (bedrijven van het kapitalistische type) of de openbare economie (zoals transport, elektriciteit, postdiensten, ziekenhuizen en scholen, enz.).⁷ In de Engelstalige wereld wordt het vaak gebruikt als synoniem voor sociale economie, onder meer binnen de recente beweging voor een solidariteitseconomie.⁸ Maar ook in academische teksten komt die gelijkschakeling vaak voor.⁹

In het algemeen duidt de term sociale economie op het universum van praktijken en vormen van mobilisering van economische middelen voor de bevrediging van menselijke behoeften die noch

⁵ Poirier 2014.

⁶ Zie: ‘Wat is sociaal ondernemen’ op: <https://www.socialeconomie.be/>

⁷ Poirier 2014. Voor ‘economische sectoren’ zie ook hoofdstuk 1.

⁸ Bijv. Lewis & Conaty 2012; RIPPES 2015.

⁹ Bijv. Moulaert & Alenei 2005; Wright 2010.

behoren tot de ondernemingen met winstoogmerk, noch tot de overheidsinstellingen in enge zin. (Moulaert & Alenei 2005:2042)

Die gelijkstelling van sociale economie met de derde sector is echter niet vanzelfsprekend. Zo stelt het genoemde *Europees Charter*: ‘De organisaties van de sociale economie zijn economische en sociale actoren die in alle sectoren actief zijn.’ Bovendien zijn binnen een opdeling in sectoren eerder hybride ondernemingsvormen als coöperaties en not-for-profit-ondernemingen moeilijk te plaatsen. Verder omvat de ‘civiele’ sector ook heel andere realiteiten zoals belangenorganisaties, allerlei burgerorganisaties, sociale bewegingen, e.d. Volgens Poirier (2014) is het concept van de derde sector daarom onpraktisch voor alternatieve economische benaderingen en wordt het er minder gebruikt.

Solidariteitseconomie

Het begrip ‘solidariteitseconomie’ is gedurende de jaren 1980 opgekomen, zowel in Latijns-Amerika als in Frankrijk, als een duidelijke reactie op het neoliberale beleid en het daarmee gepaard gaande verlies van bescherming door de welvaartstaat. Maar ook dit begrip is al ouder. In 1937 publiceerde de Catalaan Felipe Lorda Aliaz, lid van een anarchistische vakbond, *Por une economía solidaria entre el campo y la ciudad* (Voor een solidariteitseconomie tussen het platteland en de stad). Franco’s overwinning in de burgeroorlog vernietigde echter de solidariteitsinitiatieven.¹⁰

In Latijns-Amerika gaf de Chileen Luis Razeto zichtbaarheid aan het begrip met zijn boek *Economía de solidaridad y mercado democrático* (Solidariteitseconomie en een democratische markt), waarbij hij voor de term verwijst naar een uitspraak van paus Johannes-Paulus II tijdens diens bezoek in 1982. Ongeveer tegelijkertijd wordt het begrip ‘économie solidaire’ in Frankrijk gesmeed door de sociologen Bernard Eme en Jean-Louis Laville¹¹, en verspreidt er zich snel onder activisten en praktijkmensen, net als in Latijns-Amerika. Dat leidt in Frankrijk tot de oprichting van REAS (Réseau de l’économie alternative et solidaire) in 1991, dat in 1992 een coöperatie werd, die in 1998 failliet ging, maar opgevolgd werd door MB 2. REAS bestaat nog in Spanje. In oktober 1995 verscheen er een advertentie in *Le Monde* onder de titel ‘Appel voor een Solidariteitseconomie’, ondertekend door honderden vooraanstaande beoefenaars en intellectuelen van de Solidariteitseconomie. Door de uitgebreide banden van Frankrijk met de provincie Quebec in Canada, werd de uitdrukking ook daar bekend.

Beslissend was echter een bijeenkomst in Oostende in maart 1997 van organisaties en academici uit Frans- en Spaanstalige landen die onderzoek deden over solidariteitseconomie. Om een concrete solidariteitseconomische beweging tot stand te brengen, werd er beslist een internationale bijeenkomst te organiseren. Die vond plaats in Lima in juli 1997 met 275 deelnemers uit 30 landen. Solidariteitseconomie werd er duidelijk gedefinieerd als een mondiaal project. En het begin van de *Verklaring van Lima*¹² laat er alleszins geen twijfel over bestaan dat het project een transformatie van economie en samenleving beoogt:

We stellen vast dat we onder de hegemonie leven van een ontwikkelingsmodel dat zowel in het Noorden als het Zuiden zijn grenzen toont wanneer het de planeet vernietigt, armoede en

¹⁰ De geschiedenis van het ontstaan van de solidariteitseconomie en de SSE is in de meeste publicaties fragmentarisch beschreven. Interessant zijn o.a. [Miller 2010](#) en [Laville 2010](#). De beste reconstructie van de terminologische geschiedenis biedt [Poirier 2014](#).

¹¹ Dacheux & Goujon 2017: 9.

¹² [Lima Declaration](#), First Meeting Globalization of Solidarity, 4 juli 1997.

uitsluiting genereert en het geheel aan menselijke activiteiten negeert die van het grootste belang zijn voor de gemeenschappen, en aldus een bedreiging vormt voor de toekomst van de mensheid.

In een poging om op deze situatie te reageren, zetten we ons in voor een proces van opbouw van een op solidariteit gebaseerde ontwikkeling die de reductionistische en deterministische opvatting in twijfel trekt volgens welke het antwoord op de behoeften van de mensheid afhangt van de wilde concurrentie op de markt en haar zogenaamde 'natuurwetten'. De solidariteitseconomie steunt op coöperatie, delen en collectieve actie, waarbij de mens in het centrum van economische en sociale ontwikkeling gezet wordt.

Solidariteitseconomie impliceert tegelijkertijd een economisch, politiek en sociaal project dat leidt tot een nieuwe manier van politiek voeren en dat tegelijkertijd verschillende menselijke banden tot stand brengt op basis van overeenstemming en burgerschapsacties.

In de verdere ontwikkeling van de beweging zal dit transformationeel karakter telkens opnieuw het beslissende criterium zijn om haar verhouding tot de sociale economie te bepalen, alsook welke delen ervan tot de solidariteitseconomie gerekend kunnen worden. Dat komt al tot uiting bij de opsomming van de ondertekenaars van de *Verklaring van Lima* waar 'groepen rond sociale economie' als slechts een deel van een bredere beweging vermeld staan.

De solidariteitseconomie wil de staat, het beleid, de handel, productie, distributie, consumptie, investeringen, geld en financiën en eigendomsstructuren heroriënteren en optuigen om het welzijn van mens en milieu te dienen.

Sinds Lima werd er om de vier jaar (tot 2013) een International Meeting on the Globalization of Solidarity gehouden.¹³ Daarnaast werd de Solidariteitseconomie ook geschraagd door de Workgroup of Solidarity Socio-economy (WSSE) van de Alliance for a Responsible, Plural and United World¹⁴. De WSSE was een groep van individuen die in 2005 al uitgegroeid was tot ongeveer 600 leden van over de hele wereld. Hij richtte zich op onderzoeksactiviteiten, informatie-uitwisseling en debatten, wat erg heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van het concept solidariteitseconomie. Sommige leden namen ook deel aan het Wereld Sociaal Forum (WSF) dat zelf belangrijk was in de popularisering van de solidariteitseconomie. Zo werden er tijdens het WSF in januari 2005 in Porto

Alegre enkele gezamenlijke workshops georganiseerd door WSSE en RIPESS (Réseau intercontinental de promotion de l'économie sociale solidaire - Intercontinental network for the promotion of social solidarity economy). De WSSE stopte zijn formele activiteiten als netwerk in 2009.

Daarna werd de mondiale bevordering van de solidariteitseconomie haast uitsluitend door RIPESS gedragen. De oprichting ervan in december 2002 vloeide voort uit de

¹³ Voor een overzicht: <http://www.ripest.org/who-are-we/history/?lang=en>

¹⁴ http://www.alliance21.org/2003/index_en.html

tweede internationale conferentie in 2001 in Quebec, waar RIPESS ook geregistreerd werd als een organisatie zonder winstoogmerk. In opvolging van de vierde internationale bijeenkomst in Luxemburg kwam het bestuur van RIPESS in november 2011 met volgende omschrijving¹⁵:

De solidariteitseconomie wil het hele sociale en economische systeem veranderen en stelt een ander ontwikkelingsmodel voor dat de principes van de solidariteitseconomie ondersteunt. Het streeft de transformatie na van het neoliberale kapitalistische economische systeem, van een systeem dat pri-maat geeft aan het maximaliseren van private winst en blinde groei, naar een systeem dat mens en planeet centraal stelt. Als een alternatief economisch systeem omvat de solidariteitseconomie dus alle drie de sectoren — privé/ met winstoogmerk, publiek en derde sector. De solidariteitseconomie wil de staat, het beleid, de handel, productie, distributie, consumptie, investeringen, geld en financiën en eigendomsstructuren heroriënteren en optuigen om het welzijn van mens en milieu te dienen. Wat de beweging van de solidariteits-economie onderscheidt van vele andere sociale veranderings- en revolutio-naire bewegingen in het verleden, is dat ze pluralistisch is in haar benadering — rigide blauwdrukken en het geloof in één enkel juist pad vermijdt; de solidariteitseconomie waardeert en bouwt ook voort op concrete praktijken, waarvan vele al oud zijn, in plaats van een utopie uit het niets te creëren.

De solidariteitseconomie heeft dus expliciet een systemische, transformatie-ve, postkapitalistische agenda. De sociale economie is een sector van de eco-nomie die al dan niet deel uitmaakt van een transformatieve, postkapitalisti-sche agenda, afhankelijk van met wie je praat. (geciteerd Poirier 2014: 10-11)

Sociale (en) solidariteitseconomie — SSE

Afhankelijk van de context staat SSE voor twee verschillende betekenissen, waarbij de betekenis van de ‘en’ cruciaal is. Dat gaat terug op gelijktijdige ontwikkelingen in Frankrijk en Quebec in 1998-1999. Om de sociale economie te bevorderen wilde men haar in Quebec, zoals in Frankrijk en Latijns-Amerika gebeurd was, verbinden met het begrip solidariteitseconomie. Daartoe werd er in mei 1998 in een krant een ‘Appel pour une économie sociale et solidaire’ gepubliceerd. Het ging er zowel om de sociale economie (collectieve ondernemingen) te bevorderen als de meer mondiale aanpak van een solidaire economie voorop te stellen. Daarbij werd gesteld dat de sociale economie zelf geen alternatief model is, maar wel voor de keuze staat: deel uitmaken van het alternatieve solidariteitsmodel, of neoliberale praktijken volgen en niet progressief zijn. Een solidaire economie kan dan opgebouwd worden door de sociale economie op een kritische manier te ondersteunen.

In Frankrijk was er zowel sociale economie als solidariteitseconomie, alsook hun respectieve organisaties. Enerzijds presenteren de coöperaties en de mutuele organisaties zich publiek als ‘économie sociale’, terwijl de Mouvement pour l’Economie Solidaire (MES)¹⁶ werd opgericht als alternatief voor de meer traditionele sociale economie die onvoldoende solidaire praktijken zou kennen. Anderen beschouwden de solidariteitseconomie als een nieuwe vorm van sociale economie, maar met een wederopstanding van haar ‘oude’ principes.¹⁷ Omdat de feitelijke verdeling van de

¹⁵ Deze omschrijving hanteert de term ‘solidariteitseconomie’, hoewel RIPESS zowel in zijn naam als in zijn Charter ‘sociale solidariteitseconomie’ gebruikt (zie verder).

¹⁶ MES werd medeoprichter van RIPESS Europe.

¹⁷ Een standpunt van o.a. Jean-Louis Laville, zie [Moulaert & Alenei 2005: 2044](#).

De meest kritische positie
ziet de sociale economie
functioneren als een ‘paard van
Troje’ voor de liberale principes
van de markteconomie.

twee bewegingen als een zwakte werd
gezien, kwam er in 1999 een initiatief
om beide samen te brengen in regionale
fora, de ‘Consultations régionales de
l’économie sociale et solidaire’. Het was
een soort verstandshuwelijk, of eerder
een LAT-relatie, want de twee bewegingen
bestaan nog steeds in Frankrijk, al nemen
ze wel deel aan gemeenschappelijke
evenementen. Zo leidde een staten-
generaal van de ESS in 2011 tot ministeriële
steun en in 2014 tot een wet over de ESS.¹⁸

Deze ontwikkelingen hadden een grote invloed op de beweging van de
solidariteitseconomie. De leiders ervan, waarvan een belangrijk deel uit Quebec kwam,
adopteerden het nieuwe SSE(ESS)-concept. De Groupe d’économie solidaire du Québec
(GESQ) organiseerde in 2001 de tweede internationale bijeenkomst en introduceerde
er het SSE-concept. De Latijns-Amerikaanse delegaties stelden echter voor om in de
officiële benaming van de internationale organisatie in oprichting de ‘en’ te schrappen,
wat aangenomen werd. ‘Sociale Solidariteits Economie’ komt daarom wel voor in
de naam van RIPESS, maar het gebruik ervan lijkt vooral tot haar context beperkt.
Het compromis leidde dus niet tot helderheid en de onderscheiden benamingen
worden binnen de beweging gehanteerd. De Franstalige landen adopteerden de
uitdrukking ‘sociale EN solidariteitseconomie’.¹⁹ Maar in Latijns-Amerika, alsook in
Engelssprekende wereld en in Azië, blijft men van ‘solidariteitseconomie’ spreken.²⁰

Hoe dan ook getuigt het onderscheid tussen SSE met of zonder ‘en’ van een
ambivalente houding tegenover de positie van de sociale economie. De meest kritische
positie ziet de sociale economie functioneren als een ‘paard van Troje’ voor de liberale
principes van de markteconomie.²¹ Het visiedocument van RIPESS maakt in ieder geval
een duidelijk onderscheid tussen sociale economie en solidariteitseconomie, en geeft
aan tot welk deel van de sociale economie de organisatie zich richt.

Sommigen beschouwen de sociale economie als de derde poot van het
kapitalisme, samen met de publieke en de private sector. Daarom pleiten
voorstanders van de sociale economie ervoor dat ze dezelfde legitimiteit
krijgt als de publieke en private sector, met een overeenkomstig niveau van
steun in openbare middelen en beleid. Anderen, aan het meer radicale einde
van het spectrum, zien de sociale economie als een opstap naar een meer
fundamentele transformatie van het economische systeem.
[...] RIPESS gebruikt de term sociale solidariteitseconomie om
zowel de solidariteitseconomie als het radicalere einde van
de sociale economie te omarmen. (RIPESS 2015: 10)

¹⁸ Poirier 2014. Uitvoeriger in Duverger 2014.

¹⁹ De Franse onderzoekers Éric Dacheux en Daniel Goujon (2017, 2019) gebruiken evenwel ‘économie solidaire’.

²⁰ Bijv.: Plataforma de Economía Solidaria Centroamericana (PECOSOL); Fórum Brasileiro de Economía Solidaria (FBES); United States Solidarity Economy Network (US SEN); Solidarity Economy Association (in UK); Asian Solidarity Economy Council (ASEC).

²¹ McMurtry 2015 geeft een uitgewerkte analyse van de liberale bronnen van de sociale economie, zowel filosofisch als economisch.

(Sociale) Solidariteitseconomie als beweging

Een beweging voor systemische transformatie

Het kan niet genoeg benadrukt worden dat de SSE van meet af aan een netwerk en beweging van praktijkorganisaties was, en in tweede instantie een netwerk van netwerken.²² Vanuit de ervaringen van de praktijk in soms heel verschillende contexten was er een voortdurend reflectieproces en debat over de begrippen, definities en het kader van de SSE.²³ Dat leidde in 2008 tot het *RIPESS Charter* met missie, waarden en visie.²⁴ En de discussies tijdens de vijfde internationale bijeenkomst in Manila in 2013 resulteerden in 2015 in een uitgebreider visiedocument.²⁵ Daarin wordt geprobeerd ‘zoveel mogelijk convergenties te vinden, maar ook de overblijvende verschillen te erkennen en te respecteren’. Verder wordt erkend dat het expliciteren van een visie van een zich ontwikkelende beweging een voortgaand proces is. Bondige definities zijn dus niet evident, wel omschrijvingen die de richting aangeven en tegelijkertijd diversiteit als een centraal principe opnemen.

De solidariteitseconomie is een wereldwijde beweging om een rechtvaardige en duurzame economie op te bouwen. Het is geen blauwdruk die door academici wordt getheoretiseerd in ivoren torens. Het is eerder een eco-systeem van praktijken die al bestaan — sommige oude, sommige nieuwe, sommige nog in opkomst — die zijn afgestemd op de waarden van de solidariteitseconomie. Er is al een enorme basis waarop kan worden voortgebouwd. De solidariteitseconomie streeft ernaar deze verkokerde praktijken zichtbaar te maken en te verbinden om een breed gedefinieerd alternatief economisch systeem op te bouwen voor mens en planeet. (Kawano 2018a: 2)

We merken de belangrijkste elementen van SSE waarop we eerder in deze reeks al op wezen: erkenning van economie als een diversiteit van praktijken, maar wel met keuzes op basis van een reeks waarden, in tegenstelling met de benadering van ‘diverse economie’ en ‘gemeenschapseconomie’ door Gibson-Graham. Verder neemt de SSE, als een recente sociale beweging, de ecologische uitdaging duidelijk mee op. Niet expliciet vermeld is dat het om praktijken over alle economische sectoren heen gaat, wat vaak ook als een tegenstelling met de sociale economie wordt gezien.²⁶ Dat hangt echter fundamenteel samen met de doelstelling om een nieuwe economie op te bouwen. ‘Transformatieve, systemische verandering’ (RIPESS 2015) laat zich niet vangen in sectoren, zoals boven al aangegeven werd. Daarbij is het samenbrengen in een beweging van die diversiteit aan praktijken — die vaak vanuit hun eigen silo’s werken — het centrale uitgangspunt voor een veranderingsstrategie. Proliferatie en integratie van nieuwe praktijken gaan daarbij hand in hand.²⁷

Voor RIPESS gaat het erom ‘vanuit microstrategieën macrostrategieën op te bouwen’ (p.9). Daarbij worden volgende benaderingen omschreven: opbouwen van praktijk aan de basis als kern; opbouwen en versterken van SSE-netwerken; onderzoek; beleidswerk op alle politieke niveaus; belangenbehartiging om ondersteuning van SSE-initiatieven te realiseren; strategieën om markttoegang te vergroten; zichtbaarheid

22 Zo ontstonden er SSE-netwerken in alle continenten. Voor een overzicht: [RIPESS](#) en [RIPESS Europe](#).

23 Zie bijv. [Miller 2007](#) en [2010](#); [Lewis & Conaty 2012](#): 28-32. Documenten vind je op de [RIPESS-website](#), maar vooral op [Socioeco.org - Resource website of social and solidarity economy](#).

24 Een voorstel voor een vernieuwd charter werd uitgewerkt door het Spaanse SSE-netwerk REAS: [Carta de Principios de la Economía Solidaria](#), en kreeg een [Engelse vertaling](#). Een [Nederlandse vertaling](#) werd gepubliceerd door Oikos.

25 [RIPESS 2015](#). Voor de beschrijving van de beweging gebruiken we vooral dit document, alsook een recente voorstelling voor het Next System-project, mede geïnspireerd door het U.S. Solidarity Economy Network (Kawano 2018a).

26 Zie ook figuur 1.1. Voor de verschillen met gemeenschapseconomie (hoofdstuk 2), zie ook [Miller 2013](#).

27 Dat is verwant met het alternatief voor ‘opschaling’ dat [Bollier en Helfrich \(2019\)](#) beschrijven voor de commons: ‘Emulate and Federate’ (p.202).

vergroten, o.a. via onderwijs en communicatie. Laville (2015) wijst erop dat de SSE aldus een dubbele dimensie heeft: economisch en politiek. Het opbouwen van een solidariteitseconomie vraagt immers ook om belangrijke institutionele veranderingen. Voor Dacheux en Goujon (2017, 2019) gaat het zelfs om 'radicale democratie'.

Waarden

Het visiedocument van RIPESS bevestigt de waarden uit het *Charter*, hier samengevat:

- *Humanisme*: Mensen, hun waardigheid, cultuur en volledige ontplooiing staan centraal.
- *Democratie*: Op basis van het respect voor het recht van individuen en volkeren om te beslissen over hun eigen ontwikkeling, moet de wereld participatief opgebouwd worden. Politiek wordt gezien als een kader van horizontale relaties, en democratie slaat zowel op politieke als economische beslissingen.
- *Solidariteit*: Het gaat erom zichzelf te erkennen in relatie tot anderen en bekommerd te zijn om hun welzijn. Dat vormt de basis van uitgebreide netwerken van mensen en organisaties en een meer gelijke wereld.
- *Inclusiviteit*: Het netwerk staat open voor solidaire economische praktijken uit verschillende realiteiten en domeinen. Dialoog met respect voor ideologische verschillen wordt nagestreefd.
- *Subsidiariteit*: Erkenning van het vermogen van individuen en groepen om hun eigen problemen op te lossen en erover te beslissen; bevordering van ontwikkeling aan de basis alsook van organisaties om gemeenschappelijke problemen aan te pakken.
- *Diversiteit*: Naast de erkenning van etnische, culturele en seksuele diversiteit, gaat het ook om de bevordering van diverse vormen van ondernemerschap en van de diversiteit aan actoren in de SSE, in het bijzonder vrouwen en thans gemarginaliseerde groepen.
- *Creativiteit*: Bevordering van innovatie in concepten en praktijken in functie van sociale verandering, alsook van technieken aangepast aan bijzondere problemen en aan de beschikbare hulpbronnen in verschillende contexten.
- *Duurzame ontwikkeling*: Bescherming van omgeving en biodiversiteit, harmonieuzere mens-natuur- en geest-lichaamrelaties, rationeel gebruik van hulpbronnen met respect voor het evenwicht van ecosystemen; in vraag stellen van het neoliberaal groeimodel.
- *Gelijkheid, billijkheid en rechtvaardigheid voor iedereen*: We maken deel uit van de strijd tegen alle vormen van discriminatie en overheersing.
- *Respect voor de integratie van landen en mensen*: Oppositie tegenover elke vorm van dominantie van het Noorden tegenover het Zuiden. Alternatieve integratie op basis van coöperatie en complementariteit, gericht op mondiale solidariteit.

Omdat de kritiek op homo economicus blijft toenemen, wordt hij steeds meer bedreigd als centraal karakter in ons verhaal over de economie.

- *Een meervoudige en op solidariteit gebaseerde economie*: 'Geconfronteerd met een neoliberaal economisch model dat personen en volkeren uitsluit en de motivaties van economische activiteit reduceert tot het streven naar winst en eigenbelang, en zo de ongecontroleerde markteconomie vooropstelt als de enige schepper van rijkdom en werkgelegenheid, stellen wij de deugdelijkheid en de

actie voor een meervoudige en op solidariteit gebaseerde economie. Wij doen voorstellen en werken voor een economie die de logica's van accumulatie, herverdeling en wederkerigheid combineert en in balans brengt, tot uiting gebracht in een democratisch gereguleerde markt, een billijke hertoewijzing van hulpbronnen door een participatieve staat, en de bevestiging van praktijken van wederzijds voordeel in het kader van een samenleving en een cultuur van solidariteit.'

Een nieuw mensbeeld

Ons artikel over gemeenschapseconomie wees op een nieuw maatschappelijk-cultureel paradigma aan de basis van vele nieuwe economische benaderingen en de waarden die zij uitdrukken. De kritiek op het individualisme van de *homo economicus* vinden we ook terug in het discours van de SSE.²⁸

Omdat de kritiek op *homo economicus* blijft toenemen, wordt hij steeds meer bedreigd als centraal karakter in ons verhaal over de economie. De nieuw opkomende protagonist, die we *homo solidaricus* durven noemen, is complexer — zowel zelfbewust als solidair — en diverser, omdat het menselijk gedrag gevormd wordt door een reeks sociale en natuurlijke krachten, wat suggereert dat er geen enkelvoudige, universele menselijke natuur bestaat. Dit begrip van menselijk gedrag biedt een sterke basis voor het bouwen aan een solidariteitseconomie die is gebaseerd op de betere kanten van onze aard — solidariteit, samenwerking, zorg, wederkerigheid, mutualisme, altruïsme, medeleven en liefde. Tegelijkertijd is het van cruciaal belang dat praktijken van de solidariteitseconomie niet bezwijken voor het naïeve en on-evenwichtige geloof dat mensen alleen maar solidair zijn. (Kawano 2018a: 11)

Voor dat laatste verwijst Kawano naar het onderzoek van Elinor Ostrom over de *commons*. Ook coöperatieve, collectieve systemen moeten in hun ontwerp rekening houden met de impulsen van het eigenbelang, willen ze veerkrachtig zijn.

Diverse praktijken

Het is onmogelijk om in één artikel een uitgebreid beeld te geven van alle soorten praktijken waar de SSE zich op richt. Ze beslaan alle aspecten van de economie en meerdere publicaties geven daar een beeld van.²⁹ Een algemeen idee geeft volgende lijst gebaseerd op de tabel 'Typologie van solidariteitseconomie-praktijken' van Kawano (2018: 25):

- *Productie*: werkerscoöperaties; producentencoöperaties; vrijwilligerscollectieven; gemeenschapstuinen; collectieven van zelfstandigen; onbetaalde zorgarbeid.
- *Distributie en uitwisseling*: fair-trade-netwerken; gemeenschapsondersteunde landbouw en visserij; complementaire/sociale/lokale munten; tijdbanken; ruil of vrije-circulatie-netwerken.
- *Consumptie*: consumentencoöperaties en koopverenigingen; coöperatief wonen, co-housing, doelbewuste gemeenschappen; community land trusts; coöperatieve deelplatforms.

²⁸ Zie voor een uitvoeriger filosofische discussie: [Dash 2014](#).

²⁹ Hoofdstuk 1 geeft de categorisering van [Miller 2010](#), waarvan het schema ook in Peeters 2015 (p.241) staat. Lewis & Conaty 2012 geeft uitvoerige praktijkbeschrijvingen op verschillende domeinen.

- *Financiën*: kredietverenigingen; kredietverenigingen voor gemeenschapsontwikkeling; publiek bankieren; leningen onder gelijken (peer lending); onderlinge vereniging (bijv. verzekering); crowd-funding.
- *Bestuur (governance)*: participatieve budgettering; *commons*/gemeenschapsbeheer van hulpbronnen; publieke sector (scholen, infrastructuur, pensioenfondsen, enz.).

De bovengenoemde kernprincipes laten nog veel ruimte voor diversiteit en debat, maar dat betekent niet dat elke alternatieve praktijk als deel van de SSE beschouwd wordt. Zo worden coöperaties wel als de ruggengraat van de SSE beschouwd, maar dat betekent nog niet dat elke coöperatie daarom beantwoordt aan alle SSE-principes. Bijvoorbeeld in projecten om SSE-initiatieven in kaart te brengen wordt daarmee rekening gehouden. Zo hanteert het Solidarity Economy Mapping Project volgende twee criteria: 1) een praktijk moet substantieel afgestemd zijn op de SSE-principes; 2) er mag aan de structuur of praktijk niets eigen zijn dat SSE-principes schendt.³⁰

Sociale en Solidariteitseconomie in de VN: onderzoek en beleid

Een UNRISD-project

Voor het toekomstperspectief van de SSE is het wellicht niet onbelangrijk dat zij recent opgang maakte als een beleidsperspectief bij de Verenigde Naties. De aanleiding daartoe was de Rio+20 conferentie in 2012. In discussies over strategieën voor duurzame ontwikkeling was er heel wat aandacht voor verschillende manieren om economische activiteiten te organiseren. Ook SSE kwam daar naar voor en werd opgepikt door Peter Utting, toenmalig directeur van UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development), die met zijn medewerkers participeerde in de discussies. Vanuit die ervaring ontstond er een initiatief om SSE meer zichtbaar te maken binnen het VN-systeem, alsook om er kritisch onderzoek over aan te moedigen. Dat werd gekaderd in de discussies over de post-2015 ontwikkelingsagenda en de formulering van de SDGs.

Het project 'Potential and Limits of Social and Solidarity Economy' (2012-2016)³¹ werd opgestart met een mondiale oproep voor onderzoekspapers. In mei 2013 werd onder dezelfde benaming een conferentie georganiseerd in samenwerking met de International Labour Organization (ILO) en de UN Non-Governmental Liaison Service (UN-NGLS). Naast onderzoekspapers en denkstukken omvat de output ook een synthesepaper (van ca. 70 papers) en een boek over de mogelijkheden tot uitbreiding van de SSE, alsook een hoofdstuk 'Promoting Social and Solidarity Economy through Public Policy' in het UNRISD Flagship Report van 2016.³² Deze titel maakt onmiddellijk duidelijk wat de insteek van UNRISD is t.a.v. SSE.

Daarnaast leidde de samenwerking tussen internationale organisaties tijdens het project ook tot de oprichting in september 2013 van de UN Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy (UN-TFSSE) om de zichtbaarheid van de SSE in internationale kennis- en beleidskringen te vergroten. Zij brengt VN-agentschappen en andere intergouvernementele organisaties samen, evenals koepelverenigingen van SSE-netwerken. Haar website³³ stelt:

30 Kawano 2018: 24; *Solidarity Economy*; voor Europa: [SUSY-Map - Mapping the Social & Solidarity Economy Initiatives all over Europe](#).

31 Alle belangrijke documenten van dit project (denkstukken, onderzoekspapers, conferentiebijdragen) zijn toegankelijk via [UNRISD](#).

32 Resp. [Utting et al. 2014](#); Utting (ed.) 2015; [UNRISD 2016](#): 115-139.

33 [UN Social and Solidarity Economy](#)

De internationale ontwikkelingsgemeenschap erkent de noodzaak om ontwikkeling te herdenken. Business-as-usual heeft de recente financiële en voedselcrises, klimaatverandering, aanhoudende armoede en toenemende ongelijkheid niet voorkomen. In het kader van de Agenda 2030 voor Duurzame Ontwikkeling moeten we de Sociale en Solidariteitseconomie beschouwen als een belangrijke weg om de wereld ten goede te transformeren. [...] Wij geloven dat SSE een grote belofte inhoudt voor het aanpakken van de economisch, sociaal en ecologisch geïntegreerde benaderingen van duurzame ontwikkeling.

Al dergelijke inspanningen gaan ervan uit dat SSE heel wat potentieel voor sociale transformatie inhoudt. Die transformatie moet de basis vormen van een nieuwe benadering van duurzame ontwikkeling, en daarom wil UNRISD de SSE ondersteunen. Daarbij wordt transformatie als volgt omschreven:

Transformatieve verandering [...] is een langetermijnproces, dat zowel individuele actie als collectieve actie van samenlevingen vereist. De middelen en de resultaten ervan omvatten zichtbare en meetbare economische en politieke empowerment van kansarme en kwetsbare groepen; grotere gendergelijkheid op alle gebieden; gelijkere herverdeling van inkomen en vermogen; actief burgerschap met meer betrokkenheid van maatschappelijke organisaties en sociale bewegingen; veranderingen in Noord-Zuid-machtsverhoudingen en instellingen voor mondiaal bestuur; empowerment van kleine ondernemingen, plattelandsproducenten en informele werkers; en een omkering van de hiërarchieën van normen en waarden die sociale en milieudoelstellingen ondergeschikt maken aan economische doelstellingen. (UNRISD 2016: 4)

Visie op SSE

UNRISD pikte de benaming ‘Social and Solidarity Economy’ op in Rio+20, maar is zich bewust van de ambivalentie ervan, zodat het boven geschetste debat binnen de SSE-beweging terugkeert.

Onder de koepel van [SSE] kunnen verschillende wereldbeelden en begrippen van ‘ontwikkeling’ gevonden worden. Met de acceptatie van het kapitalistische systeem en zijn kerninstituties of ‘spelregels’, gaat de sociale economie vooral over het uitbreiden van de economische ruimte waarin mensgerichte organisaties en ondernemingen kunnen opereren. Het is fundamenteel een eigentijdse variant van ‘ingebod liberalisme’³⁴, d.w.z. het gaat over het opnieuw inbedden van bedrijfsactiviteiten in progressieve maatschappelijke normen en het creëren of versterken van instituties die perverse effecten van ‘business as usual’ kunnen verzachten of tegengaan. De solidariteitseconomie trekt op haar beurt de kaart van sociale en systemische transformatie. Zij benadrukt kwesties van herverdelende rechtvaardigheid, zogenaamde ‘diepe’ duurzaamheid, alternatieven voor het kapitalisme en het op schulden gebaseerde monetaire stelsel, evenals participatieve democratie en emancipatorische politiek aangedreven door actief burgerschap en activisme van sociale bewegingen. [...] Samen genomen gaat SSE fundamenteel over het opnieuw bevestigen van sociale controle of ‘sociale macht’ (Wright 2010) over de economie ... (Utting 2014: 2)

34 [Ruggie, 1982](#).

Dat laatste zou moeten blijken uit de centrale karakteristieken waarvan SSE-organisaties en ondernemingen er een aantal combineren zoals UNRISD (2016: 117) aangeeft:

- *Ethische, sociale, ecologische en culturele doelstellingen*: SSE plaatst ethiek in het centrum van economische activiteiten door ze aan te sturen op basis van sociale doelstellingen, vaak gecombineerd met milieudoelen. Deelname aan SSE-activiteiten kan ook verband houden met de bevestiging van verschillende vormen van culturele identiteit of met het maken van keuzes in levensstijl in de zoektocht naar een zorgzamere samenleving.
- *Rechtvaardige ondernemingen en waardeketens*: De organisatieprincipes van SSE-organisaties, ondernemingen en waardeketens contrasteren met die van bedrijven in eigendom van investeerders of van de staat: (i) zij zijn non-profit of 'less-for-profit'; (ii) beheersregelingen op de werkplek zijn minder hiërarchisch, democratischer en niet gestructureerd door de belangen van aandeelhouders; (iii) zij bevorderen intern rechtvaardiger patronen van inkomens- of winstverdeling.
- *Collectieve actie en economische empowerment*: In tegenstelling tot de conventionele ondernemer, het familiebedrijf of de zelfstandige, omvat SSE vooral economische actoren en burgers die zich bezighouden met collectieve actie. Vormen van coöperatie en associatie stellen werkers en producenten in staat hun economische belangen te bevorderen. Collectief organiseren in coöperaties kan de toegang tot middelen zoals krediet en transport vergemakkelijken, en de onderhandelingspositie in het prijssysteem verbeteren. Groepsorganisatie kan ook een belangrijke rol spelen in de economische empowerment van vrouwen.
- *Actief burgerschap en politiek empowerment*: SSE gaat over het versterken van de rol van gemeenschappen en burgers in zowel economie als politiek. SSE en verbonden organisaties en netwerken mobiliseren om zowel openbaar beleid als gedrag van bedrijven te contesteren, voor verandering te pleiten en deel te nemen aan beleidsdialogen. Aldus is SSE gericht op zowel economische als politieke empowerment van werkers en producenten. In dezelfde lijn kunnen verenigingen van werkers uit de informele economie hun belangen verdedigen.

Onderzoeksbevindingen

Is voor UNRISD het potentieel van de SSE duidelijk, toch rijst de vraag of het ook in praktijk gezet kan worden. Het onderzoek van UNRISD zoekt daarom een antwoord op onder meer de volgende vragen. Kan de SSE aanzienlijk uitbreiden voorbij de nichestatus die ze vaak heeft aangenomen binnen de brede meervoudige economie? Kunnen haar organisaties zich blijven houden aan kernwaarden en doelstellingen wanneer ze uitbreiden en hun ledenaantallen groeien? De huidige dynamiek laat

nog niet toe te concluderen dat de SSE een samenhangende en veerkrachtige beweging van verandering vormt. Naarmate de SSE groeit, raken haar organisaties en ondernemingen vaak meer ondergedompeld in relaties met markten, for-profit-ondernemingen en overheidsinstellingen. Welke invloed heeft dat op de SSE? Welke vormen van collectieve actie en participatie kunnen ervoor zorgen dat een nauwere interactie

Welke vormen van collectieve actie en participatie kunnen ervoor zorgen dat een nauwere interactie met zowel staten als markten de SSE en haar kernwaarden faciliteren, en niet ondermijnen?

met zowel staten als markten de SSE en haar kernwaarden faciliteren, en niet ondermijnen?³⁵

We kunnen hier de stroom aan inzichten die dit onderzoek tot nu toe opleverde moeilijk samenvatten. We beperken ons tot enkele conclusies uit *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (Utting 2015), het boek waarmee het UNRISD-project werd afgerond. Om te beginnen leverde een systematische evaluatie van grenzen, risico's, spanningen en dilemma's verbonden met de opschaling van de SSE een hele lijst belangrijke elementen op: zwakke startcondities, bedrijfsmiddelen en competenties; opgesloten zitten in sectoren met lage toegevoegde waarde; beperkende financiële omgevingen; druk en invloed van commercialisering en financialisering; tendensen tot managerialisme; overname van organisaties en opbrengsten door elites; compromissen tussen schaal en sociaal kapitaal; buiten beschouwing laten van de rol van de overheid; niet erkennen van de complementariteit en synergie tussen principes van 'wederkerigheid' en 'herverdeling'; beperkte politieke wil of capaciteit voor ondersteunend beleid; afhankelijkheid, co-optatie, instrumentalisering en top-down-interventies; blijvende onderschikking van vrouwen in bestuur en leiderschap; organisatorische uitdagingen voorbij het gemeenschaps- of lokale niveau.

Daartegenover worden er drie met elkaar verbonden sets van verklarende condities geformuleerd: 'strategische pijlers voor een integratieve opschaling'.

- **Capaciteitsopbouw:** Dit is deels een kwestie van hulpbronnen en methoden. Twee cruciale aspecten zijn een systeem van solidaire financiering en een kennissysteem dat technische en waardengerichte training verbindt. Sleutelrollen zijn hier weggelegd zowel voor lokale overheden, wat verband houdt met institutionele en sociale innovatie, als voor de creatie en instandhouding van sociaal kapitaal. Verder is 'leren door te doen' een belangrijke bron van innovatie.
- **Institutionele complementariteiten:** Het gaat erom dat de leefbaarheid en de prestatie van een institutionele vorm mede bepaald worden door het samengaan met andere institutionele vormen. Zowel de overlapping van beleid (polycentrisme³⁶) als de organisatie op meerdere niveaus zijn daarin belangrijk. Verder is er aandacht nodig voor de complementariteit van verschillende allocatieprincipes³⁷ en de coherentie van een daarop gebaseerde beleidsagenda (denk aan vaak verwaarloosde herverdelingskwesties); alsook voor de complementariteit van economische en politieke empowerment binnen de collectieve actie zelf en de daarmee verbonden 'co-constructie' van beleid.³⁸
- **Participatie:** Dit moet in politieke zin verstaan worden en slaat op 'de georganiseerde inspanningen van de kansarmen om controle te verwerven over zowel hulpbronnen als regelgevende instituties die hun leven raken'³⁹. Dat slaat op 'actief burgerschap' en de herconfiguratie van machtsrelaties, wat veel verder gaat dan 'goed bestuur'. Het impliceert voortdurende contestatie en de verzekering dat de stem van de SSE-actoren vertaald wordt in reële zeggenschap. Dat vraagt om inspanningen op alle niveaus, wat bevorderd kan worden door de vorming van een anti-hegemonische beweging, niet alleen met SSE-organisaties en verwante bewegingen, maar ook via allianties met marktspelers, politieke partijen en overheden waarmee men gedeelde belangen heeft. Daarbij is het zoeken naar een gemeenschappelijk begrip voor een transformatieve agenda wezenlijk. Het

³⁵ Utting et al. 2014.

³⁶ Polycentrisme duidt op het bestaan van meerdere besluitvormingscentra die formeel onafhankelijk van elkaar zijn. Het begrip speelt o.a. een belangrijke rol in E. Ostroms onderzoek naar de commons.

³⁷ Daarbij wordt verwezen naar Polanyi (zie hoofdstuk 1).

³⁸ Zie ook: Mendell & Alain 2015.

³⁹ UNRISD 2004, geciteerd in Utting 2015: 34.

discursief en strategisch samenkomen van de ‘sociale’ en ‘solidariteitseconomie’ in de SSE biedt daar heel wat kansen toe:

Zowel liberale als radicale stromingen worden onder de SSE-paraplu ondergebracht en spreken er met elkaar [...]. Anders gezegd, SSE wordt een arena waar twee van de krachtigste wereldbeelden die het marktliberalisme bestrijden - namelijk ‘ingebed liberalisme’ en ‘andersglobalisering’ - een gemeenschappelijke basis vinden. [...] De overkoepelende term ‘sociale en solidariteitseconomie’ biedt voldoende ruimte om conventionele noties van ondernemerschap, ondernemerschap en sociale bescherming te verbinden met meer transformatieve concepten van rechten, gelijkheid, actief burgerschap, ethiek, solidariteit, emancipatie en [...] rechtvaardigheid. (Utting 2015: 35-36)

SSE en de *commons*

De huidige *commons*-beweging is van recentere datum dan de SSE, terwijl anderzijds heel wat initiatieven die onder de SSE-vlag genoemd worden vandaag vaak als *commons* gezien worden. Toch zien we het *commons*-begrip slechts met mondjesmaat in de SSE-literatuur. Om te beginnen is het duidelijk dat UNRISD in de klassieke termen van overheden, markten en ondernemingen, en civiele samenleving blijft denken. Het woord ‘*commons*’ komt niet voor in de teksten van haar SSE-boek of van het Flagship Report. Is dat tekenend voor een VN-organisatie?

Een enigszins ander beeld geven teksten die vanuit de bewegingscontext komen of van ermee verbonden onderzoekers.⁴⁰ Ook de RIPESS-visietekst spreekt onder ‘Verdere exploratie van sleutelconcepten’ bondig over de *commons*, evenwel met een accent op het aspect ‘hulpbronnen’ en niet op *commons* als gemeenschapspraktijk: ‘Commons zijn hulpbronnen, zowel natuurlijke als sociaal gecreëerde die gezamenlijk worden beheerd ten behoeve van een gemeenschap of de aarde’ (RIPESS 2015: 15). In ieder geval blijkt uit de tekst geen besef van de bijzondere betekenis van de *commons* voor een nieuw economisch paradigma, waar ook SSE naar op zoek is.

Vooralsnog lijkt het zoeken van toenadering vooral vanuit de *commons*-beweging te komen. Zo bracht de Commons Strategies Group⁴¹ in 2014 vertegenwoordigers van verschillende sociale bewegingen voor een andere economie, waaronder de SSE, samen op een meerdaags seminarie. In hun onderzoek naar mogelijkheden voor convergentie en samenwerking vormde de logica van de *commons* de brug tussen hun onderscheiden benaderingen.⁴²

Maar er is verandering onderweg. Ana Margarida Esteves, verbonden aan het Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), leidt momenteel een zesjarig internationaal vergelijkend onderzoeksproject over ‘de convergentie van Solidariteitseconomie en de Commons bij de ontwikkeling van alternatieve politieke economieën’. In dat kader ging er vorig jaar in Lissabon een internationale conferentie door: ‘Social Solidarity Economy and the Commons: Envisioning Sustainable and Post-capitalist Futures’.⁴³ Een tweede conferentie met als ondertitel ‘Contributions to the Deepening of Democracy’ werd vorige maand gehouden.⁴⁴ Wellicht luidt dit uitgebreide onderzoeksproject tot nieuwe perspectieven voor de relatie tussen SSE en de *commons*, en voor de zoektocht naar een nieuwe economie in het algemeen.

⁴⁰ Bijv. Lewis & Conaty 2012; Kawano 2018a; Barkin & Lemus 2014.

⁴¹ [The Commons Strategies Group](#)

⁴² Bollier & Conaty 2015.

⁴³ Lissabon, 21-23 November 2018. [Conference “Social Solidarity Economy and the Commons: Envisioning Sustainable and Post-capitalist Futures”](#)

⁴⁴ Lissabon, 6-8 November 2019. [Social Solidarity Economy and the Commons: Contributions to the Deepening of Democracy](#)

HOOFDSTUK 4

Coöperaties als vehikel voor transitie

Het vorige hoofdstuk over Sociale (en) Solidariteitseconomie (SSE) wees al op coöperaties als de kern van zowel de al oudere sociale economie als van de SSE vandaag. Dat is wellicht niet verwonderlijk omdat het om een organisatievorm gaat die kan opereren in een (kapitalistische) marktcontext. Over de coöperatie als ondernemingsvorm is gemakkelijk inleidend materiaal te vinden.¹ In dit hoofdstuk trekken we dat open vanuit een breder historisch perspectief, waarbij een blik op het verleden inzichten aanreikt over de plaats van de coöperatie in de sociaaleconomische transitie die vandaag aan de orde is. We besteden daarbij aandacht aan vernieuwende ontwikkelingen, alsook aan de nieuwe juridische positie van coöperaties in België.

Een vorm van inbedding met traditie

In hoofdstuk 2 benadrukten we het belang van gemeenschap als een funderend element van een economisch paradigma in verandering.² Dat ligt in de lijn van Karl Polanyi's aanbeveling om economische relaties in te bedden in sociale relaties tegen de poging van een economisch denken in dat economie en samenleving net uit elkaar wil houden. In die zin is het niet toevallig dat net in tijden van 'neoliberaal' beleid

er allerlei nieuwe sociaaleconomische vormen ontstaan die als vormen van 'gemeenschapseconomie' aangemerkt kunnen worden.³ Daaronder vallen ook nieuwe vormen van coöperatief ondernemen. Tegenover het verdeel-en-heers-mechanisme van de concurrentie op de markt plaatsen burgers vormen van 'collectieve actie'.

Tegenover het verdeel-en-heers-mechanisme van de concurrentie op de markt plaatsen burgers vormen van 'collectieve actie'.

1 Bijv. [Jacobs & Van Opstal 2013](#); [Van Opstal 2014](#); [Hollebecq 2019](#).

2 Zie hoofdstuk 2.

3 De recente economische crisis biedt geen voldoende verklaring voor deze beweging. Uit het onderzoek van [De Moor \(2013\)](#) in Nederland blijkt immers dat dergelijke initiatieven zich al ontwikkelden voor er van die crisis sprake was, terwijl Nederland wel al eerder op de neoliberale kar gesprongen was. In Vlaanderen zien we hetzelfde gebeuren, maar met enige vertraging ([Noy & Holemans 2016](#); [Holemans e.a. 2018](#)).

Vanuit haar historisch onderzoek stelt Tine De Moor (2013) dat een dergelijke golf van ‘instituties voor collectieve actie’ geen uitzondering is. Het blijkt een terugkerende beweging in de Europese geschiedenis te zijn, telkens wanneer private marktkrachten de overhand nemen. Zo ontstonden in de late Middeleeuwen de gilden, de meenten (gemeenschappelijke gronden) en de begijnhoven. Coöperaties ontstonden in de negentiende eeuw als antwoord op de sociale problemen die door het opkomende kapitalisme werden veroorzaakt. Het gaat er telkens om dat mensen op zoek gaan naar sociaaleconomische praktijken en bijhorende instituties met een sociale oriëntatie die meer eigen inbreng en zeggenschap mogelijk maken.

Hoewel coöperaties dus al een lange traditie hebben, maken ze vandaag deel uit van een veel bredere *bottom-up*-beweging voor een sociaaleconomische transitie. Het opnieuw creëren van *commons* vormt daarin hoe langer hoe duidelijker een speerpunt. En dat beïnvloedt ook de vernieuwing van de coöperatieve beweging. Wanneer we daarnaar kijken vanuit een historische terugblik, dan wordt duidelijk hoe de verbinding van het sociale (gemeenschap) en het economische in verschillende maatschappelijke contexten telkens weer een centrale opgave is.⁴

Een historische terugblik

Het is algemeen bekend dat coöperaties ontstonden in de loop van de 19de eeuw als een manier waarop arbeidende mensen zich organiseerden vanuit een principe van wederzijdse ondersteuning (mutualisme). Daarbij wordt de oprichting van de Rochdale Equitable Pioneers Society in de UK in 1844 veelal als startpunt van de moderne coöperatieve beweging beschouwd.⁵ Hun coöperatieve winkel kwam echter niet uit de lucht gevallen. Eerdere coöperatieve ideeën en initiatieven gingen hen vooraf. John Restakis (2010) onderscheidt vijf fases in de evolutie van het coöperatieve model en de bijhorende beweging, een fasering die we hier volgen.

Visionaire ideeën en experimenten: 1810-1840

De negentiende eeuw wordt gekenmerkt door sociale revolutie tegen de sociale neergang en armoede waarmee het opkomend industrialisme gepaard gaat. In die context ontwikkelen meerdere denkers visionaire visies op een betere toekomst. Het komt er daarbij op aan om de nieuwe mogelijkheden sociaal toe te eigenen.

De Engelse industrieel Robert Owen (1771-1858) is een van hen. Naar zijn idee wordt de vorming van een goed, rationeel en menselijk karakter gevormd door de externe condities. In tegenstelling tot de ideeën van de klassieke economen verwerpt hij de verdeling van de samenleving in een economische en een sociaal-politieke sfeer. En hij zoekt naar een economisch model waarin het sociale voorop staat, de ‘*coöperatieve gemeenschap*’. Daarin is coöperatie cruciaal voor zowel welvaartscreatie als een rechtvaardige samenleving. Hij probeerde die idee zelf uit in New Lanark in Schotland alsook in de VS. En in zijn voetsporen ontstonden er honderden coöperatieve gemeenschappen in Europa en de VS.⁶ Na verloop van tijd mislukten die pogingen om tot een ‘ideale’ gemeenschap te komen een voor een, onder meer door het

4 Boeken die een brede introductie op de coöperatieve beweging geven: Restakis 2010 (inhoudelijk de sterkste tekst die ik ken, bespreking in [Peeters 2016](#)); Lotens 2013; Barrez 2014 (beperkt notenapparaat voor wie verder wil). Alle drie bevatten ze veel hedendaagse voorbeelden.

5 Voor de vroege geschiedenis van de coöperatieve beweging: Restakis 2010 is meest systematisch; Lotens 2013 geeft interessante ankerpunten, deels gebaseerd op Restakis; van Gool 1985 behandelt een hele reeks denkers uit de geschiedenis van de coöperatieve beweging: o.a. William King, Philippe Buchez (Belg), John Ludlow, Charles Kingsley, Edward Neale, John Mitchell, Eduard Pfeiffer, Friedrich Raiffeisen, William Maxwell, Charles Gide, Hans Müller, Albert Thomas.

6 In Frankrijk waren daarvoor de ideeën van Charles Fourier belangrijk (Lotens 2013).

paternalistische karakter ervan, alsook door het gebrek aan praktische ervaring en managementcapaciteiten voor het runnen van een coöperatieve onderneming. Owens poging tot een *sociale theorie* die een tegenvisie bood tegenover het kapitalisme van zijn tijd was volgens Restakis evenwel cruciaal voor het ontstaan van een georganiseerde arbeidersbeweging.

William Thompson (1775-1833) had een realistischer mensbeeld dan Owen en bracht enkele cruciale ideeën aan voor de ontwikkeling van de coöperatieve beweging. Hij pleitte voor het principe van gemeenschappelijk eigendom, maar om tot een rechtvaardige en gelukkige samenleving te komen, is het wel cruciaal om eigenbelang en het belang van de samenleving in overeenstemming te brengen. Daarbij is hij een vurig verdediger van participatieve democratie in sociale instituties.

‘Zijn expliciete koppeling van geluk met sociale relaties, en met zowel samenwerking als de uitbreiding van de democratische praktijk, legde de morele en methodologische basis voor een modern begrip van coöperatie als een remedie tegen de corrosieve effecten van het kapitalisme.’ (Restakis 2010:31)

Niet alleen ideeën, ook feitelijke ervaringen van werkers met verenigingen voor onderlinge bijstand (mutualiteiten) vormden een voedingsbodem voor een werkbaar coöperativisme. Het ging om kleine lokale fondsen die hulp boden bij ziekte en begrafenissen, of onderlinge spaarfondsen voor de oprichting van woon- en werkgemeenschappen of voor werkvoorziening voor werkloze leden. Dergelijke fondsen begonnen ook winkels te organiseren om de bijdragelast voor de leden te verlichten. De detailhandel was toen erg winstgevend, wat mogelijkheden bood om fondsen te spijzen met de opbrengst van de onderlinge winkels.

De coöperatieve onderneming tussen pragmatisme en ideologisch debat: 1844 – WO I

De doorbraak van het coöperatieve model kwam er niet onder de vorm van een coöperatieve gemeenschap, maar van een *coöperatieve onderneming*. Belangrijk daarvoor was het werk van William King (1786-1865) die de coöperatieve idealen wist te verbinden met de realiteit van de markt. De eigendomsstructuur van het kapitaal belet dat de werkers zich de vruchten van hun arbeid volledig kunnen toe-eigenen. Kings antwoord daarop is dat werkers voldoende kapitaal proberen te verzamelen om controle te kunnen verwerven over hun eigen arbeid. Geld samenleggen, vertrekkend van kleine spaarbedragen, en samenwerking zijn daartoe essentieel, alsook heldere

regels om een coöperatieve onderneming te laten slagen. Op basis van coöperatieve aandelen en met een duidelijk charter — waarvan de bepalingen nog steeds aan de basis liggen van de huidige coöperatieve principes — organiseerden de Rochdale-pioniers hun coöperatieve winkel. Dat was het startpunt van de ontwikkeling van de Britse verbruikerscoöperaties. Aldus betekende Rochdale

De eigendomsstructuur van het kapitaal belet dat de werkers zich de vruchten van hun arbeid volledig kunnen toe-eigenen.

‘een mijlpaal in de beweging voor economische democratie, omdat [zijn] verhaal de focus verschuift van de oprichting van gesocialiseerde gemeenschappen als middel om de samenleving te hervormen naar de

transformatie van marktrelaties ten dienste van sociale doeleinden.
[...] Rochdale hielp om economie te transformeren door wederkerigheid
te formaliseren tot een economisch principe.’ (Restakis 2010:36)

Het ondernemingsmodel van Rochdale bleek succesvol, waardoor het een blauwdruk werd voor een massabeweging voor economische hervorming. Rond 1880 groeit de coöperatieve beweging uit tot een ware golf, met verschillende types van coöperaties in verschillende Europese landen. Die onderscheiden tradities zijn vandaag nog herkenbaar. Zo ontstonden consumentencoöperaties eerst in het Verenigd Koninkrijk, werden producenten- of werknemerscoöperaties ontwikkeld in Frankrijk en Italië en vonden kredietverenigingen hun oorsprong in Duitsland (Raiffeisen-beweging).⁷

De opkomst van de coöperatieve beweging loopt samen met de opkomst van het socialisme, en sommige coöperatietheoretici noemen hun visie ook expliciet socialistisch, al was dat niet evident, gezien het heftige ideologische debat over de betekenis van de coöperatie. Dat sloeg zowel op de visie op een goede samenleving als op de weg daartoe. Om te beginnen konden er binnen het socialisme grofweg twee tegengestelde stromingen onderscheiden worden wat de visie betreft over de relatie tussen het individu en de samenleving:

- een *autoritaire* die teruggaat op o.a. Plato en More en op de socialist Saint-Simon, en die dominant wordt in het marxisme. Tegen de *uitbuiting* van de arbeid gaat het erom een ideale samenleving tot stand te brengen die economische gelijkheid kan verzekeren.
- een *libertaire* waarvoor vrijheid de ultieme waarde is, en die de door Marx zo genoemde ‘utopische’ socialisten (bijv. Proudhon en Fourier) delen met de anarchisten. De bevrijding van de loonarbeid moet vooral een antwoord bieden op de *vervreemding* van de arbeid.

Een tweede cruciaal element betreft de erkenning van het belang van het sociale, het behoren tot een gemeenschap als dusdanig. In navolging van de klassieke liberale economen, wordt dat door Marx miskend bij de definitie van sociale klassen in strikt economische termen.⁸ Alles dient dan ingezet te worden op de klassenstrijd, gericht op de vernietiging van winst en kapitaal via de verovering van de staat. Echter,

‘[d]e dictatuur van het proletariaat, die brutale fase, was slechts een vertekend spiegelbeeld van de kapitalistische samenleving.’ (Restakis 2010:45)

Dat was niet de weg van de coöperatieve beweging. De wevers van Rochdale steunden op een ambachtelijke traditie en haar gemeenschappen, gekenmerkt door

‘een diep sociaal egalitarisme, een geest van onafhankelijkheid, een enorme trots op persoonlijke vaardigheden en een sterk onderling afhankelijk gemeenschapsleven waarin de voorvallen van het lot door iedereen werden gedeeld, in goede en slechte tijden. [...] Ze beoogden] een wederzijds ondersteunende gemeenschap van onafhankelijke kleine producenten, die hun producten uitwisselden zonder tussenkomst van tussenpersonen, zonder controle door meesters.’ (Restakis 2010:40).

⁷ Meer over soorten coöperaties in [Hollebecq 2019](#).

⁸ Dit ‘economistisch vooroordeel’ is overigens een centraal punt in Karl Polanyi’s kritiek op zowel de liberale als de socialistische maatschappelijke stroming: ‘Nothing obscures our social vision as effectively as the economic prejudice.’ ([Polanyi 2001:166](#)) Voor hem ligt in deze miskenning een belangrijke verklaring voor het fascisme.

De verbruikerscoöperatie Vooruit (Eduard Anseele) werd door de socialistische partij opgericht als een middel in de klassenstrijd, rond 1900 gekend als *le modèle belge*.

Door de keuze voor een combinatie van wederzijdsheid en vrijheid, neemt de coöperatieve onderneming een tussenpositie in ten aanzien van beide socialistische stromingen: men zoekt naar verbetering voor de gemeenschap als geheel, maar zonder de dominantie van de staat. Daaruit ontstond een wereldwijde beweging die haar sterkte vond in organisaties van de civiele samenleving, steunend op de wederzijdsheid van reële relaties tussen mensen. Daarbij wordt

de markt niet verworpen⁹, maar gebruikt in een langdurig traject naar een sociale en democratische economie via een stapsgewijs proces van socialisatie van kapitaal. Over het algemeen wordt de klassenstrijd daarbij verworpen. Merkwaardig genoeg vormt België een 'uitzondering'¹⁰: de verbruikerscoöperatie Vooruit (Eduard Anseele) werd door de socialistische partij opgericht als een middel in de klassenstrijd, rond 1900 gekend als *le modèle belge*.¹¹

Wereldwijde verbreiding: WO I – 1960

Na de Eerste Wereldoorlog breidde het coöperatieve model verder uit over de wereld met eigen accenten in de verschillende landen. Die groei bracht echter mee dat de coöperatieve vorm zich hoe langer hoe meer aanpaste aan de marktsituatie van specifieke bedrijfstakken. De oorspronkelijke visie van een coöperatieve gemeenschap en de creatie van een coöperatieve samenleving kwamen daarbij echter in de verdrukking.

'Coöperatief succes in de praktijk leek samen te gaan met het opofferen van de verenigende en alomvattende visie van coöperatie als een medium voor een rechtvaardige economie op maatschappelijke schaal.'

Vele coöperaties gingen opereren zoals gewone bedrijven, en 'de coöperatieve beweging ging een fase van conservatisme in' (Restakis 2010:53). Dat kwam erop neer dat coöperaties zich sloten rond de belangen van hun leden (meestal één groep stakeholders, bijvoorbeeld producenten of consumenten), waarbij de band met het welzijn van de gemeenschap waaruit zij ontstonden verloren ging.

Een andere trend was de toe-eigening van het coöperatief model voor staatsdoeleinden bij de opgang van het centralistisch socialisme in Oost-Europa, Azië en sommige delen van Afrika. In functie van de realisatie van economisch beleid werd vrijwillige samenwerking vervangen door verplichte coöperatie, wat de integriteit van de coöperatieve gedachte veel schade heeft berokkend.

9 Voor marxisten ging het daarom duidelijk om een bourgeois-beweging.

10 Van Gool 1985 (p.9) geeft dat als dusdanig aan.

11 Zie Lotens 2013:56. Lotens verwijst hier naar Melnyk 1985, die vier coöperatieve tradities onderscheidt: de Belgische versie valt onder de socialistische; de Rochdale-traditie, die uitgroeit tot een grote internationale beweging (zie verder ICA) wordt liberaal-democratisch genoemd; de coöperatieve gemeenschappen (Owen en Fourier) is dan communalistisch; en wat later komt er ook een communistische versie (zie onder de derde fase).

Openheid voor een andere wereldorde en nieuwe coöperatieve modellen: vanaf 1960

Met de groeiende kritiek op het heersende samenlevingsmodel in de jaren 1960, alsook met de kritiek van Nieuw Links op het orthodoxe socialisme, maakte de visie van een coöperatieve samenleving en democratische wereldorde opnieuw opgang. Zo ontstonden er onder meer nieuwe coöperatieve gemeenschappen, gekend als ‘communes’. Maar ook de dominantie van de consumentencoöperaties kwam onder vuur te liggen en er werden nieuwe coöperatieve vormen ontwikkeld zoals de producentencoöperaties, of de beweging voor coöperatief wonen in Canada. Ook in België ontstonden er nieuwe ondernemingen in ‘zelfbeheer’.¹²

Een echte vernieuwing komt er echter pas in de huidige periode met het zoeken naar antwoorden op de problemen van de globalisering en het neoliberale beleid vanaf de jaren 1980. We komen daarop terug, maar eerst bespreken we enkele principes die vandaag de identiteit van de internationale coöperatieve beweging bepalen.

Internationale referentie

Al vrij snel na hun ontstaan in de 19de eeuw wisten de coöperaties zich internationaal te organiseren via de oprichting in 1895 van de Internationale Coöperatieve Alliantie (ICA). De ICA vertegenwoordigt thans ca. 1,2 miljard mensen van 3 miljoen coöperaties wereldwijd. Vanuit het overleg binnen haar schoot is de ICA richtinggevend voor wat coöperaties idealiter zijn en aan welke criteria zij daartoe moeten beantwoorden. De ICA definieert een coöperatie als volgt:

Een coöperatie is een autonome associatie van personen die zich vrijwillig verenigen om hun gemeenschappelijke economische, sociale of culturele behoeften en ambities te behartigen door middel van een onderneming waarvan ze samen eigenaar zijn en die ze democratisch controleren. (ICA, 1995)

Coöperaties zijn dus ‘verenigingen’, maar door zich expliciet als ‘onderneming’ te profileren, benadrukken ze zowel hun economische betekenis als het alternatief

dat zij vormen voor de gewone private onderneming. De coöperatie steunt wel op de private aandelen van haar leden, maar die worden ingezet om gemeenschappelijke doelstellingen na te streven. Kenmerkend is dus de dubbele identiteit van de leden van een coöperatie: ze zijn zowel eigenaar als gebruiker (of begunstigde) van hun coöperatie. In Vlaanderen spreekt de coöperatieve beweging daarom veelal van ‘vennoten’, eerder dan van ‘leden’.

De ICA vertegenwoordigt
thans ca. 1,2 miljard
mensen van 3 miljoen
coöperaties wereldwijd.

Verder formuleerde de ICA (1995) de ‘coöperatieve identiteit’ aan de hand van tien waarden en zeven coöperatieve principes. Coöperaties zijn gebaseerd op de waarden zelfhulp, zelfverantwoordelijkheid, democratie, gelijkheid, billijkheid en solidariteit. Daarbij richten hun leden zich op de ethische waarden van eerlijkheid, openheid, sociale verantwoordelijkheid en zorg voor anderen. Voor de praktijk worden die waarden vertaald naar zeven principes als leidraad voor het organiseren en beheren

¹² Lotens 2013 bespreekt enkele Vlaamse voorbeelden vanuit die periode, waaronder de coöperatieve drukkerij [De Wrikker](#) (p. 77-82), de drukker van tijdschrift Oikos.

van een coöperatie (zie kader).¹³ In 2016 publiceerde de ICA ook richtlijnen voor de praktische uitwerking van die principes. Die tekst is onder meer interessant omdat hij een beeld geeft van de discussies over de precieze formulering van de principes, die immers een compromis is van een diversiteit aan regionale en nationale opvattingen en praktijken. Bijvoorbeeld over het principe van economische ledenparticipatie besluit de tekst:

‘[...] het debat over de formulering van dit derde beginsel toont aan dat het belangrijkste erin vervatte economische concept is dat in een coöperatie kapitaal de dienaar is, niet de meester van de onderneming. De hele structuur van coöperatief ondernemen is ontworpen rond het concept van kapitaal ten dienste van mensen en arbeid, niet van arbeid en mensen die dienstbaar zijn aan kapitaal.’ (ICA 2016: 30)

Dat is van cruciaal belang voor de interpretatie van de dubbele identiteit van de coöperatieleden. De relatie met het doel waarvoor de coöperatie is opgericht, de ‘transactierelatie’, heeft prioriteit t.a.v. het aandeelhouderschap. Dat komt bijvoorbeeld tot uiting in het gegeven dat het stemrecht van de leden niet afhangt van de omvang van hun inbreng in aandelen in tegenstelling met wat de regel is in de kapitalistische onderneming. Verder wordt het dividend beperkt, hoewel de betekenis daarvan in de praktijk heel divers kan zijn. In heel wat gevallen wordt er nauwelijks tot geen dividend uitgekeerd.

Hoe de ICA-principes naar de praktijk vertaald kunnen worden, hangt sterk af van de context en het geldende vennootschapsrecht. Niet alle landen kennen de juridische vorm van de coöperatieve vennootschap (CV), wat niet verhindert dat er ondernemingen zijn die werken volgens coöperatieve principes. Anderzijds kan de CV als juridische vorm zo breed gedefinieerd zijn dat heel wat formele coöperaties geen echte coöperatieve werking hebben en dus ver af staan van de principes van de coöperatieve traditie. Dat was tot nu toe ook in België het geval (zie verder).

Verschuivingen van traditie naar nieuwe vormen

Binnen de trend van nieuwe economische pistes als reactie op neoliberalisme en economische crisis, vindt er ook een vernieuwing van de coöperatieve beweging plaats. Mensen gaan opnieuw de kracht van samenwerking beproeven om gemeenschappelijke noden te beantwoorden. De huidige context verschilt echter van die van de 19de eeuw. Het industrieel kapitalisme was toen nog in volle opmars, terwijl het nu door meerdere crisissen geplaagd wordt die het niet meer onder controle krijgt, onder meer door groeiende ecologische problemen. Toen ging het erom vormen van sociale economie te ontwikkelen in een marktcontext die steeds dominanter werd, met alle risico op recuperatie zoals we zagen. Vandaag is de uitdaging om (opnieuw) aansluiting te vinden bij de bewegingen die een fundamentele economische transformatie nastreven. Dat uit zich niet alleen in de oprichting van nieuwe coöperaties en in de nieuwe verbanden binnen de solidariteitseconomie¹⁴, maar ook in het ontstaan van nieuwe types coöperatie.¹⁵ We overlopen enkele trends, waarbij ‘herinbedding’ (Polanyi) van de economie in de samenleving een belangrijke leidraad is. Het gaat om even zoveel vormen van publieke actie die een georganiseerd antwoord proberen te geven op de uitdagingen van een sociaal-ecologische transitie.

¹³ Bespreking o.a. in [Jacobs & Van Opstal 2013](#); Van Opstal & Coates, 2015. De principes stemmen erg overeen met het Europees Charter van Social Economy Europe (zie hoofdstuk 3).

¹⁴ Voor het belang van coöperaties in de Solidariteitseconomie, zie hoofdstuk 3.

¹⁵ Restakis 2010; Lewis & Conaty 2012; Lotens 2013; Barrez, 2014; Conaty & Bollier 2014; Peeters, 2016; Holemans e.a. 2018.

De 7 coöperatieve ICA-principes*

1. Vrijwillig en open lidmaatschap

Coöperaties zijn vrijwilligersorganisaties, open voor alle personen die hun diensten kunnen gebruiken en bereid zijn de verantwoordelijkheden van het lidmaatschap te aanvaarden, zonder geslachts-, sociale, raciale, politieke of religieuze discriminatie.

2. Democratische controle door de leden

Coöperaties zijn democratische organisaties gecontroleerd door hun leden, die actief deelnemen aan het bepalen van het beleid en het nemen van beslissingen. Mannen en vrouwen die als gekozen vertegenwoordigers dienen, zijn verantwoording verschuldigd aan de leden. In primaire coöperaties hebben leden gelijk stemrecht (één lid, één stem) en zijn coöperaties op andere niveaus ook op democratische wijze georganiseerd.

3. Economische participatie door de leden

Leden dragen op billijke wijze bij aan en controleren democratisch het kapitaal van hun coöperatie. Meestal is minstens een deel van dat kapitaal gemeenschappelijk bezit van de coöperatie. Leden ontvangen gewoonlijk een beperkte vergoeding, indien van toepassing, op het als voorwaarde voor lidmaatschap ingebrachte kapitaal. Leden bestemmen de winsten voor een of meer van volgende doeleinden: ontwikkeling van hun coöperatie, mogelijk door reserves aan te leggen, waarvan minstens een deel ondeelbaar is; begunstiging van de leden in verhouding tot hun transacties met de coöperatie; en ondersteuning van andere activiteiten goedgekeurd door de leden.

4. Autonomie en onafhankelijkheid

Coöperaties zijn autonome zelfhulporganisaties die gecontroleerd worden door hun leden. Als ze overeenkomsten sluiten met andere organisaties, waaronder overheden, of kapitaal aantrekken uit externe bronnen, doen ze dat op voorwaarden die democratische controle door hun leden waarborgen en hun coöperatieve autonomie in stand houden.

5. Onderwijs, vorming en informatieverstrekking

Coöperaties verstrekken opleiding en training voor hun leden, gekozen vertegenwoordigers, managers en werknemers, zodat zij effectief kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van hun coöperaties. Ze informeren het brede publiek — in het bijzonder jongeren en opiniemakers — over de aard en voordelen van de coöperatie.

6. Coöperatie tussen coöperaties

Coöperaties dienen hun leden het meest effectief en versterken de coöperatieve beweging door samen te werken via lokale, nationale, regionale en internationale structuren.

7. Aandacht voor de gemeenschap

Coöperaties werken voor de duurzame ontwikkeling van hun gemeenschappen via beleid goedgekeurd door hun leden.

* De 7 principes werden vertaald vanaf de [ICA-website](#). Een vertaling vind je ook bij [Coopkracht](#).

Burgers nemen voorzieningen zelf in handen

Er is een duidelijke toename van coöperatieve modellen voor het voorzien in goederen en diensten waar burgers vinden dat de overheid en/of de markt falen om doelstellingen van publiek belang te realiseren. Zo nemen energiecoöperaties het heft in handen om de transitie naar hernieuwbare energie te realiseren. En gelijkaardige ontwikkelingen zijn er op vlak van gezonde en duurzame voeding, duurzame mobiliteit, of het zoeken naar betaalbare woonvormen.¹⁶

Zo nemen energiecoöperaties het heft in handen om de transitie naar hernieuwbare energie te realiseren.

Ook in het domein van de zorg, waar vele burgers een gebrek aan toegankelijke, kwaliteitsvolle en betaalbare zorg ervaren — zowel door het bureaucratische systeem van de verzorgingsstaat als door besparingen en toenemende vermarkting —, verschijnen er steeds meer zorgcoöperaties. In Italië is dat begonnen in de streek van Bologna, maar ondertussen uitgegroeid tot een

nationaal erkend systeem. We zien dat ook gebeuren in Nederland en stilaan ook meer in Vlaanderen.¹⁷ Hier betreedt de coöperatie een terrein dat vroeger uitsluitend door de overheid en/of door een door de overheid gereguleerd vzw-landschap werden ingevuld. Zo ontstaan er bijvoorbeeld coöperaties die de financiering van het zorgvastgoed op zich nemen. De bestaande beleidsmatige kaders zijn hier niet altijd klaar voor (bijv. erkenningen en subsidieregelingen). Dat overheden zich daarom ook uitdrukkelijk dienen uit te spreken over de manier waarop ze zich tot deze evolutie wensen te verhouden, is een bijzondere uitdaging.

Meer multistakeholdercoöperaties

Werden de oude coöperaties meestal opgebouwd door één bepaalde groep van stakeholders (werkers, consumenten, producenten), dan verruimt een nieuw gemeenschapsdenken de oriëntatie naar alle belanghebbenden bij een bepaalde activiteit, die dan betrokken worden via het oprichten van multistakeholdercoöperaties. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de Italiaanse zorgcoöperaties waar zowel de cliënten en hun families als de verzorgenden lid zijn. Het voordeel hiervan is dat uiteenlopende belangen tot overeenstemming kunnen komen op de plaats waar zij in het geding zijn. Vanuit een functioneel oogpunt is de verkorting van feedback-kringen een belangrijk winstpunt van dit soort gemeenschapsinitiatieven. Maatschappelijk belangrijk is dat door het *multistakeholder*standpunt de doelstellingen van de coöperatie naar een algemeen belang kunnen toegroeien, wat door de Italiaanse overheid erkend is bij de zorgcoöperaties.

Een ander voorbeeld is de Leuvense coöperatieve voedingswinkel [Content](#), waar klanten, leveranciers en uitbaters samen investeren en beslissen over de toekomst van de winkel. Daarbij proberen zij drie doelstellingen met elkaar te verbinden: verpakkingsarm winkelen; lokale productie en korteketenverkoop; versterking van het gemeenschapsgevoel en verankering in de buurt.

¹⁶ Vansintjan 2015; Vastenaekels & Pelenc 2018; Kukh e.a. 2018; Holemans e.a. 2018; Van de Velde e.a. 2019; Hollebecq 2019.

¹⁷ Resp. Restakis 2010/2016, 1 & 2; Boumans e.a. 2015; Van Opstal 2014.

Bescherming van onzekere arbeid

Werkers die een bedrijf overnemen dat failliet gaat om er vervolgens een coöperatie van te maken, is niet nieuw. Zo leidde het bankroet van Argentinië in 2001 tot een hele reeks coöperatieve overnames van fabrieken door de werkers.¹⁸ Het hoeft echter niet noodzakelijk zo ver te komen vooraleer werkers zich gaan inkopen in een bedrijf en er een coöperatie van maken om hun toekomst veilig te stellen. Men noemt dat vandaag WBO (*workers buy out*)-coöperaties, en die zouden in tijden van economische crisis zelfs veerkrachtiger zijn dan kapitalistische bedrijven.¹⁹

Zo leidde het bankroet van Argentinië in 2001 tot een hele reeks coöperatieve overnames van fabrieken door de werkers.

Verder leidt ook de flexibilisering van de arbeidsmarkt en het ontstaan van grote groepen werkers in preciaire situaties tot het ontstaan van nieuwe coöperaties om nieuwe vormen van wederzijdse steun en zekerheid op te bouwen.²⁰ Zo heb je in Nederland de '[broodfondsen](#)' van 'zelfstandigen zonder personeel' en in België de coöperatie [Smart](#) voor het ondersteunen van freelancers, met thans

meer dan 90.000 ingeschreven gebruikers, en ondertussen ook werkzaam in acht andere Europese landen. Het ontstaan van het internet heeft het contact tussen leden en organisatie erg vergemakkelijkt, wat de werking van dergelijke organisaties sterk ten goede komt. Smart is dan tevens een voorbeeld van een platformcoöperatie.

Platformcoöperaties

De invloed van het internet op de coöperatieve beweging is echter veel breder, met onder meer de *open-source*-beweging en de ontwikkeling van *peer*-productie en nieuwe deelsystemen, die veelal gebruik maken van internetplatformen. Het succes van initiatieven als Wikipedia bevorderde de *commons*-beweging, maar die beïnvloedt op haar beurt het ontstaan van nieuwe coöperaties. Zo vormt het 'platformcoöperativisme' een democratisch alternatief voor kapitalistische 'deelplatforms' als Uber en Deliveroo en voor het eigenaarschap van het internet als zodanig (denk aan Facebook en Google).²¹ Het is als een internationale beweging ontstaan in New York in 2015, en wil werk maken van een inclusieve en herverdelende digitale economie. De alternatieve deelplatforms willen ontsnappen aan puur commerciële principes en stellen delen en solidariteit centraal in hun ontwikkelingsmodellen. Sommigen willen daarbij de tegenstelling overstijgen tussen de open strategie van de digitale *commons* en een meer gesloten benadering op basis van collectief eigendom. Dat gebeurt via mutualistische praktijken en allianties, en *multistakeholder governance* gericht op het algemeen belang.²² De concrete thema's waarrond platformcoöperaties zich organiseren zijn opnieuw zo breed als heel de coöperatieve beweging, van deelsystemen tot democratisch beheerde markten voor goederen, diensten en arbeid.

Een interessant voorbeeld is dat Smart van 2016 tot 2018 de koeriers van Deliveroo organiseerde voor contracten en betalingen, wat hen meer inkomenszekerheid

¹⁸ Restakis 2010.

¹⁹ [Ugarte 2015](#); [Di Stefano 2018](#); [Bassi & Fabri 2019](#).

²⁰ [Conaty et al. 2016](#); [Cook 2016](#).

²¹ [Scholz 2016](#).

²² [Compain et al. 2019](#).

opleverde, maar ook een grotere autonomie en controle op hun werk. Deliveroo wilde vervolgens niet meer met Smart samenwerken omdat het platform zelf meer controle wilde.²³ Smart is overigens medeoprichter van Platform Coop Brussels²⁴, dat het opkomende ecosysteem van coöperatieve platforms in Brussel wil consolideren en verder toerusten.

De *commons* en nieuwe vormen van coöperativisme

De coöperatieve beweging heeft een andere traditie en achtergrond dan de nieuwe *commons*-beweging. Als cruciaal verschil wordt vaak hun verhouding tot de markt aangehaald. *Commons* proberen activiteitsdomeinen te creëren die autonoom kunnen opereren tegenover zowel de dominantie van de markt als de bureaucratie van de staat. Daarentegen ontstonden coöperaties als een alternatief binnen de kapitalistische markt. De huidige zoektocht naar nieuwe economische antwoorden creëert echter nieuwe verbanden tussen beide benaderingen. Daarbij staan *commons* vandaag bij uitstek voor een ander maatschappelijk project dan de neoliberale marktsamenleving. Coöperativisme verschijnt daarom meer en meer als een continuüm van de klassieke coöperatie tot op *commons* gebaseerde (experimentele) vormen.

Nieuwe verbanden

Met de platformcoöperaties zagen we al een eerste ontmoeting met de nieuwe *commons*-beweging. Een groeiend verband tussen coöperaties en *commons* zagen we ook in voorbeelden (bijvoorbeeld van *multistakeholder*coöperaties) met een oriëntatie op de bredere gemeenschap en doelstellingen die de bredere sociale economie ten goede komen. Een belangrijke ontwikkeling daarbij is dat vele coöperaties het uitkeren van dividend niet alleen beperken, maar zich ook gaan bekennen tot de nieuwe beweging van *not-for-profit*-organisaties.²⁵ Daarmee zetten ze stappen in een post-kapitalistisch perspectief. Meer algemeen groeit onder nieuwe economische bewegingen het inzicht dat een oriëntatie op *commons* de brug kan vormen tussen verschillende benaderingen.²⁶

Wanneer verschillende coöperatieve initiatieven zich verbinden met elkaar alsook met andere nieuwe economische vormen (bijvoorbeeld deelsystemen en gemeenschapsmunten), dan kunnen er netwerken tot stand komen die een reële alternatieve economie vormen, waarvan toegankelijke *commons* de kern vormen. De Cooperativa Integral Catalana geldt hier als voorbeeld bij uitstek. Ze overkoepelt meerdere coöperatieve organisaties, variërend van voeding, huisvesting, gezondheid, onderwijs, tot energie en transport, en maakt zelf deel uit van een breder regionaal netwerk waarvan ook autonome collectieve initiatieven deel uitmaken.²⁷

Open Coöperativisme

Een concreet voorstel van een op systeemverandering gerichte vorm van coöperatie is ‘Open Coöperativisme’. Dat vloeide voort uit de interesse van de P2P Foundation in de vraag hoe coöperaties kunnen bijdragen aan het levensonderhoud van peer-werkers, die nu uit hun vrijwillige bijdragen geen inkomen kunnen genereren. Dat leidde tot

²³ [Drahokoupil & Piasna 2019](#).

²⁴ <https://platformcoop.brussels/>

²⁵ Het gaat hier niet over de klassieke verenigingen zonder winstbejag, maar om bedrijven die hun doelstellingen fundamenteel heroriënteren (zie hoofdstuk 9).

²⁶ [Bollier & Conaty 2015](#).

²⁷ [Dafermos 2017](#); Hens 2015.

de formulering van vier criteria, waarin verschillende van de eerder behandelde kenmerken samenkomen²⁸:

- Om sociale en ecologische externaliteiten te integreren, moeten coöperaties zich statutair richten op het creëren van sociale goederen, op gemeenschappelijk welzijn.
- Coöperaties moeten bestuursmodellen hanteren die open staan voor alle belanghebbenden (multistakeholdercoöperatie). Daartoe moeten zij hun lidmaatschapsmodel uitbreiden of er alternatieven voor zoeken.
- Cruciaal is dat coöperaties *commons* (co)produceren. Op immaterieel vlak kunnen zij hun kennis delen via open en deelbare licenties, waardoor coöperatieve innovaties en peer-productie elkaar wederzijds kunnen versterken. Daarnaast kunnen er materiële *commons* gecreëerd worden, bijvoorbeeld via de financiering van gedeelde productie-infrastructuur en uitrusting.
- Omwille van het belang van mondiale sociale en politieke macht, moeten coöperaties zich mondiaal organiseren, ook als ze lokaal produceren. Daartoe kunnen zij mondiale netwerken van democratische ondernemingen vormen die open design ontwikkelen om de lokale productie door *commons*-gemeenschappen te ondersteunen.

Gedistribueerde coöperatieve organisaties – DisCOs

Het recente voorstel van DisCOs (Distributed Cooperative Organizations) bouwt daarop verder, maar probeert daarbij nog andere perspectieven te integreren. Eén daarvan is de mogelijkheden die *Distributive Ledger Technologies* (DLT's) (beter gekend als 'blockchain') biedt voor het creëren van een democratisch netwerk met gelijke beslissingsmacht in al zijn knooppunten. Daarbij wil men weg van de individualistische inzet ervan in vormen van gedistribueerd kapitalisme zoals Bitcoin. Coöperatie en gelijkheid moeten daarom ingebouwd worden in de technische structuur van een netwerk. Dat brengt ons bij volgende omschrijving:

DisCO's zijn een cultureel en structureel raamwerk dat verschillende aspecten en invloeden van andere vormen en bewegingen combineert tot een praktische toolkit die profiteert van het potentieel van DLT's. (Troncoso & Utratel 2019:31)

Het DisCo-kader omvat vier hoofdcomponenten: de *Commons* en P2P, Open Coöperativisme, Open-Waarde-Boekhouding (*Open-Value Accounting*) en Feministische Economie. Via Open-Waarde-Boekhouding kunnen bijdragen aan een gedeeld project gedocumenteerd worden om op basis van de verdeling van de geleverde inspanning een betere en eerlijkere verdeling van inkomens mogelijk te maken. Het maakt ook 'waardesovereenkomst' mogelijk, wat inhoudt dat een *commons* zelf zijn relaties met de markt reguleert zodat de kernaspecten van zijn gemeenschappelijke rijkdom en sociale relaties onvervreemdbaar blijven.²⁹ Vanuit een feministisch economisch oogpunt moet daarbij met alle werk rekening gehouden worden zoals met de vaak onzichtbare en onbetaalde factoren als zorg, menselijke connectie, onderlinge afhankelijkheid en emotionele arbeid.

Vanuit dat brede transitiegerichte opzet werden ook de zeven coöperatieve principes geherformuleerd. Anderzijds gaat het er niet om de ervaring van de coöperatieve traditie opzij te schuiven. 'Coöperaties wisten expliciet de waargenomen kloof tussen autonomie

²⁸ Conaty & Bollier 2014; Bauwens & Kostakis 2014; Troncoso & Utratel 2017.

²⁹ Bauwens & Niaros 2016; Troncoso & Utratel 2019:31.

en coöperatie te overbruggen door de voorouderlijke praktijk van *commoning* te formaliseren in toepasselijke juridische structuren die eilanden van weerstand bieden binnen kapitalistische markten.’ (Troncoso & Utratel 2019:27) Een goed juridisch kader voor coöperaties maakt het immers mogelijk om de verdeling van macht en rijkdom en de democratisering van de besluitvorming wettelijk te garanderen.

Coöperaties als halfdoorlaatbare membranen

We diepen die mogelijk formele relatie tussen coöperaties en *commons* nog wat verder uit aan de hand van een beschrijving door Massimo De Angelis (2017) van *commons* als systemen. Systemen hebben een binnen en een buiten, een omgeving. Die omgeving kan zelf systemisch bekeken worden, zoals ecosystemen of het concrete markteconomisch systeem met bijhorende eigendomsregimes. Een kleinere *commons* kan zelf genest zitten in een grotere *commons*, en verschillende *commons* kunnen ook met elkaar verbonden zijn. In tegenstelling tot wat soms gedacht wordt gaat het bij *commons* niet om gesloten gemeenschappen. De grens tussen binnen en buiten is eerder een soort half-doorlaatbaar membraan, wat uitwisselingen mogelijk maakt zowel tussen aan elkaar grenzende *commons* als tussen *commons* en systemen met een andere logica zoals markten. Zoals gezegd, is het voor een *commons* cruciaal om die interactie te kunnen regelen volgens zijn eigen logica: wat mag er binnen en wat moet buiten gehouden worden; wat mag er buiten en wat moet binnen gehouden worden. Dat impliceert dat een *commons* vat moet hebben op de constructie van het halfdoorlaatbaar membraan.³⁰

Hoewel de praktijk van *commoning* samen kan gaan met verschillende vormen van eigendom³¹, moet er toch rekening gehouden worden met het gegeven dat onze wetgeving alleen privaat en publiek eigendom kent. Net omdat coöperaties privaat eigendom op een institutionele manier aanwenden voor een gemeenschappelijk doel kunnen ze functioneren om *commons* te beschermen via een juridische verankering. Omgekeerd kunnen coöperaties de bescherming die hun statuut biedt, gebruiken om zich in hun interne werking meer op *commons* te oriënteren.

Zo kunnen bijvoorbeeld werkerscoöperaties, coöperaties in eigendom en beheer van de werkers zelf, beschouwd worden als *commons*.³² Omdat zij als economische organisaties duidelijk op de markt aanwezig zijn, worden ze meestal als ondernemingen gezien. Vanuit de systemische kijk gaat dat echter alleen over de buitenkant en over de manier waarop de organisatie met haar omgeving, de markt, in interactie treedt. Maar wanneer de interne praktijk beantwoordt aan de principes van democratisch beheer door alle vennoten, hier de werkers, dan hebben we te maken met *commoning*. Algemeen gesteld verschijnen coöperaties op die manier als een organisatievorm die als interface tussen gemeenschapsinitiatieven en de dominante instituties kunnen fungeren. En als dusdanig kunnen zij ook dienen als een instrument (naast andere) in een economische transitie.

30 De constructie van half-doorlaatbare membranen is overigens een van de patronen van *commoning* die in [Bollier & Helfrich 2019](#) besproken wordt (zie verder hoofdstuk 5).

31 Meer over de relatie tussen commons en eigendom in Peeters 2018.

32 [De Peuter & Dyer-Witheford 2010](#); DeAngelis, 2017.

Juridische erkenning en verankering in België

In welke mate een coöperatieve vennootschap (CV) ook effectief een instrument van economische verandering kan zijn, wordt mee bepaald door de juridische bepalingen van haar statuut. Daarom werpen we een blik op het wettelijke kader in België.³³

Zoals het was

Tot nu toe ook kende België een heel open juridische omschrijving van de CV, niet geënt op de identiteit van de coöperatieve beweging. Dat leidde in 1955 tot de oprichting bij wet van de Nationale Raad voor de Coöperatie (NRC) die zich wel oriënteert op de ICA-principes en op die basis erkenningen kan uitreiken. Zo waren er in 2013 in België 26.000 coöperatieve vennootschappen, waarvan slechts 500 erkende. Omdat de erkenningsprocedure relatief onbekend was, zou het potentieel wel groter zijn.³⁴ De coöperatieve vorm werd echter vaak gekozen omwille van de soepelheid van de geldende wet. Die bevatte bijvoorbeeld geen strikte bepalingen om de democratische controle door de leden te garanderen, terwijl de erkenning door de NRC daarover wel statutaire regels vereist.

Al wat in België de naam ‘coöperatie’ droeg (of tijdelijk nog draagt), kan dus op zeer verschillende realiteiten slaan: van organisaties met een duidelijke sociale missie

tot puur kapitalistisch opererende organisaties. Veel kritiek op coöperaties kan binnen die juridische onduidelijkheid over het profiel van coöperaties gekaderd worden. Die situatie was voor de coöperatieve beweging allesbehalve ideaal. Sedert 1 mei 2019 is er evenwel een nieuwe vennootschapswetgeving in voege. We bekijken de context waarin die tot stand kwam en wat zij voor de coöperatie in petto heeft, waarbij de incorporatie van ICA-principes een belangrijk aandachtspunt is.³⁵

Voor het huidige liberaal-economisch beleid is de wettelijke verdediging van het privaat eigendom prioritair tegenover maatschappelijke doelstellingen.

Een bevalling met hindernissen

De geschiedenis van de totstandkoming van het nieuwe *Wetboek van Vennootschappen en Verenigingen* begin 2019 biedt op zich al een leerrijke illustratie over de strijd die de coöperatieve beweging moet leveren om zich volgens haar eigen principes te kunnen organiseren. De herziening van de vennootschapswetgeving door justitieminister Koen Geens was immers opgezet met het oog op een versterking van de vrijemarktlogica. Volgens het regeerakkoord van 2014 ging het erom België aantrekkelijker te maken voor lokale en buitenlandse ondernemingen. Daartoe moest de vennootschapswetgeving sterk vereenvoudigd en geflexibiliseerd worden. Drie basisprincipes werden daarbij naar voren geschoven worden: de afschaffing van het onderscheid tussen burgerlijke en handelsvennootschappen, de incorporatie van het verenigingsrecht in het wetboek van vennootschappen en de beperking van het aantal

³³ Coöperaties die in meerdere Europese landen actief zijn kunnen ook het statuut van een Europese Coöperatieve Vennootschap (SCE) aannemen. Zie [EUR-Lex: Europese coöperatieve vennootschap](#)

³⁴ [Jacobs & Van Opstal 2013](#); Lotens 1985:71-76.

³⁵ Peeters 2018 geeft nog een uiteenzetting op basis van de oude wetgeving, met een vooruitzicht op de nieuwe. De hier gebruikte gegevens over de hervorming van het vennootschapsrecht zijn deels gebaseerd op vormingen door Peter Bosmans (directeur Febecoop), op 14 december 2017 en op 19 juni 2019 in Leuven.

vennootschapsvormen.³⁶ Het uitoefenen van handelsactiviteiten vormt het uitgangspunt, waarbij voor de vzw het belangrijkste onderscheid blijft dat er geen vermogensvoordeel mag zijn voor oprichters, leden of bestuurders behalve voor het statutair bepaalde belangeloos doel.³⁷

Aanvankelijk wilde Geens de coöperatieve vennootschap (CV) als aparte vennootschapsvorm schrappen, tegen het advies van de NRC in die eerder pleitte voor een versterking van het coöperatief profiel met een wettelijke verankering van de ICA-principes. Dat zou ook beantwoorden aan oproepen van zowel de Internationale Arbeidsorganisatie als van de Verenigde Naties. Die verzochten hun lidstaten om een wetgeving over de coöperaties op te stellen die conform is met de ICA-verklaring van 1995 over de coöperatieve identiteit.³⁸

Lobbying vanuit de coöperatieve beweging resulteerde echter in het behoud van de CV, maar als een bijzondere vorm van de besloten vennootschap (BV). Dat zou de situatie voor de CV sowieso complexer maken omdat het uitgebreide wetboek van de BV ook voor de CV zou gelden. Zonder meer problematisch was dat in het voorontwerp van wet een aantal bepalingen haaks stonden op de principes van de CV. Om te beginnen omschreef de algemene definitie van een vennootschap de doelstelling ervan als ‘aan de vennoten een rechtstreeks of onrechtstreeks vermogensvoordeel uit te keren of te bezorgen’. Dat kwam erop neer dat de neoliberale idee van ‘aandeelhouderswaarde’ wettelijk verankerd zou worden, wat illustreert dat voor het huidige liberaal-economisch beleid de wettelijke verdediging van het privaat eigendom prioritair is tegenover maatschappelijke doelstellingen. Verder zou een CV aandelen kunnen uitgeven zonder stemrecht, wat in strijd is met het principe van democratisch bestuur.

Nadat NVA eind 2018 uit de federale regering stapte moest Geens een politieke onderhandeling aangaan met de groene en socialistische partijen om zijn wet er alsnog door te krijgen. Dat bood de gelegenheid om het wetsontwerp alsnog te amenderen en de CV als een volwaardige vennootschapsvorm met een eigen wetboek op te nemen.³⁹ Daarbij werd gelukkig ook de algemene doelstelling van een vennootschap opengetrokken: ‘Een vennootschap wordt opgericht bij een rechtshandeling door één of meer personen, vennoten genaamd, die een inbreng doen. *Een van haar doelen* [eigen cursivering] is aan haar vennoten een rechtstreeks of onrechtstreeks vermogensvoordeel uit te keren of te bezorgen.’ (Art. 1.1) Het gaat om een kleine toevoeging die evenwel mogelijk maakt om maatschappelijke doelstellingen op een juridisch gelegitimeerde manier in een onderneming binnen te brengen.

Verankering van de coöperatieve identiteit

De nieuwe wet zet een belangrijke stap in het wettelijk garanderen van de coöperatieve identiteit. We overlopen enkele belangrijke punten. Om te beginnen krijgt de CV een eigen wettelijke definitie die de dubbele relatie van vennoot én gebruiker verankert:

De coöperatieve vennootschap heeft tot voornaamste doel aan de behoeften van haar aandeelhouders dan wel derde belanghebbende partijen te voldoen en/of hun economische en sociale activiteiten te ontwikkelen, onder meer door met hen overeenkomsten te

36 Beleidsnota Koen Geens, oktober 2015.

37 Dat lost alleszins de ambivalentie rondom commerciële activiteiten door vzw's op.

38 [Febecoop 2017](#).

39 Goedkeuring door parlement op 28 februari 2019.

sluiten over de levering van goederen, het verrichten van diensten of de uitvoering van werken in het kader van de activiteit die de coöperatieve vennootschap uitoefent of laat uitoefenen. (Art. 6:1. §1)⁴⁰

Voor een CV moeten er minstens drie vennoten zijn (art. 6:3), waarbij de soepele mogelijkheid van in- en uittreden behouden blijft.⁴¹ Coöperatieve aandelen zijn steeds een inbreng op naam van een vennoot en kunnen dus niet zomaar overgedragen worden aan derden buiten de bepalingen van de statuten van de CV (art. 6:54). En zij kunnen helemaal niet toegelaten worden tot verhandeling op markten (art. 6:1. §2). Bovendien kunnen er geen aandelen zonder stemrecht uitgegeven worden (art. 6:19), wat cruciaal is voor het democratisch bestuur van de CV.

Verder moet een CV zijn coöperatieve identiteit statutair vastleggen: 'De coöperatieve finaliteit en de waarden van de coöperatieve vennootschap worden beschreven in de statuten en, in voorkomend geval, aangevuld met een uitvoeriger toelichting in een intern reglement of een handvest.' (Art. 6:1. §4) Ze kan zich daarvoor baseren op de ICA-principes — die overigens opgesomd worden in de Memorie van toelichting —, maar naar eigen inzicht ook verder gaan.

Het verplichte karakter van die coöperatieve identiteit wordt bovendien versterkt doordat de wet voorziet in sancties. Meer concreet kan een CV die niet beantwoordt aan de vereisten van artikel 6.1 op verzoek van een aandeelhouder, van een belanghebbende derde of van het openbaar ministerie door de ondernemingsrechtbank ontbonden worden (art. 6:127).

Sinds 1 mei 2019 moeten alle nieuw opgerichte vennootschappen voldoen aan het nieuwe wetboek. Voor de bestaande vennootschappen werden de dwingende bepalingen van het wetboek van toepassing op 1 januari 2020. Bepalingen in de statuten die daarmee in strijd zouden zijn worden 'als niet geschreven' beschouwd. De echte coöperaties kunnen nu hun statuten afstemmen op de wet en zo een CV worden. 'Oneigenlijke' coöperaties (CVBA's die niet voldoen aan het coöperatieve gedachtegoed) moeten voor 1 januari 2024 een keuze maken en kunnen zich dus alsnog in regel stellen met de bepalingen voor de CV. Zo niet, dan worden zij van rechtswege omgezet in een BV. Tot hun effectieve omzetting in een andere rechtsvorm mogen zij de benaming CVBA blijven hanteren. Welke invloed dat uiteindelijk gaat hebben op het coöperatieve landschap in België is vandaag moeilijk te voorspellen.

Erkenningen

De nieuwe wet blijft vasthouden aan een systeem van erkenningen, om te beginnen die als coöperatie.⁴² Die krijgt daardoor de benaming van '*erkende CV*', kan lid worden van de NRC en geniet ook een aantal (o.a. fiscale) voordelen. Door de erkenningscriteria en het toezicht daarop door de FOD Economie biedt de erkenning een verdere garantie voor de coöperatieve identiteit. Die criteria zijn:

⁴⁰ Art. 6:1. §1 gaat nog verder: 'De coöperatieve vennootschap kan tevens tot doel hebben aan de behoeften van haar aandeelhouders of haar moedervennootschappen en hun aandeelhouders dan wel hun derde belanghebbende partijen te voldoen, al dan niet via de tussenkomst van dochtervennootschappen. Zij kan tevens tot doel hebben hun economische en/of sociale activiteiten te bevorderen middels een deelneming in één of meer andere vennootschappen.'

⁴¹ 'De hoedanigheid van aandeelhouder kan zonder statutenwijziging worden verkregen en de aandeelhouders kunnen, binnen de door de statuten bepaalde grenzen, ten laste van het vennootschapsvermogen uittreden of uit de vennootschap worden uitgesloten.' (art. 6:1. §1)

⁴² De erkenningen gebeuren door de minister van Economie. Zie [FOD Economie - Erkenningsvoorwaarden van coöperatieve vennootschappen](#).

- Toetreding tot een coöperatieve vennootschap is vrijwillig.
- De aandelen scheppen dezelfde rechten en verplichtingen.
- De stemming van de vennoten op de algemene vergadering is democratisch.
- Bestuurders en commissarissen worden door de algemene vergadering benoemd.
- Het uitgekeerde dividend is beperkt.
- Het mandaat van bestuurders en commissarissen is niet bezoldigd.
- De vennootschap heeft als doel in de behoeften van haar vennoten te voorzien.
- Een gedeelte van de jaarlijkse inkomsten wordt voorbehouden voor informatieverstrekking aan en opleiding van haar leden.
- Controle van de erkenningsvoorwaarden.

Een CV kan ook om een erkenning als ‘sociale onderneming’ (SO) vragen. Die erkenning vervangt de vroegere kwalificatie van ‘vennootschap met sociaal oogmerk’ (VSO) en is enkel nog voor coöperaties voorbehouden. Die worden dan ‘*CV erkend als SO*’. Daartoe moet ‘de vennootschap [...] hoofdzakelijk tot doel hebben, in het algemeen belang, een positieve maatschappelijke impact te bewerkstelligen op de mens, het milieu of de samenleving’.⁴³ Naast andere erkenningsvoorwaarden moet het mogelijke vermogensvoordeel (dividend) beperkt worden, wat thans neerkomt op maximum zes procent.⁴⁴

Ten slotte moet er nog op gewezen worden dat de NRC een belangrijke rol speelt in het bepalen van de erkenningscriteria.

Om verder te zoeken

Als afsluiting van dit hoofdstuk geven we nog enkele beperkte aanwijzingen voor wie verder op zoek wil naar meer informatie over, of aan de slag wil gaan met coöperaties.

- [Coopkracht](#) is het netwerk voor coöperaties in Vlaanderen.
- [Febecoop](#) is een federaal platform van coöperatieve ondernemingen dat zowel aan onderzoek als dienstverlening doet.
- [Cera](#), de grootste coöperatie in België, doet aan coöperatieve vorming en dienstverlening via Coopburo.
- [International Cooperative Alliance](#) (ICA).
- De [International Labour Organisation](#) (ILO) heeft een afdeling die rond coöperaties werkt.
- KCO — [Kenniscentrum voor Coöperatief Ondernemen](#) van KU Leuven doet onderzoek en verzorgt onderwijs over coöperaties.
- [CIRIEC International](#) (Centre International de Recherches et d’Information sur l’Economie Publique, Sociale et Coopérative — International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy) is een internationaal onderzoekscentrum, opgericht in 1947 in Genève en sinds 1957 gevestigd in Luik.
- [Annals of Public and Cooperative Economics / Annales de l’économie publique, social et cooperative](#): tijdschrift gepubliceerd i.s.m. CIRIEC.

⁴³ Voor alle erkenningsvoorwaarden zie [FOD Economie - Erkenning als sociale onderneming](#).

⁴⁴ Dat is nog behoorlijk hoog i.v.m. de realiteit van nieuwe coöperaties. Bijvoorbeeld de energiecoöperatie Ecopower, die economisch gezien toch toegevoegde waarde kan creëren, keerde voor het boekjaar 2017 een dividend uit van 2%.

HOOFDSTUK 5

Commoning: van beheer tot veranderingspraktijk

In voorgaande hoofdstukken werd er al naar *commons* verwezen als een belangrijke, maar (bewust) vergeten economische praktijk, een vorm van gemeenschapseconomie bij uitstek. Onder meer door het werk van Elinor Ostrom zijn de *commons* opnieuw onder de aandacht gekomen. Dit hoofdstuk brengt eerst bondig enkele basisinzichten over de *commons* opnieuw onder de aandacht.¹ Maar we willen vooral een stap verder zetten door te focussen op *commoning*, een eerder recent begrip dat staat voor de *commons*-praktijk, het handelen van de leden van een *commons*. Om dat te situeren ten opzichte van het oudere *commons*-onderzoek beginnen we met de door Ostrom beschreven design-principes voor duurzame *commons*. Als praktijk dekt *commoning* echter een breder terrein dan Ostroms benadering van *commons*. In het bijzonder om afstand te nemen van een eerder klassiek economische opvatting van *commons* in de richting van een meer politieke interpretatie, blijkt het begrip ‘*commoning*’ cruciaal. Aan de hand van enkele belangrijke auteurs proberen we dat terrein deels in kaart te brengen.

Enkele basisbegrippen

Als startpunt is het goed om de drie constitutieve elementen van de *commons* in herinnering te brengen die je bij zowat alle auteurs verwoord vindt — hoewel met verschillende accenten. Een *commons* gaat om (1) een gemeenschap die (2) een hulpbron, fysisch of virtueel, (3) in beheer neemt via een geheel van zelf bepaalde regels. De drie vormen een geïntegreerd, onderling afhankelijk geheel dat best als een ‘praktijk’ gezien wordt. Commons mogen dus niet gelijkgesteld worden met ‘gemeenschappelijke goederen’, zoals de neoklassieke economie doet.² Een hulpbron *wordt* een *commons* wanneer een gemeenschap of netwerk er zorg voor gaat dragen. Denk bijvoorbeeld aan een burgercoöperatie voor hernieuwbare energie, of een CSA-boerderij.

Bovendien moeten *commons* als praktijk van een gemeenschap ook onderscheiden worden van goederen en instituties die onder de verantwoordelijkheid van een

1 Oikos publiceerde inleidende bijdragen over de commons: [De Cauter 2018](#); [Peeters 2014](#). [Helfrich et al. 2012](#) is een inleidende brochure (bestelbaar bij Oikos). Bollier 2014a is aanbevolen voor wie een stap verder wil zetten. Veel basismateriaal in [Bollier & Helfrich 2012](#). Een dossier met Vlaamse voorbeelden biedt [Oikos, 72, 2015/1](#), alsook [Holemans et al. 2018](#).

2 Uitgewerkt in Peeters, 2015c. Om die reden laten wij ‘commons’ ook liefst onvertaald en gebruiken niet de term ‘gemeengoed’, die o.i. te veel een connotatie van verdinglijking heeft. Ook de termen ‘commoner’ en ‘commoning’ worden omwille van hun specificiteit niet vertaald.

overheid vallen en ‘publiek’ genoemd worden. Commons worden daarom vaak ‘burgerinitiatieven’ genoemd, hoewel dat een veel breder domein dekt. Niet alle burgerinitiatieven worden gekenmerkt door de drie genoemde constitutieve elementen. Bovendien geven de complexiteit van onze samenleving en de manieren waarop zich mogelijkheden aandienen om iets in gemeenschapsbeheer te nemen aanleiding tot allerlei ‘hybride’ structuren. Een eenvoudig voorbeeld is een overheid die publieke grond ter beschikking stelt voor een gemeenschapstuin.

Naast het begrip ‘*commons*’, worden vandaag ook de begrippen ‘*commoner*’, voor een lid van de *commons*-gemeenschap, en ‘*commoning*’, voor de *commons*-activiteiten, algemeen gebruikt. Wat nog niet wil zeggen dat het gebruik ervan altijd eenduidig is. Volgend onderscheid wijst zelfs op een grote spreidstand in het begrijpen van *commons*:

Commons worden meestal begrepen in twee primaire betekenissen: als een paradigma van *governance* en hulpbronnenmanagement, en als een geheel van sociale praktijken op vrijwel alle terreinen van het menselijk streven. (Helfrich & Bollier 2016: 112)

In wat volgt proberen we binnen die uitersten wat meer reliëf aan te brengen vanuit een focus op *commoning*. Hoewel Elinor Ostrom dit begrip niet hanteert, beginnen we toch bij haar omdat haar thematisering van *commons* een onmiskenbaar afzetpunt is voor alle hedendaags onderzoek naar de *commons*. Daarbij staat haar werk duidelijk voor het eerste begrip van *commons*.

Elinor Ostrom: ontwerpprincipes voor functionerende *commons*

Tot voor kort leverde Hardins beruchte artikel ‘The Tragedy of the Commons’ uit 1968 voor economen het overtuigende bewijs dat *commons* niet duurzaam konden zijn en dus best geprivatiseerd konden worden, of onder overheidscontrole gebracht. Sommige onderzoekers wezen er al snel op dat Hardin een gemeenschappelijke hulpbron verwarde met een systeem van *governance*. In feite beschreef hij een *open-*

access-regime en geen *commons*, wat hij later ook heeft toegegeven.³ Het fenomeen dat het gemeenschappelijk gebruik van iets zonder regels tot problemen van vrijbuitersgedrag kan leiden, is echter algemeen bekend. Ostrom bekeek dat als een praktisch probleem dat om een oplossing vroeg. Om te beginnen onderscheidde zij het begrip *common pool resources* (CPRs) van *commons*, een bepaald systeem van *governance* door de gebruikers van een CPR.⁴ Haar vraag was dan hoe, gegeven het feit dat er CPRs bestaan, die hulpbronnen effectief

Het fenomeen dat het gemeenschappelijk gebruik van iets zonder regels tot problemen van vrijbuitersgedrag kan leiden, is echter algemeen bekend.

beheerd en gemanaged kunnen worden zodat ze duurzaam geconserveerd blijven. Daarbij zag Ostrom haar werk ook als een bijdrage aan de algemene theorievorming over collectieve actie.

3 Hardin, resp. 1968 en 1998.

4 Common Pool Resources is niet hetzelfde als gemeenschappelijk eigendom. De relatie van commons en eigendom heeft een eigen complexiteit. Zie hiervoor Peeters 2018b, 2022.

Talrijke casestudies van traditionele *commons* van natuurlijke hulpbronnen zoals gemeenschappelijke dorpsgronden, bergweiden, watervoorziening en irrigatie, visgronden... toonden aan dat het gemeenschappelijk beheer van CPRs wel degelijk op een langdurige en duurzame manier kan werken. Ostrom voerde een metastudie uit om de condities daarvoor op het spoor te komen. En hoewel het om zeer diverse casussen ging, met een grote diversiteit aan operationele regels, waren er toch overeenkomende trekken. Die werden uitgewerkt tot de acht bekende 'design-principes' voor duurzame CPRs' en gepubliceerd in *Governing the Commons* (1990)⁵ (zie tabel 5.1). Zij geven een beeld van wat *commoning*, *commons*-praktijk, betekent vanuit een *governance*-perspectief.

Dat de feitelijk vastgestelde regels een grote diversiteit vertonen is een wezenlijk kenmerk van *commons*. De erkenning daarvan leidde tot de formulering van designprincipes en niet van algemene regels. Regels van *commons* zijn bij uitstek contextgebonden, wat tot een enorme diversiteit aan institutionele vormgeving leidt. Dat impliceert ook de erkenning van de onontkoombare complexiteit van zowel de interactie tussen mensen onderling als die tussen mens en omgeving. Dat is een kernelement van Ostroms later werk omtrent het beheer van grotere sociaal-ecologische systemen, met onder meer de uitwerking van de idee van *polycentrisch governance*.⁶

De receptie van haar werk is echter ambivalent, zowel vanuit een perspectief van de verdediging van bestaande *commons* als van maatschappelijke verandering. Zeer kritisch is bijvoorbeeld Gustavo Esteva, een belangrijke stem uit de post-ontwikkelingsbeweging die in navolging van Ivan Illich de economisering van traditionele levenswijzen bestrijdt.⁷ Hij stelt dat Ostrom niet inzag

dat een hulpbron het tegengestelde is van een commons, dat de transformatie van commons in hulpbronnen ze ontbindt, dat je commons niet kan behandelen als 'common-pool resources'. [...] Commoning, de commons-beweging, is geen alternatieve economie maar een alternatief voor de economie. De idee is om radicaal de 'wet van de schaarste' te verlaten, geconstrueerd door economen als hoeksteen van de theoretische constructie waarop economie gebaseerd is. (Esteva 2014: i148-49)

De economische theorie gaat er immers vanuit dat de menselijke behoeften oneindig zijn, terwijl de middelen om ze te bevredigen eindig zijn, wat om een gepast beheer vraagt. Punt is dat Ostrom binnen het kader van 'beheer van schaarse hulpbronnen' blijft. De *commons* zijn voor haar een derde vorm van beheer, naast privé- of overheidsbeheer, afhankelijk van wat het meest effectief is. Daarbij heeft ze zelf geen intenties tot maatschappelijke verandering.

Commoning, de *commons*-beweging, is geen alternatieve economie maar een alternatief voor de economie.

Daartegenover staat dat Ostrom wel degelijk een pad in de korf van de neo-klassieke economie heeft geplaatst, doordat ze het uitgangspunt van zelfzuchtige individuen die niet met elkaar praten doorbroken heeft. In heel haar werk toont ze zich overigens als een radicale democraat. Dat maakt dat haar werk, ondanks haar eigen pragmatische

5 [Ostrom 1990](#): het boek vat haar werk van de jaren 1970 en 1980 samen. Voor een bespreking: [De Walsche 2010](#).

6 [Ostrom 2009](#); [Berge & van Laerhoven 2011](#).

7 Zie bijv. [Kothari et al. 2014, 2019](#).

**Tabel 5.1. – Design-principes geïllustreerd door langdurende CPR-instituties
(Ostrom 1990: 91)¹**

- 1. Duidelijk gedefinieerde grenzen**
Personen of huishoudens die rechten hebben op het nemen van eenheden hulpbron (*resource units*) uit de CPR moeten duidelijk bepaald worden, evenals de grenzen van de CPR zelf.
- 2. Overeenstemming tussen regels voor toe-eigening en voorziening en de lokale condities**
Toe-eigeningsregels die tijd, plaats, technologie en/of hoeveelheid hulpbroneenheden beperken, houden verband met de lokale omstandigheden en met voorzieningsregels voor de vereiste arbeid, materiaal en/of geld.
- 3. Collectieve-keuzeregelingen**
De meeste individuen die door de operationele regels gevat worden, kunnen deelnemen aan 4.
- 4. Monitoring**
Toezichthouders die actief de CPR-voorwaarden en het gedrag van de gebruikers controleren zijn verantwoording verschuldigd aan de gebruikers of zijn de gebruikers.
- 5. Graduele sancties**
Gebruikers die de operationele regels overtreden, krijgen aannemelijk graduele sancties (afhankelijk van de ernst en de context van de overtreding) opgelegd door andere gebruikers, door aan deze gebruikers verantwoording verschuldigde beampten of door beide.
- 6. Mechanismen voor conflictoplossing**
Gebruikers en hun beampten hebben een snelle toegang tot goedkope lokale arena's om conflicten tussen gebruikers onderling of tussen gebruikers en beampten op te lossen.
- 7. Minimale erkenning van het recht om te organiseren**
De rechten van de gebruikers om hun eigen instellingen te bedenken worden niet aangevochten door externe overheidsinstanties.
Voor CRP's die deel uitmaken van grotere systemen:
- 8. Geneste ondernemingen**
Toe-eigening, voorziening, monitoring, handhaving, conflictoplossing en bestuursactiviteiten worden georganiseerd in meerdere lagen van geneste ondernemingen.

¹ We hebben een zo letterlijk mogelijke vertaling gemaakt om haar focus op governance duidelijk te maken. Ostroms term 'appropriators' – letterlijk 'toe-eigenaars' – hebben we als 'gebruikers' vertaald.

opstelling, radicale potenties opent voor iedereen die de neoliberale consensus wil doorbreken.⁸ Daarbij stellen we vast dat bij het onderzoek naar de mogelijke bijdrage van nieuwe burgerinitiatieven aan een sociaal-ecologische transitie Ostrows institusionele bril van belang blijft.⁹

Commons als een paradigma voor sociale transformatie

Naast de studie van historische en traditionele *commons*, bracht ook de ervaring van nieuwe *commons* zoals de kennis-*commons* (bijv. Wikipedia) de idee naar voren dat een nieuwe economie met de *commons* als kern mogelijk is.¹⁰ Dat impliceert een verschuiving van Ostrows klemtoon op beheer van hulpbronnen en daarvoor geschikte instituties naar maatschappelijke actie, wat aansluit bij de tweede betekenis van *commons*. Commons worden daarin allereerst begrepen als een sociale praktijk van gemeenschappen: ‘*There is no commons without commoning*’¹¹.

Een fundamenteel andere economie vereist het achterlaten van het paradigma van de schaarste dat aan de basis ligt van de groei-economie en het daarin centrale *profit*-beginsel. Dat betekent ook het verlaten van de cultuur van het consumentisme voor een ‘economie van het genoeg’. Voor heel wat auteurs, onder meer in de *degrowth*-beweging, is de praktijk van de *commons* — een praktijk van ‘delen om te bloeien’ — daartoe het meest belovend. Immers, waar *degrowth* een open uitnodiging is om de samenleving te heroverwegen door het dominante economische model te verwerpen, daar bieden de *commons* al nieuwe grond op basis van reële ervaringen.¹² Daarbij staan *commons* tegenover de handelwaren (*commodities*) van de markteconomie en hanteren ze een ‘logica van *overvloed* [...] de stelling dat er genoeg voor iedereen zal geproduceerd worden indien we een overvloed aan sociale relaties, netwerken en vormen van coöperatief bestuur kunnen ontwikkelen’ (Helfrich & Bollier 2016: 116).

Die paradigmaverandering van *for-profit*-economie naar *commons* werd door Silke Helfrich (2012) uitgewerkt tot een overzichtelijke vergelijking van twee radicaal verschillende waardesystemen.¹³ Tabel 5.2 biedt een ingekorte versie.¹⁴

Dit overzicht spreekt voor zich, maar enkele voor *commoning* cruciale elementen willen we toch benadrukken. Commons verschijnen als een gemeenschappelijke en zelfgeorganiseerde sociale praktijk, m.a.w. als ‘coöperatie’. Met een focus op gebruikswaarde en gemeenschappelijke rijkdom gaat het erom op inclusieve manieren in de behoeften te voorzien, en wel via een praktijk van democratische besluitvorming, samenwerking en delen. Commoning staat dus ook tegenover het behandelen van arbeid als koopwaar (*commodity*), het gaat om ‘gedecommodificeerd’ werk. Maar met een strategie die gebaseerd is op de versterking van de sociale relaties heeft *commoning* ook een veel bredere betekenis als een manier van sociaal leven als dusdanig, wat al aangegeven werd in de tweede betekenis van *commons*. Dat diepen we nu verder uit.

8 Zie het toegankelijke boekje van Derek Wall (2017), of Forsyth & Johnson 2014.

9 Zie bijv. het Oikos-onderzoek over burgercollectieven: Holemans et al. 2018.

10 <https://commonstransition.org/>; Bollier & Helfrich 2012; Bollier 2014b; Bauwens & Kostakis, 2017; Bauwens, Kostakis & Pazaitis 2019; De Angelis, 2017.

11 Bollier 2014a: 19, met verwijzing naar Linebaugh.

12 Voor de relatie tussen *degrowth* en *commons*, zie Peeters 2018a.

13 Het gaat ook om een bredere verschuiving van een modern naar een relationeel-ecologisch wereldbeeld (zie hoofdstuk 2).

14 Een vertaling van de volledige tabel geeft Peeters 2015c.

Tabel 5.2. – De logica’s van markt en commons: een vergelijking van hun kernopvattingen

	Het profit-paradigma	Het commons-paradigma
Hulpbronnen	Schaarste is gegeven of gecreëerd (marktgoederen – koopkracht) Vermindering/exploitatie; private toe-eigening (<i>enclosure</i>)	Schaars: genoeg voor allen door te delen Niet-schaars: overvloed Instandhouding/onderhoud; reproductie en expansie
Strategie	Efficiënte allocatie van hulpbronnen	Versterking sociale relaties: verzekeren van eerlijk delen en duurzaam gebruik
Mensbeeld	Individen maximaliseren winst voor zichzelf (<i>homo economicus</i>)	Mensen zijn vooral coöperatieve sociale wezens
Relatie tot natuur en tot andere mensen	Scheiding: of/of • individualisme vs. collectivisme • menselijke samenleving vs. natuur	Onderlinge verbondenheid: individuen en het collectieve zijn in elkaar verweven en versterken elkaar wederzijds
Focus	<i>Ruilwaarde</i> : marktuitswisseling en groei (bbp) via individueel initiatief, innovatie en ‘efficiëntie’ <i>Wat kan er verkocht en gekocht?</i>	<i>Gebruikswaarde</i> , gemeenschappelijke rijkdom, duurzame bestaansmiddelen en complementariteit van initiatieven <i>Wat heb(ben) ik/wij nodig om te leven?</i>
Machtsrelaties	Centralisering en monopolie	Decentralisering en samenwerking
Change agents	Belangengroepen, sterke politieke lobby’s en geïnstitutionaliseerde politiek met focus op bestuur	Diverse gemeenschappen die als gedistribueerde netwerken functioneren, met oplossingen die uit de marges komen
Eigendomsrelaties	Exclusieve privé-eigendom: <i>‘Ik doe wat ik wil met wat van mij is.’</i>	Collectief gebruik: <i>‘Ik ben mede-verantwoordelijk voor wat ik mede-gebruik.’</i>
Sociale praktijk	Competitie is dominant (winnen ten koste van anderen); Individuele toe-eigening vs. collectieve belangen; uitsluiting	Coöperatie is dominant (<i>commoning</i>) Emancipatie via conviviale verbindingen

Peter Linebaugh: *commoning* – commons als een werkwoord

Peter Linebaugh is historicus en auteur van *The Magna Carta Manifesto* (2008), waarin hij de historische praktijk van de commons in Engeland beschrijft, de bescherming ervan door de *Magna Carta* en het bijhorende *Charter of the Forest* (1217), maar ook hun vernietiging door een door de koning aangedreven proces van *enclosures* (omsluiting). Wat de *commoners* werd ontzegd was het gebruik van de koninklijke bossen voor hun subsistentie-praktijk, het onderhoud van hun dagelijkse bestaan, door het vervangen van het gewoonterecht door geschreven wetten. Wat ons hier interesseert is dat Linebaugh op basis van zijn historisch onderzoek de commons beschrijft als een activiteit.

Over commons spreken alsof het een natuurlijke hulpbron zou zijn is in het beste geval misleidend en in het slechtste gevaarlijk — de commons is een activiteit en als ze al iets is, dan drukt ze relaties in de samenleving

uit die onscheidbaar zijn van relaties met de natuur. Het is misschien beter om het woord te behouden als een werkwoord, een activiteit, eerder dan als een zelfstandig naamwoord, een substantief. (Linebaugh 2008: 279)

Aldus wordt Linebaugh meestal genoemd als diegene die het begrip ‘*commoning*’ gelanceerd heeft. Hij verwijst echter zelf naar een uitspraak van Edward Coke (1552-1632), een jurist die het Engelse gewoonterecht heeft opgeschreven: ‘*Generally a man may common in a forest*’ (ibid.: 79). Hoe dan ook, hij heeft in een kort essay uit 2010¹⁵ *commoning* verder omschreven als een gebruikelijke activiteit die het brede terrein van het leven bestrijkt: ‘Commoning is elementair voor menselijk leven. [...] Er is nauwelijks een samenleving op aarde geweest die de *commons* niet in haar hart had’, terwijl koopwaren en privatisering beperkt waren tot de marge van de gemeenschap. Daarbij ‘begint *commoning* in de familie’.

De keuken is waar productie en reproductie elkaar ontmoeten en waar de energieën van de dag tussen geslachten en tussen generaties worden onderhandeld. De belangrijke beslissingen over het delen van taken, de verdeling van producten, het creëren van verlangen en het onderhouden van gezondheid worden vooreerst hier genomen.

Die benadering stemt overeen met de antropologische beschrijving van sociaaleconomische relaties van *communal sharing*, die de *commons* verbindt met de huishoudeconomie.¹⁶ Daarbij maakt *commoning* geen onderscheid tussen ‘arbeid’ en ‘natuurlijke hulpbronnen’: ‘het is arbeid die iets als hulpbron creëert, en het is door hulpbronnen dat de arbeidscollectiviteit tot stand komt’. Bijvoorbeeld, door samen het land te bewerken creëren we de voeding die het leven als gemeenschap mogelijk maakt en onderhoudt (reproduceert). Voor zover *commoning* een concreet engagement vereist is het exclusief: het vereist ‘een attitude van naast elkaar werken, schouder aan schouder’. En daarin hangen rechten en verplichtingen onverbrekkelijk samen.

Naast de praktijk van de *commoners* binnen hun *commons*, is een cruciaal element van *commoning* ook het in gemeenschap brengen van iets om er gemeenschappelijk zorg over te nemen — bijvoorbeeld een plek in de stad: ‘De eerste stap bij *commoning* is het vinden van een plek [...] en als die niet zomaar voorhanden is, om er dan een te maken’ (Linebaugh 2014: 17). Verder is *commoning* er ook op gericht om grotere verbanden te creëren: ‘*intercommoning*’, de ontwikkeling van gemeenschappelijkheid tussen gemeenschappen.

Door samen het land te bewerken creëren we de voeding die het leven als gemeenschap mogelijk maakt en onderhoudt (reproduceert).

Commoning: politiek, omsluiting en handelingsrechten

De dubbele insteek van interne en naar buiten gerichte praktijk is van belang om de politieke kant van *commoning* te kunnen duiden die we bij alle op sociale

verandering gerichte auteurs terugvinden — wel met heel wat nuances. Zo schrijft Silvia Federici¹⁷ vanuit haar studie van de strijd voor de *commons* van vrouwen in de Andes:

¹⁵ Linebaugh 2010, [Some principles of the commons](#).

¹⁶ Zie hoofdstuk 1 en tabel 1.1.

¹⁷ Silvia Federici is een feministische auteur, docent en mede-oprichter van de International Feminist Collective. Recent verscheen een bundel met haar belangrijkste artikels over commons (Federici 2019).

De eerste les die we uit deze strijd kunnen trekken, is dat de ‘*commoning*’ van de materiële reproductiemiddelen het belangrijkste mechanisme is waardoor een collectief belang en onderlinge banden worden gecreëerd. Het is ook de eerste lijn van verzet tegen een leven in slavernij en de voorwaarde voor de constructie van autonome ruimtes, die zo van binnenuit de greep die het kapitalisme op ons leven heeft ondermijnen. (2019: 108)

Verder wijst ze erop dat het concrete engagement van *commoning* ons voorbij de ‘abstracte solidariteit’ kan brengen ‘die zo vaak relaties in de beweging kenmerkt en die onze inzet, ons vermogen om te volharden en de risico’s die we bereid zijn te nemen, beperkt’ (2019: 109).

De strijd voor de *commons* brengt ons bij de vraag naar het tegenovergestelde van *commoning*. Linebaugh gebruikt soms de term ‘*discommoning*’ voor het opheffen van *commons* door *enclosure* (omsluiting, bijvoorbeeld door privatisering), dus als een synoniem daarvoor.¹⁸ Heel wat auteurs zien *enclosure* als het tegenovergestelde van *commoning*, wat in veel gevallen klopt, maar niet algemeen waar is. Het bezetten van een plek om ze te beschermen tegen bebouwing is een voorbeeld van *commoning* door gebruik te maken van omsluiting door *commoners*.¹⁹ Zo wijst David Harvey erop dat het een goede strategie kan zijn om waardevolle *commons* te vrijwaren van de intrusie van de markt.²⁰ En ook Ostroms eerste design-principe duidt op het belang van grenzen voor de *commons*. Dat alles komt erop neer dat terwijl sommige omsluitingen de *commons* verstoren en vernietigen, andere er eigenlijk tot stand brengen.

Daarom concludeert Ethan Miller dat ‘de ethisch-politieke vraag moet verschuiven van “*commons* versus *enclosure*” naar *welke enclosures, voor wie, met welk doel en met welk effect?* Het maakt veel uit aan welke kant van een bepaalde omheining men terecht komt’ (2019: 190). Omwille van de duidelijkheid stelt hij als tegengesteld aan ‘*commoning*’ de term ‘*uncommoning*’ voor: ‘ont-*commoning*’, het tenietdoen van het gemeenschappelijke handelen.

De kwestie van de omsluiting van de *commons* roept ook de vraag op naar de relatie tussen *commons* en eigendom. Dat is een thema op zich dat buiten de focus van dit artikel valt, maar we geven wel een hint die eigendom verbindt met actie. Waar in de kapitalistische samenleving een idee van eigendom als onderworpenheid aan het soevereine meesterschap van de eigenaar vorm kreeg, daar verwijzen *commons* naar eigendom als een bundel van verschillende soorten rechten op het gebruik van iets.²¹ De verschillende vormen van gebruik van de bossen die de *Charter of the Forest* aan *commoners* toestond (hout nemen voor een huis, gereedschap of brandstof, vruchten plukken, een varken onderhouden...) zijn hiervan een voorbeeld. Zo onderscheidt Ostrom rechten op toegang, onttrekking, beheer, uitsluiting en vervreemding. Lewis Hyde wil daarom de *commons* niet bekijken als het tegenovergestelde van eigendom, maar, met verwijzing naar een definitie uit een oude juridische encyclopedie, beschrijft hij eigendom als ‘*a right of action*’. Zoals in het opvatten van *commons* als een werkwoord (Linebaugh), wil ook hij daarmee de vraag naar de scheiding tussen de materiële en de sociale wereld open laten.

Het definiëren van eigendom in termen van acties houdt die vraag open, zodat eigendom nooit zomaar iets fysieks is, noch iemands recht om te

18 Bijv. Linebaugh 2008: 49.

19 Een voorbeeld is de bezetting van [Parkveld in Heverlee](#), Leuven ter voorkoming van de plannen van een projectontwikkelaar.

20 [Harvey 2012](#): 70-71.

21 Zie De Angelis 2017; Peeters 2018b, [2022](#). Voor de visie van Gibson-Graham, zie hoofdstuk 2.

handelen, noch het sociale regime dat die rechten erkent, maar een met elkaar verbonden combinatie ervan. En verschillende combinaties staan verschillende manieren van leven en handelen in de wereld toe of niet toe. Hoe we eigendom verbeelden, is hoe we onszelf verbeelden. [... Het gaat om] rechten op actie of op uitsluiting — waarbij het ene de handelingsmogelijkheden van eigenaren benadrukt en het andere die van niet-eigenaren. Eigendom combineert meestal beide in verschillende mate. (Hyde 2012: 26)

Dat betekent dat *commoning* in politieke zin ook een strijd is om het herschrijven van het (eigendoms)recht.²² Met de huidige stand van het recht impliceert *commoning* dat er geknutseld moet worden met structuren en dat *commons* hybride vormen kunnen aannemen, waarvan de coöperatie een goed voorbeeld is.²³ Dat wijst er ook op hoe een *commoning*-benadering de *commons* minder vastpint aan specifieke instituties. Met dit als achtergrond gaan we nu in op drie recente boeken die vanuit verschillende benaderingen vrij uitvoerig ingaan op *commoning*.

Massimo De Angelis: *boundary commoning* voor sociale verandering

Massimo De Angelis is zowel professor in politieke economie als een actieve *commoner* in een rurale gemeenschap in de Appenijnen in Emilia-Romagna.²⁴ In *Omnia Sunt Communia* (2017)²⁵ werkt hij een breed kader uit voor *commons* als een weg naar een post-kapitalistische maatschappij, en daarin staat *commoning* vrij centraal. Hij volgt Marx' idee dat sociale revoluties — de groei van alternatieve manieren van produceren — voorafgaan aan politieke revoluties.²⁶ De *commons* staan daarbij voor een sociaaleconomische praktijk die het sociale karakter van al wat geproduceerd wordt erkent en dat tot gemeenschappelijke rijkdom (*commonwealth*)²⁷ maakt. De *commons* kunnen daarom een sociale kracht ontwikkelen tegen de thans dominante beweging van privatisering in. 'De uitbreiding van de *commons*-systemen en hun grotere integratie tot *commons*-ecologieën is wat ons, samen met sociale bewegingen, op een bepaald moment in de toekomst in staat zou kunnen stellen om *effectief kracht* te geven aan een dergelijke algemene claim van *commonwealth*.' (p. 19) Het gaat dan om een bredere democratische samenlevingsvorm die de sowieso sociaal geproduceerde rijkdom tot een gemeenschappelijk goed maakt.

Commons en *commoning* hebben bij De Angelis dus duidelijk een politieke betekenis. Volgens hem zijn *commons* niet noodzakelijk gesitueerd in een specifieke plaats. Commons bezetten eerder een 'sociale ruimte' die vorm krijgt via *commoning*, een horizontale handelingspraktijk in gemeenschap. Daarbij zijn er overal *commons* te vinden of op te starten, te beginnen met de huishoudens (wat aansluit bij Linebaugh). De Angelis verwerpt daarmee de visie dat *commons* een aparte sector van de samenleving zouden uitmaken 'voorbij markt en staat'.²⁸

22 [Bollier & Helfrich 2019](#) behandelt dit thema uitvoerig.

23 Zie hoofdstuk 4.

24 Massimo De Angelis doceert aan de University of East London en is oprichter en uitgever van het webtijdschrift [The Commoner](#).

25 Voor een bespreking: [Verdegem 2018](#).

26 Dat betekent dat een nieuwe maatschappij al groeit in de schoot van de oude, zoals blijkt uit historisch onderzoek van grote transitie. Zie ook Bauwens & Kostakis 2017; [Bauwens, Kostakis & Pazaitis 2019](#).

27 'Commonwealth' valt niet eenvoudig te vertalen omwille van een veelheid aan connotaties. Vaak verwijst het naar een staatsvorm; mijn vertaalprogramma geeft als synoniemen: democracy - republic - confederation - body politic - country - land - nation - res publica - state. Letterlijk betekent het 'gemeenschappelijke rijkdom', wat meeklinkt in 'gemenebest'. In deze context gaat het om een democratische samenlevingsvorm die de geproduceerde rijkdom tot een gemeenschappelijk goed maakt.

28 Dat is een vrij veel voorkomende voorstelling van zaken. Zie bijv. de titel van [Bollier & Helfrich 2012](#); of Bauwens & Kostakis 2017; Peeters 2015c. Het denken in termen van sectoren werd besproken in hoofdstuk 1.

Ik benader commons als sociale systemen waarin hulpbronnen gepoold worden door een gemeenschap van subjecten die deze hulpbronnen ook beheerren om hun duurzaamheid te garanderen (indien het natuurlijke hulpbronnen zijn) alsook de reproductie van de gemeenschap, en die zich engageren in *commoning*, dat is een handelen binnen de commons dat in een directe relatie staat tot de behoeften, verlangens en aspiraties van de commoners. [... Op die manier creëren zij] condities van veerkracht en zelforganisatie en kunnen zij ontwikkelen vanaf de basis tot meer alomvattende systemen (p. 90 & 98).

Zoals bij Linebaugh slaat *commoning* bij De Angelis zowel op de interne praktijk van de *commons*, als op naar buiten gerichte activiteiten: de reproductie van het *commons*-systeem én de uitbreiding ervan. Binnen het domein van de *commons* gaat het om participatieve en niet-hiërarchisch manieren van productie, distributie en bestuur. Zij worden gemotiveerd door de waarden van de reproductie van de *commons* en hun veerkracht, van de gemeenschappelijke rijkdom van de *commoners* alsook van de *commoners* zelf en hun relaties. In relatie tot de *commons*-omgeving produceert *commoning* effecten zoals nieuwe *commoners* die zich bij de *commons* aansluiten en er relaties mee onderhouden, of de verspreiding in een territorium of een sociaal netwerk van ideeën, culturen, technieken, doelen en waarden van de *commons*. Commoning dat *commons*-systemen overbrugt en onderlinge verbanden creëert, noemt De Angelis 'grens-commoning' (*boundary commoning*).

Verder benadrukt hij twee belangrijke momenten waarop *commoning* plaatsvindt: enerzijds in het doen zelf, de meervoudige vormen van sociale arbeid in de vorm van *commoning*; anderzijds in het besluitvormingsproces, de definitie van de regels voor het collectieve bestuur van de *commons*. Dat is volgens De Angelis 'een andere vorm van doen in de vorm van zelfreflecterende collectieve oriëntatie' naar een volgende stap, een plan, een collectieve problematisering van iets waar de *commoners* mee geconfronteerd worden, bijvoorbeeld een schokkende gebeurtenis, of een opportuniteit die zich voordoet in de *commons*-omgeving. 'Commoning is daarom het meervoudige sociale handelen dat alle aspecten van het gemeenschappelijke leven kan reproduceren, de participatieve sociale kracht om te mobiliseren voor een verandering van productiewijze.' (p. 123)

In die meervoudigheid van sociaal handelen onderscheidt De Angelis enkele grote categorieën. *Commoning* gaat zowel om gemeenschapswerk (*communal labour*) dat door *commoners* samen verricht wordt om bepaalde gemeenschappelijke

doelstellingen te realiseren, als om wederkerigheidswerk (*reciprocal labour*), allerlei vormen van uitwisseling en wederzijdse hulp die het sociale weefsel tot stand brengen. Daarnaast heeft *grens-commoning* een breder transformationeel karakter doordat het gericht is op het tot stand brengen van *commons*-ecologieën. Het gaat om 'dat type *commoning* dat de grenzen oversteekt, relaties activeert en onderhoudt tussen *commons* en zo vorm geeft aan *commons* op een grotere schaal, sociale ruimten doortrekt en de aanwezigheid van *commons* erin intensifieert' (p. 287).

Tegen de krachten van de markt in moeten de *commons* heel wat creativiteit aan de dag leggen en experimenteren, zowel om zich te verdedigen als om hun positie te verbeteren of uit te breiden.

Het belang dat De Angelis hecht aan *grens-commoning* volgt uit zijn focus op sociale verandering. Hij stelt zijn politieke benadering tegenover die van Ostrom die volgens hem een ‘economisch standpunt’ inneemt door zich louter te richten op de interne voorwaarden voor een duurzaam beheersysteem. De design-principes zijn volgens hem immers slechts ‘het minimum dat voor een *commons* vereist is om zichzelf in stand te houden, *indien er geen externe krachten ontplooid worden om de commons te beïnvloeden, vernietigen, in te sluiten of te coöpteren*’ (p. 158). Zo wijst hij onder meer op de mogelijkheid van ‘kapitalistische *commons*’, waarbij de waarde die door de *commons* gecreëerd wordt door de kapitalistische markt gerecupereerd wordt (wat ook al eeuwen gebeurt met de waarde van de reproductieve arbeid door de gezinnen). Een goed voorbeeld daarvan is peer-to-peer gecreëerde ‘vrije’ software die niet door een gepaste licentie beschermd wordt.

Typerend voor De Angelis’ systeembenadering²⁹ is de voorstelling van een maatschappelijk krachtenveld waarin de *commons* zich altijd bevinden. Tegen de krachten van de markt in moeten de *commons* heel wat creativiteit aan de dag leggen en experimenteren, zowel om zich te verdedigen als om hun positie te verbeteren of uit te breiden. Een politieke benadering van *commons* heeft daarbij zowel een intern als een extern gerichte kant. Zo kan een politieke benadering ‘bijdragen aan een algemeen overkoepelend kader voor *commoners* om regels te stellen of opnieuw te specificeren die rekening houden met uitgesloten en gemarginaliseerde stemmen *binnen de commons*’ (p. 158). Naar buiten toe benadrukt De Angelis het noodzakelijke samenspel tussen *commons* en sociale bewegingen om de nodige maatschappelijke tegenkracht te kunnen vormen.

Ik wil graag twee bedenkingen formuleren bij De Angelis’ systemische kijk. Om te beginnen impliceert zijn begrip van een krachtenveld een eerder mechanische kijk op sociale verandering — wat een contradictie lijkt met zijn beschrijving van *commoning* en de erkenning van de complexiteit ervan. Zo valt het op dat hij in termen van ‘kracht’ (*force*) spreekt en het woord ‘macht’ (*power*) weinig gebruikt of vertaalt in termen van kracht. ‘Het begrip macht verwijst naar de mogelijkheid om krachten van een bepaalde omvang op een ander sociaal systeem te induceren; deze mogelijkheid lijkt op een ‘reservoir’, een voorraad.’ (p. 114) Die omschrijving gaat weg van macht die voortspruit uit *commoning*, macht als een handelingsvermogen dat ontstaat vanuit het samenkomen en overleg van mensen en dat maar bestaat zolang de groep samen blijft. Die opvatting vind je onder meer bij Hannah Arendt — die ‘macht’ duidelijk onderscheidt van ‘kracht’ als een individueel kenmerk — en bij feministen als Riane Eisler.³⁰ Ook Federici beschrijft hoe macht ontstaat vanuit *commoning*.

Commons worden gevormd door collectieve besluitvorming, door vergaderingen en andere vormen van directe democratie. De macht van de basis, de macht van de grond af, de macht die wordt verkregen uit beproefde vaardigheden en de voortdurende rotatie van leiderschap en autoriteit door verschillende subjecten, afhankelijk van de uit te voeren taken, is de bron van besluitvorming. Dit onderscheidt commons van het communisme, dat de macht aan de staat heeft overgedragen. Commoning is het terugwinnen van de macht van het nemen van fundamentele beslissingen over ons leven en dit collectief te doen. (2019: 95-96)

In de idee van het krachtenveld verschijnen de kapitalistische markt en de *commons* ook als elkaar volledig uitsluitende systemen, die dan ook alleen maar

²⁹ Zie hoofdstuk 4; of Peeters 2018b:384.

³⁰ Zie hiervoor [Peeters 2011](#); 2015b: 97-98.

kunnen ‘botsen’. Hoewel De Angelis wijst op de complexiteit van de samenleving en daarom het denken in sectoren verwerpt, worden anderzijds ideaaltypische systeemkenmerken verabsoluteerd. Er zijn wel gecontroleerde uitwisselingen tussen markt en *commons* mogelijk via grenzen die fungeren als ‘halfdoorlaatbare membranen’, maar er lijkt weinig ruimte voor hybride structuren. Dat lijkt problematisch voor het begrijpen van de nieuwe stedelijke *commons*.

David Bollier en Silke Helfrich: patronen van *commoning*

De macht van *commoning*

De Amerikaan David Bollier en de Duitse Silke Helfrich, beiden onafhankelijke publicisten en activisten voor de *commons*, zijn met *Free, Fair and Alive. The Insurgent Power of the Commons* (2019), een boek volledig gewijd aan *commoning*, niet aan hun proefstuk toe.³¹ Zij zien *commoning* als een manier om te ontsnappen aan het kapitalisme en een nieuwe levensvorm tot stand te brengen *door* de mensen via het creëren van waardenetwerken van wederzijdse verbintenis. Zoals de titel aangeeft is ‘de kerndoelstelling van *commoning*: het scheppen van peer-beheerde, context-specifieke systemen voor vrije, eerlijke en duurzame levens’ (p. 97).

Door samen de micropatronen van het sociale leven aan de basis te veranderen, kunnen we beginnen te dekoloniseren van de geschiedenis en cultuur waarin we zijn geboren. We kunnen ontsnappen aan het gevoel van machteloze isolatie die in het moderne leven zoveel bepaalt. We kunnen gezondere, eerlijke alternatieven ontwikkelen. (p. 5)

De basisidee blijft dat er ‘geen *commons* zonder *commoning*’ kunnen tot stand komen en in stand gehouden worden. Daarbij slaat *commoning* zowel op de interne als op de extern gerichte praktijk van de *commons*, en wel als een beweging die zich van binnen naar buiten richt. Commoning is allereerst het handelen van mensen die op een bepaalde manier gemeenschap vormen. Maar het *empowerment* dat daaruit ontstaat creëert de potentie voor naar buiten gerichte verandering.

Vanuit politiek oogpunt kan *commoning* dus gezien worden als ‘een vehikel voor het creëren van macht’ en als een manier om de thans dwingende macht van het markt/staat-systeem te boven te komen.

Commoning is het onderzoekend proces waarin mensen situatie-specifieke systemen van voorziening en Peer Governance bedenken en tot stand brengen als onderdeel van een groter proces van het ontplooiën van onze menselijkheid. Het treedt op wanneer gewone mensen zelf beslissen hoe ze gedeelde behoeften kunnen identificeren en vervullen, gemeenschappelijke rijkdom kunnen beheren en met elkaar kunnen opschieten. Naarmate mensen bij

het beoordelen van hun problemen steunen op hun Gesitueerd Weten, worden ze empowered om creatief handelingsvermogen te vertonen bij

31 Bollier en Helfrich publiceerden samen twee bundels essays, waaraan nagenoeg alle belangrijke commons-auteurs bijdroegen (2012, 2015). Verder vormen ze met Michel Bauwens de [Commons Strategies Group](#); zie ook [de Groot 2019](#). Helfrich blogt (in Duits) op <https://commons.blog/>; Bollier op <http://www.bollier.org/>. Helfrich overleed op 10 november 2021 ten gevolge van een ongeluk.

het ontwikkelen van oplossingen die hen eerlijk en effectief lijken. [...]
Commoning is de enige manier om een Commoner te worden. De macht van *commoning* is niet beperkt tot interpersoonlijke relaties in groepen, maar strekt zich ook uit tot het organiseren van de bredere samenleving. (p. 75)

Zoals Federici beschouwen ook Bollier en Helfrich macht als iets dat ontstaat uit het samen handelen van mensen — met een expliciete verwijzing naar Hannah Arendt.³² Vanuit politiek oogpunt kan *commoning* dus gezien worden als ‘een vehikel voor het creëren van macht’ en als een manier om de thans dwingende macht van het markt/staat-systeem te boven te komen. Daarop slaat de ondertitel van hun boek.

Het meest machtsvolle kenmerk van *commoning* is misschien wel het vermogen om de energie van mensen om te leiden en te stoppen met het voeden van de kracht-machines van de moderne markten en natiestaten. Het doet dit door alternatieve manieren te bieden om in de behoeften te voorzien en door quasi-autonome vormen van macht op te bouwen. (p. 300)

In tegenstelling tot van bovenaf uitgeoefende macht (*dominantie*), houdt *commoning* de potentie in tot wat Arendt als *authentieke politiek* zou omschrijven en wat volgens haar de kern is van het menselijk vermogen tot vrijheid: de mogelijkheid om iets nieuw te beginnen en zo een wereld tot stand te brengen.³³ Hiermee lijken we afgeweken van *commoning* als een andere manier om economie te bedrijven. Het punt is echter dat *commoning* om een levenswijze draait waarin het economische ingebed is in het sociale leven, dat daarin tevens politiek is.³⁴

Opnieuw beginnen

Opnieuw beginnen is ook wat Bollier en Helfrich op verschillende manieren proberen te doen. Vooreerst vraagt de beschrijving van een nieuwe levensvorm ook een nieuwe taal, aangezien taal een belangrijke invloed heeft op de manier waarop we de werkelijkheid waarnemen. Daarom besteden Bollier en Helfrich veel aandacht aan de taal van *commoning* omdat de taal van de moderne samenleving en haar opvattingen over economie ons verhinderen om de realiteit van de *commons* te zien, laat staan haar adequaat te verwoorden.³⁵

De vraag is echter van waar die nieuwe taal van *commoning* moet komen. Aangezien Bollier en Helfrich niet willen terugvallen op wat gangbaar is moeten zij een empirische weg bewandelen. Aangezien *commons* alleen door *commoning* kunnen ontstaan, gaat het om een analyse van talrijke *commons*praktijken via een methode die recht kan doen aan de complexiteit en de contextualiteit van de *commons* en toch iets meer algemeen kan zeggen. Het gaat om het zoeken naar patronen die ondanks de grote diversiteit in de onderzochte *commons* toch terugkomen.³⁶

Hoewel de formulering van patronen gelijkenissen vertoont met die van principes is er toch een fundamenteel verschil wat hun uitgangspunt betreft. Principes proberen

32 Bollier & Helfrich 2019: 299. Een uitwerking van de relatie tussen macht en empowerment op basis van Hannah Arendt in Peeters 2015b. Zie ook Peeters 2011.

33 Arendt was geen voorstander van een partijenmodel maar wel van een radenmodel om aan politiek te doen. Daarom kan haar werk helpen om de politieke betekenis van *commoning* uit te diepen. Een goede inleiding is: De Schutter & Peeters 2015.

34 Hoewel ‘macht’ een centraal politiek concept is, noemt Bollier de commons toch ‘pre-politiek in de zin dat *commoning* een aloude impuls van menselijkheid is. Ze neigt ertoe elk politiek systeem vooraf te gaan en enigszins autonoom te functioneren.’ (de Groot 2019: 127)

35 Voor het belang van taalpolitiek, zie ook J.K. Gibson-Graham (hoofdstuk 1).

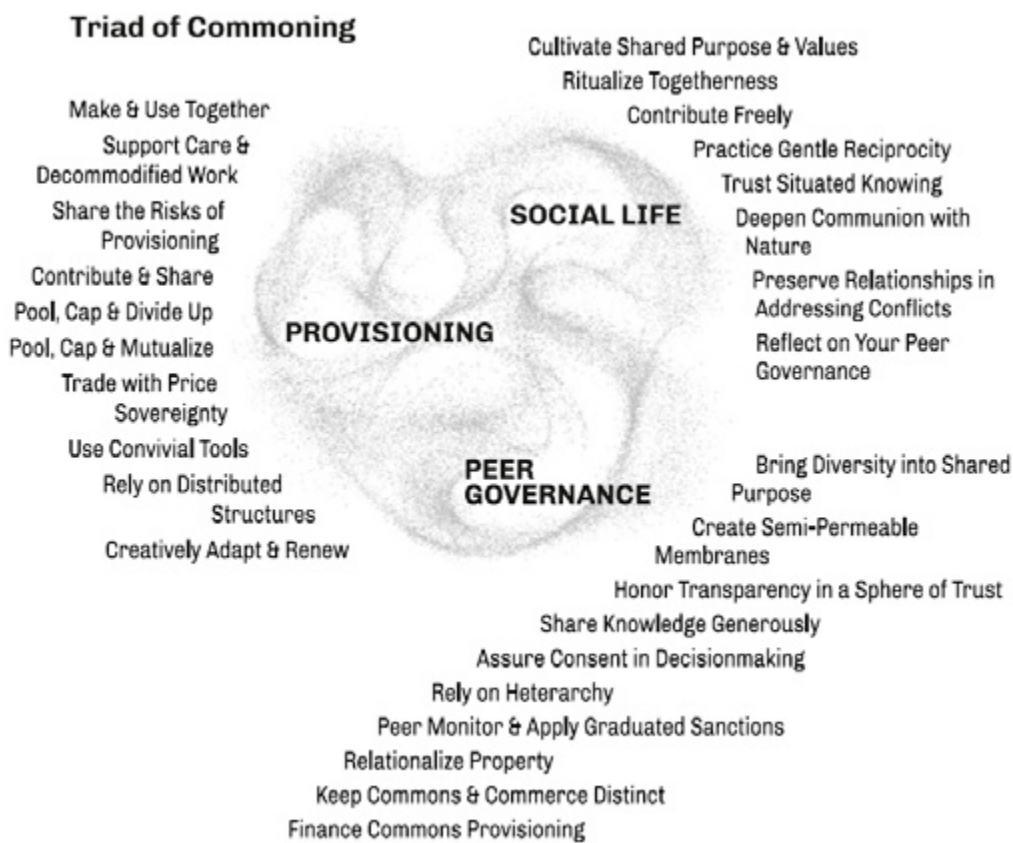
36 De gevolgde methode is gebaseerd op de patroontheorie van Christopher Alexander. Het onderzoeksproces van ‘pattern mining’ wordt in het boek uitvoerig toegelicht in een addendum. Zie ook Bollier & Helfrich 2015.

een algemene — eventueel universele — eis te formuleren omtrent wat goed is om te doen. Zij schrijven iets voor. Patronen hebben een pragmatisch uitgangspunt: hoe lossen mensen dingen op? Patronen ‘beschrijven een kernidee voor het oplossen van problemen die telkens opnieuw opduiken in verschillende contexten. [... Het gaat erom] hulpmiddelen te ontwerpen die ons kunnen helpen om praktische uitdagingen te beantwoorden terwijl we onze innerlijke ethische, esthetische en spirituele noden aanspreken. [...Daarbij] erkennen patronen dat ethische aspiraties rekening moeten houden met gesitueerde realiteiten.’ (p. 96-97).

De auteurs erkennen dat Ostroms design-principes gebaseerd zijn op stevig onderzoek. Zij brengen veel aan op het vlak van *governance*, maar ‘zeggen niet zoveel over het interne leven van de *commons* of over de complexiteiten van wat het betekent “to common”’. Daarbij verwijzen ze ook naar een nieuw wereldbeeld van waaruit ze hun onderzoek naar *commoning* verrichten: ‘de idee dat *commoners* betrokken zijn in “wereld-maken in een pluriversum”’ (p. 97). Dat wereld-maken is een levend en relationeel proces van mensen onderling en met de aarde. Daarbij is de laag van de aarde waarin mensen leven geen ‘universum’, ze kan ecologisch gezien niet als een eenheid beschreven worden. Het vrij recente begrip ‘pluriversum’ drukt uit dat de aarde meerdere werelden kent, die ook uitdrukking vinden in meerdere culturen. Dat is de grond voor de diversiteit van de *commons*.

De *commoning* triade

Voor het interne leven van de *commons* beschrijven Bollier en Helfrich achtentwintig handelingspatronen (voorlopig, want dergelijk onderzoek kan nooit afgesloten worden), verdeeld over drie verschillende perspectieven op dezelfde realiteit. De boven genoemde constitutieve elementen van de *commons* verschijnen daarin (op) nieuw als drie in elkaar vervloeiende symbiotische handelingsferen, de ‘*Triad of Commoning*’: *Social Life*, *Peer Governance* en *Provisioning* (zie figuur 5.1).

Figuur 5.1. – De *commoning*-triade (Bollier & Helfrich 2019:98).

De uitwerking van de triade is ‘gebaseerd op de vooronderstelling dat *commoning* in de eerste plaats gaat over het creëren en onderhouden van relaties — tussen mensen in kleine en grote gemeenschappen en netwerken, tussen mensen en de niet-menselijke wereld, en tussen ons en vorige en toekomstige generaties’ (p. 93). We geven een overzicht van de besproken patronen.

Eén. De patronen waaruit het **Sociale Leven van Commoning** bestaat, zijn specifieke vormen van samenwerking, delen en manieren waarop mensen met elkaar omgaan waaruit *commons* ‘kunnen’ voortkomen wanneer ze een dagelijkse sociale gewoonte worden. Ze vormen de kern van alle *commons* en manifesteren zich ook in de twee andere sferen.

Je zou kunnen zeggen dat er een commons ontstaat wanneer de patronen van het sociale leven een voldoende praktijkdichtheid, drempel voor zelforganisatie en continuïteit bereiken om zichzelf uit te drukken als een coherente sociale instelling. (p. 102)

De Patronen van Sociaal Leven zijn³⁷:

- *Cultiveer gemeenschappelijke doelstellingen en waarden:* die zijn niet noodzakelijk aanwezig vanaf het begin, maar groeien doorheen de gezamenlijke actie.
- *Ritualiseer samenhang:* het opbouwen van een *commoning*-cultuur en een gedeelde identiteit vraagt om regelmatig samenkomen, grondig delen, samen koken, successen vieren en openhartig evalueren van falen.
- *Draag vrijelijk bij:* draag bij zonder iets van gelijke waarde terug te verwachten, tenminste niet hier en nu. De beloning zit in het geven zelf wanneer er geen dwang op zit. Zonder vrije bijdragen kunnen *commons* niet overleven.
- *Beoefen tedere wederkerigheid:* het gaat erom dat de uitwisselingen als eerlijk ervaren worden, wat inhoudt dat alle noden gezien en beantwoord worden.
- *Vertrouw op gesitueerd kennen:* heel wat kennis is impliciet en belichaamd, en niet bewust en cognitief. Dat opent andere wegen om met elkaar om te gaan en te besturen.
- *Verdiep de gemeenschap met de natuur:* *commons* bieden een praktische weg om het ingebed zijn in de natuur te ervaren en zich in de omgang ermee te gedragen als behulpzame gebruikers, beschermers en beheerders.
- *Behoud relaties bij het aanpakken van conflicten:* het gaat erom de consensus niet te verzekeren via dreiging met straf, maar vooreerst fout lopende relaties te voorkomen (o.a. via bemiddeling).
- *Reflecteer op uw bestuur als gelijken:* zoals er geen *commons* bestaan zonder *commoning*, zo is er ook geen *commoning* zonder *peer governance*. Daarom is de reflectie erover fundamenteel om de integriteit van de *commons* te beschermen (bijv. tegen omsluiting of coöptatie).

Twee. Bij **Peer Governance** beschouwen individuen elkaar, ondanks verschillende talenten en persoonlijkheden, als gelijken (*peers*) met dezelfde rechten en vermogens om bij te dragen aan een samenwerkingsproject en te beslissen over hoe het zal verlopen. Peer Governance slaat op het aspect van *commoning* van beslissingen nemen, grenzen stellen, regels afdwingen en conflicten aanpakken — zowel binnen *commons* als tussen verschillende *commons*. Als een *open* proces van bestuur *door* de mensen, verschilt het van bestuur *voor* de mensen of *met* de mensen (participatie). ‘Wanneer een *commons* goed werkt, komt dat over het algemeen omdat

³⁷ De auteurs gebruiken voor elk woord in de patronen hoofdletters. We volgen dat hier niet.

mensen in staat zijn autoriteit en verantwoordelijkheid te spreiden en misbruik van machtsconcentraties te voorkomen.’ (p. 125). Volgende patronen dragen daartoe bij:

- Breng diversiteit in de gemeenschappelijk doelstellingen.
- Creëer semi-permeabele membranen.
- Huldig transparantie in een sfeer van vertrouwen.
- Deel kennis genereus.
- Waarborg toestemming bij besluitvorming (consent als ‘geen bezwaren’).
- Steun op heterarchie³⁸ (combinatie van top-down en bottom-up met peer-to-peer, van gedistribueerde netwerken en hiërarchieën).
- Peer monitor & pas graduele sancties toe.

Wanneer een *commons* goed werkt, komt dat over het algemeen omdat mensen in staat zijn autoriteit en verantwoordelijkheid te spreiden en misbruik van machtsconcentraties te voorkomen.

De volgende drie patronen draaien om het beschermen van de *commons* tegen de risico’s van geld, eigendom, financiën en marktactiviteit, alsook de ermee verbonden calculerende rationaliteit.

- Maak eigendom relationeel.
- Houd *commons* en commercie gescheiden.
- *Financier commons-voorziening* (verminderen van behoefte aan geld door te delen; collaboratieve financiering; nieuwe publiek-*commons* circuits van financiering; complementaire munten).

Drie. Het voldoen aan de behoeften van mensen via *commons* noemen Bollier en

Helfrich **Voorziening** (*provisioning*) — een alternatief voor het woord ‘productie’, dat onlosmakelijk verbonden is met de verwaarlozing van de niet-marktsferen familie, gemeenschap en zorg, en met een focus op marktprijzen, efficiëntie, externalisering van kosten, enzovoort. Voorziening via *commons* gebeurt overal, waarbij gedeelde rijkdom wordt gegenereerd en op verschillende manieren bestemd en verdeeld. Het gaat erom economisch gedrag opnieuw te integreren in het leven, inclusief sociaal welzijn, ecologische relaties en ethische bekommernissen. Volgende patronen komen aan bod:

- Maak en gebruik samen.
- Ondersteun zorg en gedecommodificeerd werk (niet-loonarbeid).
- Deel de risico's van voorziening.
- Vier vormen van bijdrage en allocatie:
- Draag bij en deel.
- Breng samen, plafonneer en verdeel (Pool, Cap & Divide Up).
- Breng samen, plafonneer en maak wederzijds (Pool, Cap & Mutualize).
- Handel met prijssoevereiniteit (zelf de controle houden bij markttuitwisseling).
- Gebruik conviviale instrumenten (cf. Illich 1973).
- Steun op gedistribueerde structuren (niet hetzelfde als gedecentraliseerd!).
- Pas creatief aan en vernieuw.

38 Heterarchie: combinatie van verschillende types regels en organisatiestructuren.

De commons-wereld doen groeien

Commonsverse is een nieuw begrip dat Bollier en Helfrich invoeren om een wereld van verbonden *commons* te benoemen. Het gaat om een los verband van verschillende soorten *commons*, een gefedereerd Pluriversum van *commons* zonder centrale aansturing: een ‘*commons*-wereld’ die de economische, sociale en politieke domeinen integreert. De groei ervan hangt in eerste instantie af van de *onderlinge* interactie tussen *commons*-initiatieven. Volgende strategieën worden daarvoor als belangrijk naar voor geschoven:

- *Beat the Bounds*: de bevestiging en vrijwaring van de grenzen van de *commons* om omsluiting en/of privatisering van haar rijkdom te voorkomen.
- *Emulate & Federate*: nieuwe *commons* oprichten en vervolgens samenwerken in netwerken met mogelijks gedeelde infrastructuur. Merk op dat federeren een horizontale manier van uitbreiden van de *commons* is, in tegenstelling tot het hiërarchische ‘opschalen’.
- *Intercommoning*: ‘het proces van actieve samenwerking en wederzijdse ondersteuning om individuele projecten bij te staan en te inspireren, inzicht te krijgen in gebeurtenissen en proactieve strategieën te ontwikkelen’ (p. 203).

De groei van de *commons* vraagt verder om interactie met de bredere samenleving en wijzigingen in haar politiek en wettelijk kader. Cruciaal zijn onder meer de hervorming van het eigendomsrecht en een wijzigende verhouding van de macht van de staat tegenover burgerinitiatieven.

Ethan Miller: gemeenschapseconomie en ecologisch levensonderhoud

Ethan Miller is een activist-onderzoeker, docent en boer in een gemeenschapsproject in Maine, US. In *Reimagining Livelihoods. Life beyond Economy, Society, and Environment* probeert hij een kader en taal te ontwikkelen voor ‘ecologisch levensonderhoud’ (*ecological livelihood*).³⁹ Als lid van het Community Economies Collective bouwt hij daarbij verder op het werk van J.K. Gibson-Graham.⁴⁰ Miller werkte eerder rond solidariteitseconomie, maar stoorde zich aan de enge implicaties van de term ‘economie’ en de problemen om ermee bredere visies op ‘menselijk en meer-dan-menselijk bloeien’ te articuleren. Economie, samenleving en omgeving, beschouwd als aparte sferen van menselijke activiteit, vormen volgens hem een tijdens de moderniteit geconstrueerd ‘hegemonisch trio’. Dat trio kadert en oriënteert onze manier van kijken en denken zo dat een diverse en contextuele ecologische kijk verhinderd wordt. Het ‘vermogen om onderscheid te maken tussen entiteiten die ‘economie’, ‘samenleving’ en ‘omgeving’ genoemd worden, is een problematisch symptoom van een wijze van collectieve organisatie en denken die radicaal en creatief moet worden getransformeerd’ (p. xii). Het gaat erom economie te zien als door en door sociaal én ecologisch, en dat als een noodzakelijke conditie van het leven zelf.

Het hegemonisch trio omvat de dimensies waarin duurzaamheid doorgaans begrepen wordt. Het herzien ervan betekent daarom het loslaten van het in ontwikkelingsmiddens populair geworden ‘*sustainable livelihood*’. Het articuleren van ‘*ecological livelihood*’ gaat om het radicaal ecologisch doordenken van de

³⁹ Dat nieuwe kader wordt ontwikkeld vanuit een intensieve dialoog met allerhande professionals uit verschillende domeinen die betrokken zijn bij een project van duurzame ontwikkeling voor de staat Maine.

⁴⁰ Zie hoofdstukken 1 en 2.

categorieën waarmee we naar de wereld kijken, ‘het ontwikkelen van meer robuuste inzichten in de complexe onderlinge verbanden tussen specifiek menselijke levensonderhoudspraktijken en de meer dan menselijke wereld waaruit ze voortkomen (en die ze transformeren)’ (Gibson-Graham & Miller 2015: 5).

Binnen zijn voorstel voor dat nieuwe ecologische kader legt Miller voor de praktijk het accent op *commoning*. Als een bij uitstek contextueel georiënteerde praktijk lijkt *commoning* het best geëigend om ecologisch levensonderhoud vorm te geven. Een *commons* vertrekt daarbij van een meer-dan-menselijke gemeenschap met een gedeelde *habitat*. En *commoners* zijn niet alleen mensen, maar breed uitgedrukt ‘levende singulariteiten’: mensen, dieren, planten...

Als een bij uitstek contextueel georiënteerde praktijk lijkt *commoning* het best geëigend om ecologisch levensonderhoud vorm te geven.

Hoe maken en delen ‘wij’ een *commons* [...] met dit nieuwe, meer dan menselijke ‘wij’ in gedachten? Kunnen we bijvoorbeeld de kippen, bijen en fruitbomen van een coöperatieve boerderij gaan zien, niet [...] als gedeelde middelen, maar eerder als levende wezens die deelnemen aan de co-constitutie van de gemeenschap die samen de boerderij maakt en deelt? (ibid.: 6)

Een ecologische kijk ziet verschillende ‘levende singulariteiten’ die op een bepaalde plek aan elkaar blootgesteld worden in het zoeken naar levensonderhoud. Commoning verwijst dan naar de vele manieren waarop alle betrokkenen die plek tot een gedeelde ruimte maken door op elkaar te reageren en in onderhandeling te gaan over de ethische eisen van die specifieke situatie. Het gaat erom dat *commoning* gedeelde ‘kwesies van zorg’ tot stand brengt. Daarbij is het ‘niet zo dat alle gedeelde dingen gemeenschappelijk aangepakt worden (*commoned*), wel dat alle gedeelde kwesies gemeenschappelijk aangepakt worden voor zover ze verschijnen als actieve vragen, bekommernissen of plaatsen van strijd’ (Miller 2019: 189). Deze visie op *commoning* sluit aan bij Gibson-Grahams visie op gemeenschapseconomie als een ethisch-politieke praktijk.⁴¹

Van daaruit kan politiek in termen van *commoning* tegenover *uncommoning* geduid worden. Het tenietdoen van het gemeenschappelijke handelen betekent niet dat het gemeenschappelijke noodzakelijk verdwijnt. Een habitat kan zelf niet ongedaan gemaakt worden als gedeelde bestaansvoorwaarde. Bovendien leidt *uncommoning* niet altijd tot de vernietiging van wat ons in stand houdt. Miller geeft het voorbeeld van een kapitalistische fabriek als een ruimte van een gedeeld bestaan voor degenen die er werken. Ze is evenwel ‘*uncommoned*’: de productie is er ‘vervreemd’, ontdaan van mogelijkheden voor ontmoeting, onderhandeling en verantwoordelijkheid. Zich organiseren om een werkerscoöperatie op te richten is daartegenover een voorbeeld van *commoning*. ‘Als de ont-vervreemding van gedeelde habitat-relaties is *commoning* de politisering van ecologisch levensonderhoud.’ (ibid.: 190)

Miller vergelijkt zijn visie op *commoning* met De Angelis, evenwel met enkele belangrijke kritieken. Om te beginnen maakt De Angelis geen onderscheid tussen levensonderhoud en *commoning*. Maar, zoals gezegd, kan men ‘waarden van levensonderhoud tot stand

⁴¹ Zie hoofdstuk 2. Zoals Gibson-Graham ‘ethische coördinaten voor een politieke praktijk’ definieert, ontwikkelt Miller (2019: 200-219) acht ‘ontopolitieke coördinaten voor *commoning*’.

brengen zonder expliciet *commoning* aan te gaan, en het onderscheid tussen beide is politiek cruciaal' (ibid: 166). Verder vindt Miller De Angelis' klemtoon op autonomie problematisch, omdat vanuit ecologisch oogpunt erkend moet worden dat 'we ook altijd *gemaakt worden door anderen* en dat is niet altijd een kwestie van onderdrukking maar kan zelfs de mogelijksvoorwaarde voor vrijheid zijn. [...] De Angelis spreekt zelfs over de niet-menselijke levende wereld als een verzameling "hulpbronnen" om te *commonen*, eerder dan als sfeer van (potentiële) ethische relaties, of een web van zijnden *met wie we co-commoners* kunnen worden' (ibid.).

Ten slotte kan volgens Miller de huidige dominantie van praktijken van *uncommoning* maar gebroken worden wanneer *commoning*-praktijken uit hun isolatie treden door 'commons-ecologieën' te vormen, zoals ook De Angelis stelt. Miller vindt evenwel dat diens term '*boundary commoning*' teveel door zijn systeembenadering getekend is, en opteert zelf voor *trans-commoning*, het uitreiken over de grenzen heen.

Een verhaal dat pas begonnen is

Zoals gezegd zijn de ontwikkelingen rond het concept *commoning* met het essay van Linebaugh amper tien jaar oud. Niettemin was het al een hele brok om er enkele algemene lijnen van te presenteren. Het materiaal is nog lang niet op. Daarom wil ik tot slot nog even de aandacht trekken op onderzoek naar *commoning* in de complexe context van onze eigen samenleving met drie voorbeelden: het werk van Christian Iacone en Sheila Foster over stedelijke *commons* en de formulering van design-principes daarvoor; het werk van Michel Bauwens en de P2P Foundation over peer-productie; en het Vlaamse onderzoek rond de praktijk van grondgebonden *commons*, meer concreet over wonen, voedselproductie en trage wegen.⁴² Hopelijk kan dat verder inspireren tot actie.

⁴² Resp. Foster & Iacone 2016, 2019; Bauwens & Kostakis 2017, Bauwens, Kostakis & Pazaitis 2019, P2P Foundation; Kuhk, Holemans & Van den Broeck (Eds.), 2018.

HOOFDSTUK 6

Foundational Economy: heropbouwen van essentiële voorzieningen

De voorgaande hoofdstukken besteedden vooral aandacht aan vormen van economie die binnen of vanuit de civiele samenleving ontstaan, zoals gemeenschapseconomie, coöperaties en *commons*. Zoals in de inleiding aangegeven willen we echter de aandacht richten op economische vernieuwing over alle maatschappelijke sectoren heen. Dit uitgangspunt delen we met de beweging voor een Solidariteitseconomie, zoals uiteengezet in hoofdstuk 3. In dit hoofdstuk focussen we daarom op de hernieuwde aandacht voor het belang van overheidsinitiatief voor het realiseren van gelijkwaardig welzijn voor iedereen. Het is één van de reacties op veertig jaar neoliberaal beleid. Dat kreeg een serieuze deuk door de financieel-economische crisis van 2008 en ook de Corona-pandemie toont vandaag zijn maatschappelijke ondoelmatigheid aan. Net deze crisis toont bij uitstek het belang van een collectieve aanpak en gemeenschappelijke voorzieningen. We kijken daarvoor naar het concept van de Foundational Economy, of ‘essentiële economie’. Dat is maar één voorbeeld van hoe de economische taak van de overheid opnieuw naar voor wordt geschoven. Een verwante benadering is het voorstel van Universal Basic Services of basisdiensten, dat we zullen inbrengen ter vergelijking.

Het essentiële-economiecollectief

Foundational economy (FE) slaat op de productie en distributie van het geheel van essentiële goederen en diensten, zoals gezondheidszorg, zorg, onderwijs, huisvesting, nutsvoorzieningen en voedselvoorziening. Die zijn essentieel omdat ze de basis vormen die voor iedereen nodig is om een waardig leven te kunnen leiden, als dusdanig een motor zijn voor welzijn, alsook de basis vormen voor burgerschap. In Nederlandse vertaling spreekt men daarom van de ‘essentiële economie’.¹ Het begrip wordt uitgedragen door een groep onderzoekers die daarmee het economisch beleid willen herkaderen en beïnvloeden.

Het begon met een team onderzoekers van het Centre for Research on Socio-Cultural Change (CRESC) van de Universiteit van Manchester, dat vanaf 2004 rond

¹ [Foundational Economy Collective 2020b](#); Bassens & De Boeck 2020.

thema's van algemeen belang werkte en daarover toegankelijke werkdocumenten en onderzoeksrapporten publiceerde. Vanaf ongeveer 2011 was dat werk steeds meer gericht op het herwaarderen van het alledaagse, aanvankelijk in de vorm van kritiek op het industriebeleid via een aantal sectorstudies. Dat leidde in 2013 tot de publicatie van het eerste *Manifesto for the Foundational Economy*.²

Het manifest was de aanleiding voor de oprichting van het Foundational Economy Collective³ (FEC), een collectief van (voornamelijk) Europese academische onderzoekers⁴ die samenwerken om de idee van de essentiële economie verder te ontwikkelen, er onderzoek rond te doen en experimenten op te zetten. De leden hebben verschillende disciplinaire achtergronden en ook verschillende politieke voorkeuren, maar vanuit een collectieve ingesteldheid werken ze voortdurend samen. Daarbij streven ze naar sociale innovatie die verandering nastreeft op een politiek realistische manier. De meest uitgebreide uitwerking van hun betoog is het boek *Foundational Economy. The Infrastructure of Everyday Life* (2018), dat in 2019 ook in het Italiaans en Duits verscheen. Dat boek introduceerde ook argumenten over de relatie tussen economie en burgerschap, die verder uitgewerkt werden in de essays, verzameld in het pas verschenen *The Foundational Economy and Citizenship*.⁵ Als reactie op de coronacrisis publiceerde het collectief in 2020 ook een nieuw manifest.

Bij de hierna volgende voorstelling van de FE-benadering is het goed om de Britse ervaring met het neoliberale beleid vanaf de jaren 1980, met Margaret Thatcher en opvolgers, in het achterhoofd te houden.

Het eerste manifest

De auteurs van het *Manifesto* (Bentham et al. 2013) stellen vast dat, hoewel er meerdere economieën zijn, economen en beleidsmakers over 'de economie' blijven spreken. Als het dan aankomt op economische vernieuwing, zoals na de crisis van 2008, gaat men wel focussen op bepaalde soorten economische activiteit zoals sectoren met een hoog onderzoeks- en ontwikkelingsgehalte (O&O of R&D) die door innovatie voor groei zouden zorgen; of sectoren met een hoge toegevoegde waarde, zoals geneesmiddelen of software, die export genereren en het nationale concurrentievermogen in stand zouden houden. Dergelijke activiteiten worden als intrinsiek dynamisch en transformatief beschouwd en fungeren als een model voor succes. Zo worden ze de basis van beleidsvorming, niet alleen in de betrokken sectoren, maar ook om structurele veranderingen door te voeren en de groei in de hele economie te stimuleren. In die lijn richt het 'nieuw industrieel beleid' in het VK zich op onder meer automobiellandbouw, farmaceutica en biowetenschappen, digitale media en groene technologie.

Het manifest toont met cijfers aan dat die focus vanuit maatschappelijk oogpunt niet terecht is. Zo dragen in de UK de O&O-intensieve sectoren voor minder dan 2 procent bij aan het bbp, terwijl dat voor de hele fabricage slechts 11 procent is, waarbij een groot deel van de tewerkstelling in alledaagse sectoren als de voedselverwerking zit. Met andere woorden het grootste deel van de nationale economie blijft door de focus op technologiegedreven ondernemingen onzichtbaar. Daarom voeren de auteurs het begrip '*foundational economy*' in voor

² [Bentham et al. 2013.](#)

³ [Foundational Economy](#)

⁴ In Vlaanderen maken enkele onderzoekers van Cosmopolis Centre for Urban Research (VUB) deel uit van het collectief. Zie [Bassens & De Boeck 2020.](#)

⁵ Barbera & Jones 2020. We konden dit boek nog niet raadplegen.

‘de alledaagse productie van dagelijkse behoeften. Wat we de essentiële economie zullen noemen, is dat deel van de economie dat goederen en diensten creëert en distribueert die door iedereen worden geconsumeerd (ongeacht inkomen en status) omdat ze het dagelijks leven ondersteunen’ (p.7).

Die economie is overigens zeer uitgebreid en stelt ongeveer 40 procent van de beroepsbevolking te werk.

Een belangrijke wending die het begrip ‘essentiële economie’ neemt in vergelijking met traditionele economische indelingen is dat ze niet de institutionele benadering van

Wat we de essentiële economie zullen noemen, is dat deel van de economie dat goederen en diensten creëert en distribueert die door iedereen worden geconsumeerd omdat ze het dagelijks leven ondersteunen.

productiesectoren als basis neemt. Het vertrekpunt is wat burgers nodig hebben en waar dus hun belangrijke bestedingen liggen. De voorzieningen van de essentiële economie worden daarbij door verschillende soorten spelers geleverd: overheden, private bedrijven, non-profitorganisaties. Volgens het manifest domineren thans drie grote instituties de essentiële economie: de staat, geprivatiseerde nutsbedrijven en supermarkten. De staat is daarbij de belangrijkste, maar wat dat betekent voor de burgers hangt wel af van het soort beleid dat gevoerd wordt.

‘Centraal en lokaal is [de overheid] de belangrijkste financier van uitbestede activiteiten en onvermijdelijk de regulator van veel geprivatiseerde en particuliere activiteiten die opereren in een context van politiek geconstrueerde winstgevendheid. Deze politieke constructie van winst is direct en duidelijk in gereguleerde, quasi-monopolie-nutsbedrijven; maar ze is ook belangrijk in de particuliere sector, waar stedenbouwkundige voorschriften bijvoorbeeld aan een supermarkt een effectieve territoriale franchise geven.’ (p. 12)

Tegenover het heersende neoliberale beleid vraagt de essentiële economie om een fundamenteel andere interventie die de gangbare ondernemingsmodellen uitdaagt. Het *‘doel moet zijn om sociale maatregelen van ketenwaarde door te drukken tegenover de dominante puntwaarde-maatregelen, ontstaan uit het management van de private sector’* (p.14) Dat gaat om de praktijk die aandeelhouderswaarde vooropstelt en daartoe op zoek gaat naar individuele transacties op een knooppunt met lage kosten en/of hoge winsten, terwijl de economische of sociale gevolgen elders in de productie- en consumptieketen gemarginaliseerd worden. Daartegenover wordt de idee ingezet dat alle essentiële ondernemingen eigenlijk een *sociale franchise* genieten, een maatschappelijke toelating om onder bepaalde voorwaarden een activiteit te mogen uitoefenen.⁶

‘Ondernemingen werken als maatschappelijk gelokaliseerde entiteiten waarvan de activiteiten steunen op en worden beperkt door (bijvoorbeeld) wettelijke, contractuele vereisten en in verschillende gradaties door ethische of gebruikelijke kaders. In de essentiële economie is dit meer

6 In handelszaken is een ‘franchise’ een methode van zakendoen waarbij een ondernemer (de franchisenemer) een contract sluit met de eigenaar van een handelsnaam (de franchisegever) die de franchisenemer het recht geeft om tegen betaling een zaak met die handelsnaam te exploiteren. Een ‘sociale franchise’ gaat daarentegen over een overeenkomst tussen een bedrijf en de samenleving (via zijn vertegenwoordigende instituties).

dan gewoonlijk duidelijk, omdat winsten gemaakt worden in sociale en geografische ruimtes die min of meer politiek geconstrueerd zijn.' (p.17)

Die idee van een sociale franchise willen de auteurs actief inzetten om de essentiële economie opnieuw vorm te geven. Dat betekent ervoor te zorgen dat het voor bedrijven niet alleen om economische transacties met puntwaarde gaat, maar ook om wederkerige sociale relaties. Het economisch beleid moet dan zo geherformuleerd worden dat de voorziening van alledaagse goederen en diensten verweven wordt met de meervoudige identiteiten van mensen als consumenten, arbeiders en lokale bewoners. Prijzen, lonen en levenskwaliteit moeten dus 'getrianguleerd' worden. Het doel is om via sociale franchise een nieuwe wereld tot stand te brengen *'waar het niet langer zo gemakkelijk zal zijn voor bedrijfsraden om samen te spannen om de minimumlonen omlaag te krijgen, of voor supermarkten om lokale bekommernissen te negeren'* (p.18). Het gaat nog steeds om innovatie, maar een die eerder sociaal dan technologisch is. De auteurs besluiten daarbij hun manifest met de radicale conclusie dat hun visie ook een heruitvinding van de (Britse) politiek inhoudt.

De 'essentiële' benadering

Die eerste ideeën uit het manifest werden sindsdien verder uitgewerkt via onderzoek en publicaties van het FEC, en blijven daarbij ook evolueren. Zo publiceerde het collectief onlangs *The Foundational Approach* (2020c), een bijgewerkt overzicht van hun argumentatie over de essentiële economie. Samen met het boek uit 2018 gebruiken we die tekst in grote mate als leidraad voor wat volgt. De tekst begint met een samenvatting van drie basisideeën van de FE-benadering. Die zouden breken met gevestigde denkwijzen met als vanzelfsprekend beschouwde veronderstellingen over economie, samenleving en politiek. We geven de tekst integraal weer voor we op een aantal punten dieper ingaan.

- Het welzijn van burgers — nu en in de toekomst — hangt minder af van individuele consumptie dan van hun sociale consumptie van essentiële goederen en diensten in de essentiële economie. De essentiële economie omvat de materiële infrastructuur van leidingen en kabels die de huishoudens met elkaar verbinden en voorzieningen zoals gezondheidszorg en zorg, waar alle burgers op vertrouwen. Deze systemen vormen de infrastructuur voor veilig en geciviliseerd leven. Maar ze worden niet automatisch gecreëerd of vernieuwd naarmate het individuele inkomen toeneemt.
- De onderscheidende, primaire rol van het overheidsbeleid zou daarom moeten zijn om de voorziening van basisgoederen en -diensten voor alle burgers op een maatschappelijk verantwoorde manier veilig te stellen (niet om de particuliere consumptie te stimuleren om economische groei te bewerkstelligen). Een sociaal verantwoorde kwalificatie impliceert twee dingen: ten eerste, fatsoenlijke lonen en voorwaarden voor de grote aantallen die als onmisbare werkers betrokken zijn bij het leveren van essentiële goederen en diensten; en, ten tweede, de essentiële voorziening voor de huidige generatie burgers mag via haar belasting van de planeet de noodsituatie van natuur en klimaat niet verergeren.
- Toegang tot basisdiensten van goede kwaliteit is een politieke kwestie van burgerrechten. Maar we moeten ook fundamentele vernieuwing bewerkstelligen in een staatsbestel waar ons bereik groter is dan onze greep erop: politieke macht is versplinterd, economische belangen staan verandering in de weg en we beginnen vaak niet met te weten wat we moeten doen. De essentiële benadering gaat dus over het hoe en de zorgvuldige beleidspraktijk, met een transitie naar een radicale transformatie via leren door te doen en door het sluiten van politieke allianties

voor verandering. Dat breekt met de top-down-, technocratische politiek van ‘stem op ons en we zullen de economie voor je laten werken’ en erkent de grenzen van de nieuwe municipalistische stromingen in Europa om gemakkelijk zinvolle veranderingen tot stand te brengen.

Het punt is dat aan een aantal behoeften maar tegemoetgekomen kan worden door structureel uitgebouwde voorzieningen — wat door de COVID-19-pandemie nog maar eens is aangetoond.

Essentiële economie als een economische zone

De FE-benadering gaat uit van het bestaan van meerdere economieën. Zoals al in het manifest aangegeven was, gaat men daarvoor naar de vraagzijde van de economie kijken. De economie wordt dan verdeeld in zones op basis van ‘de onherleidbare heterogeniteit van consumptie-uitgaven’. Aan de aanbodzijde horen daar karakteristieke bedrijfsmodellen van toeleveranciers, bronnen van inkomsten, organisatievormen en relaties tot openbaar beleid bij (zie tabel 6.1). De ‘essentiële’ zone is dan

de sfeer van sociale consumptie door middel van verschillende soorten collectieve systemische voorziening en regulering. De vereiste van lokale distributie maakt dat essentiële activiteiten immobiel zijn in vergelijking met (andere) marktactiviteiten. Bovendien biedt de noodzaak van investeringen in infrastructuur, bouwvergunningen of overheidscontracten veelal bescherming tegen concurrentie.

Het opzet van het FEC is niet om zoveel mogelijk collectieve voorzieningen uit te bouwen ter vervanging van private consumptie. Het punt is dat aan een aantal behoeften maar tegemoetgekomen kan worden door structureel uitgebouwde voorzieningen — wat door de COVID-19-pandemie nog maar eens is aangetoond. Hogere inkomens kunnen daar als dusdanig niet voor zorgen. Het is daarom de bedoeling om te streven naar *‘een verantwoord evenwicht tussen individuele en sociale consumptie, waarbij het belang wordt erkend van regelgeving om de belangen van de burgers te beschermen’* (FEC 2020c: 2).

Voor de essentiële voorzieningen maakt men onderscheid tussen twee types⁷:

- Materiële voorzieningen/diensten die via fysieke netwerken (water, elektriciteit, gas, telecommunicatie, transport en mobiliteit) of bedrijfstakken (bankdiensten, voedselvoorziening, o.a. supermarkten) de huishoudens verbinden met dagelijkse noodzakelijkheden. Die zijn vandaag grotendeels privaat of geprivatiseerd omdat ze een inkomensstroom genereren.
- Providentiële voorzieningen/diensten, een subset van (voornamelijk) welzijnsactiviteiten in de publieke sector die de universele diensten leveren die beschikbaar zijn voor alle burgers, waaronder primair en secundair onderwijs, zorg en gezondheidszorg, alsook inkomensbehoud. Dergelijke voorzieningen worden nu steeds meer uitbesteed. Verder is huisvesting een discussiepunt omdat er feitelijk een strijd is tussen sociale huisvesting als een recht en particuliere huisvesting als een vermogen (asset). Daarbij verschuift de grens tussen sociaal recht en huishoudelijk vermogen in de loop van de tijd, en zijn er grote verschillen tussen landen.

7 De FE-website geeft toegang tot een uitvoeriger beschrijving via een [‘Activity classification guide’](#).

Tabel 6.1. – Kenmerken van zonale economieën

	Vorm van consumptie	Voorbeelden	Ondernemingsmodel toeleveraar (provider)	Bron van inkomsten	Organisatorische mobiliteit en mortaliteit	Post-1980 publiek beleid
Kerneconomie: familie en gemeenschap	Niet-economisch omdat 'we moeten elkaar liefhebben of sterven' ¹	Ouderschap, vrijwilligers- werk, enz.	Gift: geen aanrekening of recuperatie van kosten	Goodwill	Heruitgevonden vormen, bijv. scheiding en huwelijk; civiele- samentlevings-or- ganisatie	Wanneer de staat zich terugtrekt, probeer het met vrijwilligers
Essentiële economie	Dagelijkse nood- zakelijkheden via infrastructuur-systemen van netwerken en bedrijfstakingen (branches)	Materieel: bijv. voedsel en nutsvoorziening; Voorzienig: gezondheid en zorg, sociale huisvesting	WAS laag risico, lage opbrengst, langetermijn- horizon voor publieke en private toeleveraars	Belastingopbrengst voor gratis of gesubsidieerd gebruik; of gereguleerde private verkoop	Lage mobiliteit en mor- taliteit omdat netwerken en branches bedrijven 'gronden'; stabiele vraag	Privatisering, uitbesteding en aandeelhouderswaarde; beursgenoteerd (met beperkte aansprakelijkheid) = nieuw bedrijfsmodel
Over het hoofd geziene economie	Occasionele aankopen van alledaagse, culturele noodzakelijkheden	Afhaalvoeding, haarknippen, sofa's	Financiële onder- nemingen vs KMO en micro-ondernemingen voor levensstijl en rondkomen	Discretionair uit marktinkomsten	Hoge mortaliteit van kleine bedrijven en structurele verschuivingen, bijv. streaming vervangt DVD trekken	Onder de beleidsradar als bedrijven te klein zijn om extern kapitaal aan te trekken
Verhandelbare, competitieve economie	(nagestreefde) private aankoop	Wagens, elektronica, nieuwe keukens en badkamers, private huisvesting	IS hoog risico, hoge opbrengst, kortetermijn-horizon	Marktinkomen uit bezoldigingen (overheidssubsidies voor O&O, training, enz.)	Hoge mobiliteit door ongebondenheid onder vrijhandel; cyclische vraag	Bedrijfsvriendelijk, structurele hervormingen

1 Dit is de vertaling van de regel 'We must love one another or die', laatste regel van strofe 8 uit het gedicht September 1, 1939 van W.H. Auden (1907-1973).

Het FEC stelt dat een dergelijke lijst als dusdanig weinig zegt over universele menselijke behoeften, maar meer over de maatschappelijke context en de beschikbare technologieën. De lijst beschrijft dus de voorwaarden voor menselijk bloeien in specifieke tijden en plaatsen. Die gesitueerdheid, met bijhorende sociale strijd, blijkt ook uit een tweede beschreven zone, die van de ‘over het hoofd geziene economie’ (*overlooked*). Die vormt een soort buitensfeer rondom de essentiële economie en omvat goederen en diensten die cultureel gezien als essentieel beschouwd worden, maar waarvan de aankoop occasioneel is en uitgesteld kan worden. Het gaat enerzijds om alledaagse en als vanzelfsprekend beschouwde behoeften (zoals kleding, meubels, dubbele beglazing en centrale verwarming), die vaak samengaan met stijlkenmerken, en die via verschillende kanalen aangeschaft worden. Anderzijds betreft het levensstijlondersteunende (vaak low-tech) goederen en diensten zoals huisonderhoud, lichaamsonderhoud inclusief kappers, dierenvoeding, vrije tijd inclusief toerisme. Ook deze economische zone zorgt voor een groot gedeelte van de werkgelegenheid.

Naast de *foundational* en de *overlooked economy* worden nog twee zones onderscheiden: de *tradeable* (verhandelbare) *economy*, zeg maar de private markteconomie, en de *core economy* of kerneconomie van huishoudens en gemeenschappen. Het valt op dat de kerneconomie zonder extra tekstuele toelichting wordt opgenomen in de tabel en ook het boek brengt ons daarover niet verder. We komen daar nog op terug.

Ten slotte maakt het FEC een onderscheid tussen de oude en de nieuwe fase in de essentiële economie. FE 0.1 staat voor het geheel van publieke innovaties op het vlak van gezondheid en welzijn vanaf einde 19de eeuw (o.a. watervoorziening, sanitair en rioleringen) tot en met de sociale zekerheidssystemen zoals ze na WOII opgezet werden. Het hoogtepunt daarvan ligt in de zogenaamde *Trente Glorieuses*, de gouden dertig jaren van 1945 tot 1975. Het herstel van FE 0.1 van de neoliberale afbraak is nodig, maar volstaat niet. Het ecologisch vraagstuk noopt tot nieuwe innovaties, waarbij men er zich van bewust moet zijn dat een deel van de oude oplossingen mee voor dat probleem gezorgd hebben. FE 0.2 staat voor de opkomende innovaties zoals CO₂-neutrale elektriciteitsvoorziening, huisvesting en voeding. Dat impliceert ook serieuze sociaal-culturele veranderingen, bijvoorbeeld vermindering van de vleesconsumptie en het verlaten van de wagen als universeel verplaatsingsmiddel.

De erkenning van economie als een morele kwestie was echter wel aanwezig in de traditie.

Ethisch-politieke fundering

Het belang van structureel uitgebouwde voorzieningen om tegemoet te kunnen komen aan basisnoden van mensen is voor het FEC geen louter technisch-economisch gegeven, maar een fundamenteel morele kwestie. Dat laat zich vertalen naar de rechten en plichten van burgers en dus naar verplichtingen voor de staat om daaraan te beantwoorden. ‘Essentiële economie’ is dus veel meer dan een beschrijvende term voor een deel van de economie, maar omvat een normatief element. Daarbij wordt het ‘essentiële’ als een constitutioneel gegeven beschouwd, een geheel van regels dat mee de basis van overheidsbeleid vormt. In die lijn is ‘*een systeem-gebaseerde herverdeling die universele rechten op diensten uitbreidt*’ (FEC 2018: 130) het fundamentele voorstel van FEC als antwoord op de maatschappelijke uitdagingen van vandaag. Hun boek besteedt een volledig hoofdstuk aan de onderbouwing daarvan.

Om te beginnen wordt ervoor gepleit om technisch beleid en politieke filosofie opnieuw met elkaar te verbinden, een verbinding die verloren is gegaan met de scheiding van academische disciplines en het positivistisch onderscheid tussen feiten en waarden. De erkenning van economie als een morele kwestie was echter wel aanwezig in de traditie, waarbij verwezen wordt naar onder meer Adam Smiths *Theory of Moral Sentiments*, maar ook naar Keynes en Beveridge. Maar ook feitelijk is de essentiële economie altijd een morele economie geweest: *‘de goederen en diensten die ze levert, geven vorm aan een opvatting van het goede leven, hoewel het zelden voorkomt dat die conceptie in zulke verheven termen wordt uitgedrukt’* (FEC 2018: 95).

Voor een filosofische verwoording van de morele basis voor essentiële voorziening komen de auteurs niet toevallig terecht bij de *capability*-benadering van Amartya Sen en Martha Nussbaum.⁸ Menselijke vermogens zijn immers verbonden met de idee van het goede leven en de mogelijkheden voor menselijk floreren. En de vermogensbenadering biedt een manier om politieke en economische systemen daaraan te toetsen. Nussbaum heeft dat verder uitgewerkt tot een rechtenbenadering die verbonden kan worden met burgerschap. In die lijn is essentiële voorziening nodig om burgers toe te laten hun eigen mogelijkheden te ontwikkelen en ze hebben daar ook recht op.

‘Het belangrijke punt is dat [...] economische middelen geen technische input voor de productie zijn, maar een politiek-moreel middel tot welzijn en bloei; individuele interne capaciteiten en vaardigheden staan in wisselwerking met externe structurele factoren in het bepalen van vermogens.’ (FEC 2018: 92)

De auteurs pleiten ervoor om die verplichtingen van bedrijven veel explicieter te maken als een uiting van wederkerigheid tegenover een samenleving.

Essentiële economie en burgerschap delen een belangrijk kenmerk. Zij hebben beide een algemeen karakter terwijl ze in de praktijk verbonden zijn met een gegeven ruimte. Of, politiek gezien is er een spanning tussen het universeel karakter van rechten en het gegeven dat sociaaleconomisch beleid zich altijd afspeelt binnen concrete grenzen. De auteurs benadrukken echter dat burgerrechten en bijhorende aanspraken niet zomaar afgeleid kunnen worden van

de concrete politieke keuzes die gemaakt worden. Die blijven steeds contesteerbaar in het licht van algemene morele inzichten.

Ten slotte wordt bekeken hoe rechten van burgers kunnen leiden tot plichten voor bedrijven. Vertrekpunt is dat bedrijven een erkenning hebben als rechtspersonen, met daaraan gekoppelde rechten en verplichtingen. De auteurs pleiten ervoor om die verplichtingen van bedrijven veel explicieter te maken als een uiting van wederkerigheid tegenover een samenleving die hen de mogelijkheid geeft om hun economische activiteiten uit te oefenen en er winst aan te onttrekken. Hier zien we het idee van ‘maatschappelijke franchise’ uit het manifest terugkomen. Naar beslissingsrecht pleiten de auteurs voor een benadering die de *functie* van een bedrijf in de samenleving boven het eigenaarschap ervan plaatst. In het bijzonder alle bedrijven uit de essentiële economie (al dan niet *for-profit*) doen aan openbare dienstverlening. En daarvoor moet er een nieuwe ‘constitutionele’ regeling uitgewerkt worden. Daarvoor worden drie elementen aangegeven. Om te beginnen moeten zij

⁸ Zie bijv. Nussbaum 2012.

een publieke status krijgen. Verder moeten zij onderworpen worden aan dezelfde algemene ethische standaarden als publieke instituties. Maar daarbovenop moet er een systeem van ‘maatschappelijke licenties’ ontwikkeld worden voor specifieke vormen van activiteiten.

Van kritiek naar vernieuwing

Die ‘constitutionele’ beweging is net het tegenovergestelde van de vernietiging van de essentiële economie via privatisering en uitbesteding door het neoliberale beleid vanaf de jaren 1980. Het FEC vergelijkt die afbraak met de maatschappelijke ‘ontbedding’ van de economie zoals beschreven werd door Karl Polanyi voor het vroege kapitalisme.⁹ Daarbij worden er vier vormen van ‘ontkoppeling’ beschreven. 1) De dominantie van aandeelhoudersbelangen ontkoppelt economie van de *productie* van goederen en diensten waar consumenten nood aan hebben. 2) De oriëntatie op kwartaalcijfers ontkoppelt economie van de *lange termijn* van sociale reproductie, fundamentele vooruitgang en technische verandering. 3) De relatie tussen een bedrijf en zijn *territorium*, zowel fysisch als op vlak van sociaal netwerk, wordt aangetast. 4) De ontkoppeling van *werk* toont zich in de taal van ‘*human resources*,’ waarbij arbeid een te reduceren kost is. Werkers worden niet meer gezien als participerende subjecten, wat zich toont in de liberalisering van de arbeidsmarkt.¹⁰

Omdat er een ‘bedrijfsvriendelijk’ klimaat geschapen moet worden, gaan privatisering en uitbesteding samen met deregulering. Dat doet de maatschappelijke machtsbalans verschuiven, waarbij de financialisering van de economie en de financiële engineering door grote spelers dat alleen maar erger maken. Om de vernietiging van de essentiële economie tegen te gaan is het echter onvoldoende om weerstand te bieden tegen de ‘roofzucht’ van het financiële kapitaal. *‘Het gaat er ook om de economie terug in te bedden binnen maatschappelijke randvoorwaarden en ambities’.* (FEC 2018: 84)

Het grote probleem is volgens het FEC echter, dat we met een falende staat zitten.¹¹ Om te beginnen gaat het daarbij niet zozeer om inadequate overheidsvoorzieningen, maar om een abdicatie van essentiële verantwoordelijkheden. Dat uit zich direct in de terugtrekking van de staat door privatisering en uitbesteding. Maar meer subtiel is het ontstaan van een ‘post-administratieve staat’ die niet meer de capaciteit heeft om de zone van essentiële voorzieningen te reguleren. En dat heeft niet alleen betrekking op de NV’s die er werkzaam zijn, maar ook op de autonome *not-for-profit*-ondernemingen die hun gang kunnen gaan en soms hun sociale verplichtingen degraderen.

Een tweede disfunctionaliteit ondergraaft het zoeken naar een balans tussen op marktinkomen gebaseerde private consumptie en infrastructurele collectieve consumptie. Dat slaat op een economisch beleid dat via haar fiscaal en monetair beleid gericht is op de groei van het nationaal inkomen en jobs: op de groei van marktinkomens zonder naar de samenstelling ervan te kijken; op de creatie van jobs zonder de kwaliteit ervan te garanderen. *‘Het resultaat is particuliere welvaart (voor sommigen) en essentiële armoede (voor velen).’* Het bedrijfsvriendelijke fiscaal beleid beperkt echter de capaciteit van de staat om inkomens voldoende te kunnen bufferen.

Ten derde genereert het kader van nationaal inkomen ook een fixatie op hogere productiviteit en efficiëntie als beleidsdoelstelling, in plaats van rechtstreeks op sociale waarde en op sufficiëntie. Net daar pleit de FE-benadering voor. Daarin weet

⁹ Polanyi 1944. Zie ook hoofdstuk 1 en Peeters 2022.

¹⁰ FEC 2018: 81-83.

¹¹ FEC 2020c: 6-9.

ze zich verwant met de donut-economie van Kate Raworth (2017), maar ze zegt zich ervan te onderscheiden omdat ze voor de aanpak van het ingewikkelde (*wicked*) efficiëntieprobleem nieuwe maatregelen en vormen van sociaal onderzoek zou bijbrengen, alsook een politieke benadering waarmee we richting transformatie kunnen gaan.¹²

Zoals gezegd wil het FEC opnieuw een grotere rol voor de overheid, maar wel op een realistische manier. Het gaat er niet om de outsourcingrevolutie van de afgelopen decennia terug om te keren naar een volledige staatsvoorziening van openbare diensten. Dus ook voor de vormen van voorziening houdt de FE-benadering het bij een pragmatische erkenning van economisch pluralisme.

‘[Ons voorstel] aanvaardt dat particuliere ondernemingen, KMO’s en non-profitorganisaties een sleutelrol spelen in de moderne staat — zelfs zo belangrijk dat ze het best kunnen worden beschouwd als bestuursinstellingen die in onderlinge afhankelijkheidsrelaties (co-dependence) met de staat zijn verbonden. Maar het vereist wel dat zakelijke en niet-zakelijke actoren die zo centraal staan bij het leveren van essentiële diensten, onder de constitutie worden gebracht met van alle kanten erkende verplichtingen.’ (FEC 2018: 113)

Dat neemt niet weg dat een zekere radicaliteit nodig is om positieve verandering in het beleidsparadigma tot stand te brengen. In het boek worden daartoe vier belangrijke verschuivingen naar voor geschoven, die deels herhalen wat we al bespraken.¹³

- Vraag aan burgers wat zij willen zodat essentieel beleid het resultaat is van een conversatie en geen top-downagenda. Enquêteering volstaat hiertoe niet. Daarom wordt er groot belang gehecht aan deliberatieve fora.
- Vergroot de maatschappelijke invloed op ondernemingen via invoering van sociale licenties voor alle grote bedrijven (publiek, non-profit en privaat) en via het in kaart brengen van kmo’s en micro-ondernemingen om hun capaciteiten op te bouwen.
- Vind belastingen opnieuw uit zodat er een inkomensbasis is voor essentiële diensten en investeringen. Wij leven in rijke samenlevingen met een groot sociaal gecreëerd surplus. De vraag is waar men dat voor wil inzetten. Belastingen is dan de manier waarop de overheid een gerechtvaardigd deel van het surplus kan opeisen ten behoeve van de gemeenschap die dat heeft helpen tot stand brengen.
- Bouw hybride essentiële allianties op met intermediaire instituties omdat de overheid niet altijd welwillend of competent is. Daarin moeten zowel lokale/regionale overheden betrokken worden als middenveldorganisaties. Net omdat geen enkele actor de volledige last of het leiderschap voor het essentieel initiatief kan dragen is dat nodig. De heterogeniteit van doelen en middelen van dergelijke allianties maakt het vinden van een gemeenschappelijke agenda evenwel niet eenvoudig. Om de energie te kunnen richten op transformatie moeten daarom de regelgevende en financiële hefboomen voor verandering geanalyseerd worden op specifieke plaatsen (steden, regio’s en landen).

Dat laatste kan direct verbonden worden met het pleidooi om acties voor vernieuwing van de essentiële economie te beginnen met lokale en/of regionale ‘prefiguratieve’ experimenten. Het gaat om een leren door te doen, geduid als ‘radicale sociale innovatie’. Als voorbeeld wordt onder meer de herunicipalisering van watervoorziening in heel wat Europese steden aangehaald. Lokalisme kan echter

¹² FEC 2018: 130; [FEC 2020c](#): 9.

¹³ FEC 2018: 130-153; zie ook [FEC 2020c](#): 11-13.

een valkuil zijn wanneer de strategische doelstelling om vat te krijgen op gevestigde bedrijven en op de hele toeleveringsketen uit het oog verloren wordt.¹⁴

‘Maar dit gezegd zijnde, is lokalisme politiek essentieel. We kunnen immers alleen iets te weten komen over serviceprioriteiten en knelpunten door dialoog met gemeenschappen. En essentiële taal kan de lokale activisten, die onze natuurlijke radicale basis vormen, versterken. Maar experimenten zullen niet tot transformatie leiden zonder een bredere analyse van de condities voor transformatie.’ (FEC 2020c: 13)

Het doel van experimenten is ook om *‘hoop mogelijk te maken’* (FEC 2018: 154) en zo bondgenoten te winnen. Daarbij moet rekening gehouden worden met de heterogeniteit van de politieke klasse, waardoor een zorgvuldige beleidspraktijk ook daar ‘harten en hoofden’ kan winnen. In ieder geval neemt burgerschap hier een centrale plaats in. Dat is echter niet uitgewerkt in de hier verwerkte publicaties. Het nieuwe boek *The Foundational Economy and Citizenship* (Barbera & Jones 2020)¹⁵ belooft hier meer over, maar dat konden we nog niet inkijken.

Principes van de zorgzame essentiële benadering

De specificiteit van lokale omstandigheden maakt dat de essentiële benadering geen algemene methode of model kan zijn. Het FEC heeft wel een soort checklist van basisprincipes opgesteld waarmee de kwaliteit de vele verschillende acties die allianties willen opstarten beoordeeld kunnen worden. We geven ze integraal weer.¹⁶

- *Het doel is ‘levens van burgers de moeite waard om geleefd te worden,’* wat een beter leven betekent voor huishoudens in termen van handelingsvermogen en bekwaamheid (*agency and capability*), ondersteund door goederen en diensten van een gereorganiseerde essentiële economie; het gaat er niet om banen en groei van verhandelbaar inkomen en toegevoegde waarde tot hoogste doelen te maken.
- *De hefboom is om ‘te erkennen wat er is, mogelijk te maken wat er is en voort te bouwen op wat er is,’* waarbij deze benadering gericht is op de herwaardering en ontwikkeling van ter plaatse gevestigde activa; het is geen fantasie om ons te richten op het aantrekken van mobiele hulpbronnen zoals binnenkomende investeringen.
- *De aanpak is ‘leren door te doen,’* omdat we op domeinen als de ondersteuning van microbedrijven of de hervorming van de zorg moeten experimenteren vermits we niet vertrekken vanuit modellen of sjablonen en we leren vanuit de bijzonderheden; vandaar de behoefte aan een ondersteunend centrum dat sponsors verandert en helpt bij het delen van leren.
- *De werkhypothese is dat ‘sociale waarde voortkomt uit het politiek mobiliseren van verschillende actoren om samen te werken,’* omdat effectieve actie tot stand komt nadat coalities van heterogene krachten werden gemobiliseerd.
- *Analyse is nodig om ons voorbij stereotypen te brengen,* zoals ideeën dat de private sector het creëren van rijkdom (of het extraheren van waarde) is, de publieke sector het consumeren van waarde, of dat de derde sector altijd eerbaar is. In dit geval zal de analyse bedrijfsmodellen, inkomstenbeperkingen en capaciteit onderzoeken die specifieke resultaten bepalen.

¹⁴ Lokale beslissingen bieden ook niet noodzakelijk garantie dat ze niet ten voordele van extractie door een kleine groep zijn. Zie: [Barbera, Negri & Salento 2018](#).

¹⁵ Zie [The Foundational Economy and Citizenship](#)

¹⁶ [FEC 2020c](#): 16. Een eerdere versie van dergelijke checklist in FEC 2018: 157-158.

Wat na de coronapandemie: het 2020-manifest

De COVID-19-crisis maakte het belang van essentiële dienstverlening en de bijhorende beroepen — van verpleegkundigen tot winkelpersoneel en huisvuilophalers — overduidelijk. De grote vraag is dan of we na de crisis doorgaan met hetzelfde economisch beleid als voorheen of niet.¹⁷ Voor het FEC was corona in ieder geval een aanleiding om hun benadering opnieuw voor het voetlicht te brengen en uit te werken tot een tienpuntenplatform voor een nieuw ‘sociaal pact’, om te voorkomen dat we *‘terugvallen op de neoliberale narratieven en verdienmodellen die ons de laatste decennia zowel sociaal als ecologisch in de steek lieten’* en om *‘de prioriteiten [te] verschuiven naar de essentiële economie die voorziet in onze levensbehoeften en die economische waarde op een solidaire manier invult’* (FEC 2020b: 4).

‘We moeten ons scharen achter een programma dat meerdere van onze punten in een coherent politiek-filosofisch narratief weet in te bedden. De kern van onze argumentatie is dat de democratische politiek enkel electorale steun zal krijgen als het is vervat in een nieuw sociaal contract dat burgers opnieuw de basale vormen van sociale bescherming biedt.’ (FEC 2020b: 14)

Het tienpuntenplatform werd in maart 2020 gepubliceerd als een langere tekst (FEC 2020a) en vervolgens ook in een ingekorte vorm als een nieuw manifest, dat in meerdere talen verscheen, waaronder het Nederlands (FEC 2020b). Omdat de tekst dus goed toegankelijk is, beperken we ons hier tot een loutere opsomming van de tien punten:

1. Begin met zorg.
2. Huisvesting en energie zijn na de zorg de volgende prioriteiten.
3. De voedselvoorziening moet worden hervormd.
4. Introduceer een sociale licentie.
5. Verschuif de belastingdruk op inkomen en consumptie naar vermogen en kapitaal.
6. Maak van de essentiële economie een verplicht beleggingsdomein voor pensioenfondsen.
7. Verkort en versimpel de productieketens van essentiële goederen en diensten.
8. Iedere stad, dorp en streek een eigen duurzaamheidsplan.
9. Versterk de bestuurlijke en technische capaciteiten van lokale overheden.
10. Aanvaard een zekere verantwoordelijkheid voor de essentiële economie in de buurlanden van Europa.¹⁸

Universele basisdiensten?

Er circuleren vandaag meerdere voorstellen die voor ‘universele basis’ -voorzieningen, -diensten, -inkomens... pleiten. In zijn boek besteedt het FEC daar aandacht aan, en als dusdanig wordt die hernieuwde aandacht voor een ‘universele basis’ verwelkomd, maar niet zonder kritische blik. Het mag niet om vrijblijvend gepraat gaan.

‘Minimumnormen zijn belangrijk omdat, ondanks een formele inzet voor het beginsel van universele dienstverlening, er in de praktijk “armzalige openbare diensten voor arme mensen” kunnen zijn; debatten over

¹⁷ Die vraag werd ook in Vlaanderen gesteld door elf media en denktanks, waaronder Oikos, onder de noemer ‘Beter Na Corona’. Zie [Facebook: Beter na corona](#).

¹⁸ Dit punt moet een antwoord bieden op de migratie uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten.

toegang moeten gericht zijn op kwaliteit voor iedereen, niet alleen op het vangnet van een residuele voorziening.’ (FEC 2018: 14)

Wel erkent het FEC de gelijkenis van zijn benadering voor een vernieuwing van de essentiële economie met het recent gelanceerde idee van *Universal Basic Services* (UBS). Maar ondanks gedeelde uitgangspunten vallen ze niet zomaar samen. De UBS-benadering zou tekortschieten onder meer omdat zij zich niet zou inlaten met de ondernemingsmodellen waarmee verstrekkers (zullen) werken. De voorstellen zouden ook te weinig aandacht hebben voor de maatschappelijke machtsbalans en te veel verwachtingen stellen in een welwillende politiek, wat vandaag net een probleem is.¹⁹ Het is daarom wellicht niet toevallig dat het FEC in de formulering van zijn centrale uitgangspunten spreekt van ‘toegang tot basisdiensten van goede kwaliteit’ (zie boven), terwijl de website nog spreekt van universele basisdiensten.

De kritiek werd evenwel geformuleerd op basis van de eerste voorstellen voor UBS die in 2017 gepubliceerd werden door het Social Prosperity Network aan het University College London²⁰. Sindsdien werd erop verder gewerkt, onder meer met medewerking van Anna Coote, hoofdonderzoeker van de ook in Londen gevestigde New Economics Foundation, wat blijkt uit een reeks nieuwe publicaties.²¹

In een recente door FEC gepubliceerde paper vat Coote de UBS-benadering samen ter vergelijking met de FE-benadering. ‘Diensten’ worden gedefinieerd als ‘collectief gegenereerde activiteiten die het algemeen belang dienen’. Zij worden onderscheiden van goederen, maar goederen en infrastructuur zijn wel ‘intrinsiek voor diensten in alle behoeftendomeinen’. ‘Basis’ duidt dan op ‘activiteiten die essentieel en voldoende zijn om mensen in staat te stellen in hun behoeften te voorzien’. Dat gaat niet gewoon om ‘het absolute minimum om te overleven, maar wat nodig is om deel te nemen en te bloeien’. En ‘universeel’ geeft het idee aan ‘dat alle burgers en/of inwoners recht hebben op voorzieningen die voldoende zijn om in hun behoeften te voorzien, ongeacht hun vermogen om te betalen’ (Coote 2020: 1-2).

Het mag duidelijk zijn dat FE en UBS elkaar overlappen, zowel in praktische termen als wat gedeelde waarden betreft over wat het belangrijkste is voor de samenleving en hoe een duurzame toekomst opgebouwd kan worden. Zo verwijst ook UBS als fundering naar de *capability*-benadering van Senn en Nussbaum.²² Verder baseren beide zich op alledaagse ervaringen en hanteren ze een pragmatische, maar wel systemische benadering bij het ontwerpen en implementeren van verandering. Het belangrijkste verschil is de focus van UBS op het ‘providentiële’ domein, wat slechts een gedeelte van de essentiële zone beslaat (zie boven). De reden is dat de wortels van UBS in sociaal beleid, duurzame ontwikkeling en de welvaartsstaat van na WOII liggen, terwijl de eerste referentie voor FE de infrastructurele voorzieningen zijn die vanaf eind 19de eeuw ontstaan.

Dat verklaart wellicht waarom FE meer gefocust is op de businessmodellen van bedrijven, terwijl UBS meer openstaat voor de mogelijkheden van non-profitorganisaties. *‘Collectieve vormen van verstrekking zonder winstoogmerk vermijden inefficiënties die routinematig voortkomen uit marktprocessen: inflexibele contracten, hogere transactiekosten en morele gevaren die optreden wanneer winstprikkel worden gecombineerd met ongelijke kennis op markten.’* (Coote 2020: 6)

¹⁹ FEC 2018: 123-126.

²⁰ [UCL - Social Prosperity Network](#)

²¹ [Coote, Kasliwal & Percy 2019](#); [Gough 2019](#); Coote & Percy 2020; [Coote 2020](#); [Moore & Collins 2020](#).

²² Zie bijv. [Gough 2019](#).

De UBS-benadering wil daarom graag het voorstel van sociale licenties voor alle providers adopteren. En hoewel daarmee het belang van de overheid duidelijk is, benadrukt ze ook het belang van een machtsverschuiving naar lokaliteiten en servicegebruikers. Coote besluit:

‘Hoewel de UBS-agenda zich tot nu toe concentreerde op een bepaald aanbod van diensten in het providentiële domein, zouden de principes die in het kader zijn ingebed en de algemene aanpak evenzeer toegepast kunnen worden op nutsvoorzieningen, parken, bibliotheken, afval en recycling, straatverlichting - overal waar collectieve (overheid) interventies nodig zijn om te garanderen dat in ieders behoefte wordt voorzien en om de controle door de inwoners, alsook de kwaliteit, toereikendheid en gelijke toegang te waarborgen. Het is niet hetzelfde als FE, maar de synergieën zijn sterk.’ (Coote 2020:7)

Waar beide benaderingen elkaar ook in vinden is in een kritiek op de groeiende roep om een universeel basisinkomen — *Universal Basic Income* (UBI) — dat onvoorwaardelijke contante betalingen aan iedereen voorstaat als een ‘oplossing’ voor problemen van armoede en ongelijkheid. UBS is expliciet ontstaan als een alternatief daarvoor.

‘De weg naar vrijheid en veiligheid is volgens ons niet alleen geld, maar ook meer en betere openbare diensten: voordelen in natura die worden gefinancierd door middel van belastingheffing, waarvan iedereen afhankelijk is en die de meesten als vanzelfsprekend beschouwen (totdat er iets misgaat).’ (Coote 2020:2)

Het FEC benadrukt dat voorstellen voor een UBI te eenzijdig focussen op inkomen en zo op keuzemogelijkheden op de markt. Daarbij negeren ze de bredere voorwaarden voor welzijn die mee bepaald worden door een structureel georganiseerde verstrekking van basisdiensten. Een engagement voor UBI moet daarom in ieder geval in balans staan met een engagement voor een vernieuwing van essentiële voorzieningen.²³

Het bredere plaatje

Tot nu hebben we geprobeerd om de FE-benadering zo goed als mogelijk voor te stellen vanuit de publicaties van het FEC. Tot slot willen we die benadering toetsen aan enkele bredere vragen omtrent economische vernieuwing. Hoe verhoudt FE zich ten opzichte van andere benaderingen?

Punt is dat een goed leven gerealiseerd kan worden zonder een verdere groei van het bbp, mits doorgedreven herverdeling.

Duurzaamheidstransitie en degrowth

We zagen al dat de agenda van FE 2.0 wil inzetten op een duurzaamheidstransitie, waarbij het belang van zowel technische als sociale innovaties benadrukt wordt. Het *hoe* is evenwel nog vaag, maar een nieuwe paper daarover staat nog voor dit jaar aangekondigd.²⁴ In ieder geval herkent men zich in de agenda van Kate Raworths

²³ FEC 2018: 121-123. Voor het debat tussen UBI en UBS zie ook [Duffy 2018](#).

²⁴ ‘Serious About Green’, zie [FEC 2020c](#): nt. 3. Verder is er via de website een presentatie beschikbaar: ‘The Challenge of Foundational Renewal’ (2020).

donuteconomie die ecologische grenzen verbindt met sociale doelstellingen. Dat wordt vertaald naar FE 1.0 als een blijvend onderdeel van FE 2.0. Als strategie gaat het erom dat het nastreven van ‘sufficiënte’ collectieve voorzieningen opportuniteiten inhoudt voor het nastreven van ecologische sufficiëntie — een visie die gedeeld wordt met UBS. Daar zijn verschillende argumenten voor. De verduurzaming van voorzieningen kan efficiënter aangepakt worden via collectieve systemen dan via individuele consumptie. Bovendien genereren voldoende collectieve voorzieningen een grotere gelijkheid, wat een rem zet op statusconsumptie.

Verder zijn collectieve voorzieningen ook kosteneffectief, iets waar ook *degrowth*-onderzoekers op wijzen.²⁵ Het klassieke voorbeeld is de kost van de Amerikaanse gezondheidszorg in vergelijking met die in Europese landen. Punt is dat een goed leven gerealiseerd kan worden zonder een verdere groei van het bbp, mits doorgedreven herverdeling. Zoals we zagen vertrekt ook het FEC vanuit een kritiek op een economisch beleid dat bbp-groei als focus heeft. Het wil zich evenwel niet verbinden met de beweging voor *degrowth*.

‘Meer optimistisch is dat FE 1.0 een hoofdonderdeel is van de oplossing voor FE 2.0 omdat het ons in staat stelt om degrowth, waarvan het puritanisme een beperkte electorale aantrekkingskracht heeft, gedeeltelijk te omzeilen. Het doel moet niet zozeer degrowth zijn als wel een verandering in de samenstelling van de consumptie in de richting van collectief verstrekte koolstofarme basisdiensten, van zorg voor volwassenen tot bibliotheken; wat [...] past bij de waarde die burgers hechten aan sociale infrastructuur.’ (FEC 2000c:6)

Burgers vinden sociale dienstverlening inderdaad belangrijk, maar recente surveys wijzen wel op een belangrijke culturele verschuiving die bij Europese burgers plaatsvindt ten aanzien van wat ze belangrijk vinden als levensperspectief. Zo vinden burgers in de meeste landen, wanneer ze voor de keuze geplaatst worden,

milieubescherming belangrijker dan groei.²⁶ Verder geniet een *degrowth*-perspectief, wat een vereenvoudigd en rustiger leven inhoudt, een lichte voorkeur boven een sociaal geregeld leven, maar ver boven een technologisch gedreven groeiscenario.²⁷ De studie wijst er wel op dat wellicht een combinatie van perspectieven de meeste burgers kan aanspreken. Punt is dat het nastreven van goede sociale voorzieningen niet in tegenspraak hoeft te zijn met een cultureel verhaal van ‘ontgroeien’.

Zo vinden burgers in de meeste Europese landen, wanneer ze voor de keuze geplaatst worden, milieubescherming belangrijker dan groei.

Van herverdeling naar predistributie

Het FEC pleit duidelijk voor een realistische economische agenda, ook al kan die in vergelijking met het neoliberal beleid ‘radicaal’ genoemd worden. De vraag is echter of daarbij het bestaande economische kader toch niet teveel bevestigd wordt. Zo wordt de bedrijfseconomische logica van marktspelers die een surplus nastreven niet fundamenteel in vraag gesteld; hij moet vooral in balans gebracht worden met maatschappelijke vereisten. Is het niet nodig om meer fundamenteel afstand te nemen

²⁵ Zie bijv. Hickel 2020, 2021.

²⁶ [Drews, Antal & van den Bergh 2018](#).

²⁷ [Moati 2019](#); [Moati et al. 2020](#).

van het gangbare aandeelhoudersmodel? Blijft dat geen aanjager van fundamenteel onduurzame groei, ook al worden de dividenden naar beneden toe bijgesteld?²⁸ Hoe staat het FEC daarbij tegenover de *not-for-profit*-beweging van bedrijven die het gerealiseerde surplus volledig in maatschappelijke doelstellingen wil steken?²⁹

Voor de vernieuwing van de essentiële dienstverlening wordt in belangrijke mate gerekend op de overheid, die daartoe geherfinancierd moet worden, wat een belastinghervorming tot een eerste vereiste maakt. Dat gaat over belastingen zowel op inkomsten als op vermogen, wat vanuit het oogpunt van herverdeling zeker nodig is. Maar hoe staat het FEC ten opzichte van meer radicale hervormingsvoorstellen die een meer directe toegang van burgers tot productief vermogen beogen?³⁰ Zo pleit Raworth (2017) voor een economie die verdelend is vanuit de manier waarop ze ontworpen is (*distributive by design*). Vormen van 'predistributie' van hulpbronnen zijn dan belangrijker dan herverdeling van inkomsten naderhand.

Meerdere economieën

Zoals hoger uitgewerkt werd, volgt het FEC de opvatting dat er meerdere economieën zijn en dat het daarom niet opgaat te spreken over 'de' economie. De vraag is echter of het zelf de blik niet verengt tot het gemonetariseerde deel ervan. Zo merkten we al op dat bij de opsomming van economische zones de kerneconomie wel vermeld en in de tabel opgenomen werd, maar zonder enige uitleg. Het begrip *core economy* komt van de Amerikaanse economieprofessor Neva Goodwin.

'De kerneconomie is waar huishoudens en gemeenschappen hun interne economische activiteiten van productie, distributie, consumptie en hulpbronnenbeheer uitoefenen. [...] het is moeilijk te vermijden om de kritisch belangrijke economische activiteiten van de kernsfeer te erkennen, waaronder het opvoeden van kinderen, het verzekeren van voedsel, het onderhouden van huizen, de zorg voor zieke individuen en het organiseren van vrije tijd en andere hulpbronnen.' (Goodwin 2018:17)

Naar schatting vindt wereldwijd ca. 50 procent van de geleverde arbeid binnen die sfeer plaats. De eerste term die we bij kerneconomie in de tabel van FEC aantreffen is evenwel 'niet-economisch'. Veel van haar activiteiten staan nochtans in directe relatie tot de 'essentiële economie'. Hoe ziet het FEC die relatie? En welke rol kan die eventueel spelen in het FE-project? We komen er niet meer over te weten dan wat in de tabel staat en dat getuigt niet direct van een erkenning van het belang ervan. Wellicht speelt hier de Britse achtergrond van David Camerons *Big Society*, wat blijkt uit het laatste vakje: 'Wanneer de staat zich terugtrekt, probeer het met vrijwilligers'.

Het belang van de kerneconomie wordt bijvoorbeeld wel erkend door de eveneens Britse New Economics Foundation, die net daarom pleit voor een betere ondersteuning ervan.³¹ Hoe verhoudt de FE-benadering zich meer algemeen tot de voorstellen om zorg tot centraal economisch principe te nemen die net vertrekken vanuit de erkenning van het belang van nabije zorg?³² Als er meerdere economieën erkend worden, is het dan ook niet belangrijk om naar wenselijke vormen van complementariteit te zoeken, ook al ligt de eigen focus op de essentiële economie?

28 FEC spreekt van een kapitaalopbrengst van 5% als normaal tegenover de 10% die thans verwacht wordt.

29 Zie bijv. [Maclurcan & Hinton 2014](#); meer in hoofdstuk 9.

30 Zo lanceerde het Californische Institute for the Future (2017) het idee van '[Universal Basic Assets](#)'. We gaan daar niet verder op in.

31 [Coote & Goodwin 2010](#); [Coote 2015](#).

32 [Peeters 2020a](#). Zie verder hoofdstukken 7 en 8.

In dezelfde lijn kunnen we ons afvragen hoe het FE-voorstel zich verhoudt tot burgerinitiatieven. Het FEC pleit voor het opzetten van lokale innovatieve experimenten, maar dat is net waar ook vele burgerinitiatieven mee bezig zijn. Voor zover ze een bedrijfseconomische vorm aannemen waarmee ze op de markt actief zijn zoals coöperaties, of een andere vorm van rechtspersoonlijkheid zoals non-profitorganisaties in de zorgsector, worden ze vernoemd in de FE-benadering. Maar zuiver *commons*-initiatieven vallen in de zone-indeling onder de kerneconomie en blijven aldus onderbelicht. Vooral omdat de bottom-up samenwerking met burgers in het FE-voorstel als belangrijk geduid wordt, rijst de vraag welke plaats dergelijke burgerinitiatieven krijgen. Ook omdat municipalistische stromingen als te beperkt worden gezien vraagt dit om uitklaring. Als basis voor deze vraagstelling willen we erop wijzen dat burgers niet alleen goede voorzieningen willen, maar ook vrijheid en autonomie in de manier waarop ze zich organiseren. Hoe ziet het FEC die balans? Hopelijk brengen de nieuwe studies over burgerschap en het boek dat daaraan gewijd is daarover nieuwe inzichten.³³

Bondgenootschappen

Dat brengt ons direct bij het pleidooi van het FEC voor allianties van verschillende soorten spelers. Naast overheden op verschillende niveaus worden ‘intermediaire instituties’ genoemd. We veronderstellen dat daarmee vooral grote middenveldorganisaties bedoeld worden als vakbonden, mutualiteiten en milieubewegingen. Hoe breed worden die allianties echter gezien? Is er plaats voor de coöperatieve beweging en de *commons*-beweging, voor culturele spelers, voor kleinere nieuwsoortige maatschappelijke en/of economische actoren? Wie zijn uiteindelijk de deelnemers aan een ‘sociaal-ecologisch pact’?

Dit zijn vooral vragen om de verdere discussie over economische alternatieven voor een echte duurzaamheidstransitie te bevorderen.³⁴ Naar onze appreciatie raakt de FE-benadering ‘essentiële’ elementen aan die in het kader van een dergelijke transitie op korte termijn aangepakt moeten worden. En als dusdanig zou het voor beleidsmakers belangrijk zijn om er kennis van te nemen. Maar de richting van transformatie ligt ons inziens verder dan wat het voorliggende pleidooi voor de essentiële economie gezegd wil hebben.

³³ De Italiaanse tak van het FEC publiceerde wel al een studie over de betekenis van commons voor de FE-benadering: [Barbera, Negri & Salento 2018](#).

³⁴ Zie daarvoor ook Debels, Holemans & Peeters 2020.

HOOFDSTUK 7

Naar zorg als kern van de economie

In de inleiding benadrukten we al het belang van economische vernieuwing over alle maatschappelijke sectoren heen en van de diversiteit die daarmee gepaard gaat. In die lijn wees het eerste hoofdstuk op dat grote, maar in het economisch discours veelal vergeten domein van het huishouden en de zorg. Feministische denkers vragen daar al lang meer aandacht voor, maar we kunnen er moeilijk omheen dat vandaag de Corona-crisis het belang van zorg midden in de maatschappelijke discussie heeft geplaatst. Ook meer algemeen leiden reacties op de problemen van de zorg vandaag tot benaderingen die zorg niet minder dan tot kern van de economie maken.

Er lijkt overigens een impliciete consensus te bestaan dat een goede samenleving een zorgzame samenleving is. Dat betekent evenwel niet dat er geen verschillende opvattingen zijn over wat als ‘zorg’ en ‘zorgzaam’ begrepen moet worden. De fundamentele discussie over zorg werd vooral in gang gestoken door het feminisme. Maar afhankelijk van om welk feminisme het gaat merken we verschillende opvattingen over zorg en de plaats en aandacht die ze moet krijgen, gaande van het verwerpen van zorg als niet-emanciperend tot het opwaarderen ervan tot kern van het menselijk leven. Dat geldt ook voor de relatie tussen zorg en economie, waarvoor een verscheidenheid aan termen naar voren geschoven wordt. Die benamingen op zich maken de verschillen in betekenis nog niet meteen duidelijk. Daarom ontwikkelen we in dit hoofdstuk, na een bondige analyse van de huidige crisis van de zorg, eerst enkele elementen van een breder kader omtrent zorg en feminisme om het tot stand komen van de idee van een ‘zorgeconomie’ te kunnen plaatsen en beoordelen. Het volgende hoofdstuk bouwt daarop verder door enkele verschillende perspectieven binnen dat kader voor te stellen.

Crisis van de zorg als symptoom van neoliberal falen

Zeggen dat de moderne samenleving met haar kapitalistische economie gekenmerkt wordt door een onderwaardering van zorg en huishoudelijke arbeid is een open deur intrappen. Die onderwaardering kent vanuit het perspectief van een geldeconomie minstens twee gezichten: de niet-betaling van huishoudelijke arbeid en zorg en de

onderbetaling van werkers in zorgberoepen. Daarbij speelt nog altijd wat Riane Eisler (2007) de ‘dubbele genderstandaard’ noemt: zorgactiviteiten worden gedevalueerd als ‘maar vrouwenwerk’ (of het nu door mannen of vrouwen gedaan wordt). Aldus creëert de dubbele genderstandaard een dubbele economische standaard, wat volgens haar een verlies voor allen betekent. Uit onderzoek blijkt immers dat de levenskwaliteit voor beide geslachten hoger is in landen waar vrouwen en zorgactiviteiten beter gewaardeerd worden.

Uit onderzoek blijkt immers dat de levenskwaliteit voor beide geslachten hoger is in landen waar vrouwen en zorgactiviteiten beter gewaardeerd worden.

Het vraagstuk van zorg en economie is aldus verbonden met een culturele achtergrond en de ermee verbonden emancipatiestrijd van vrouwen. Dat is een bekend verhaal, waarvan we de band met het feminisme zullen bekijken. Maar in zijn algemeenheid biedt dat te weinig handvatten om de situatie van zorg in de neoliberale context van vandaag te begrijpen. En die context verschilt duidelijk van die van de welvaartsstaat. Een meer structurele benadering is daarom aangewezen.

Crisis van de zorg als een structureel gegeven

Het kapitalisme is een maatschappelijk systeem dat gericht is op accumulatie van rijkdom via het creëren van een surplus (een overschot ten opzichte van wat nodig is om de samenleving te reproduceren), dat vervolgens privaat wordt toegeëigend. Aldus wordt een groot deel van de door velen samen tot stand gebrachte waarde onttrokken door een minderheid — waarvoor de 1% vandaag symbool staat. Om dat te kunnen bewerkstelligen, komt het er voor het kapitalisme op aan om alles wat aan die maatschappelijke productie kan bijdragen (bijvoorbeeld grondstoffen of arbeid) zo goedkoop mogelijk binnen te halen — te ‘internaliseren’ — én om de kosten ervoor zoveel als mogelijk te ‘externaliseren’ (bijvoorbeeld onderwijs, infrastructuur, milieuzorg). Dat wordt volgens Nancy Fraser ondersteund door een aantal constitutieve scheidingen in de institutionele vormgeving van de kapitalistische samenleving, in het bijzonder tussen de samenleving en de niet-menselijke natuur, tussen economie en staatsbestuur, en tussen productie en reproductie.¹

Die laatste scheiding plaatst zorg en huishoudelijke arbeid buiten de economie, wat vaak gepaard gaat met een moralisering in termen van zowel plicht als liefde.² Door die afscheiding kan het kapitaal evenwel gebruik maken van ingehuurde arbeid zonder zich direct te moeten bekommeren voor de kosten van de reproductie ervan. Die kosten worden vooral gedragen door vrouwen, terwijl ze niet vergoed worden voor de aanzienlijke waarde die ze creëren.³ Maar de sociale samenhang wordt ook meer algemeen bedreigd door deze ingebouwde onverantwoordelijkheid.

Mijn bewering is dat elke vorm van kapitalistische samenleving een diepge-wortelde sociaal-reproductieve ‘crisisneiging’ of tegenstrijdigheid herbergt: enerzijds is sociale reproductie een voorwaarde voor de mogelijkheid tot

1 Fraser & Jaeggi 2018:191.

2 [Esquivel 2014](#).

3 Als niet-gemonetariseerd wordt die waarde niet meegenomen in klassieke economische indicatoren als het bbp. Schattingen van onbetaalde arbeid lopen al gauw tot tientallen procenten van het bbp. Eisler (2007:84) vermeldt zelfs een Zwitserse studie uit 2004 die de waarde van de onbetaalde arbeid op 70 procent van het bbp schatte.

duurzame kapitaalaccumulatie; aan de andere kant heeft de oriëntatie van het kapitalisme op onbeperkte accumulatie de neiging om de processen van sociale reproductie waarop het steunt, te destabiliseren. (Fraser 2016: 100)

De concrete arrangementen waarbinnen de waarde van de reproductie door het kapitaal wordt toegeëigend, kent evenwel verschillende historische vormen. Het historisch compromis tussen arbeid en kapitaal na WOII, gekoppeld aan een grote economische groei op basis van goedkope fossiele brandstoffen, leidde tot een welvaartstaat die zowat dertig jaar stand hield. Die impliceerde zowel hoge lonen binnen het ‘kostwinnersmodel’ — wat toeliet dat vrouwen de huiselijke zorg konden opnemen — als een hoge sociale bescherming.

De intrinsieke kwaliteit van zorg als een relatie tussen personen laat zich echter niet uitdrukken in kwantiteit, zoals tijdsduur.

Het neoliberale regime dat zich vanaf de jaren 1980 ontwikkelt, houdt een heel ander arrangement in. Het globaliserende financiële kapitalisme verplaatst de industriële productie grotendeels naar lageloonlanden, werft vrouwen als betaalde werkkraft en promoot de desinvestering in sociaal welzijn, zowel door de staat als door de bedrijven.⁴ Die desinvestering leidde tot een ‘dubbele privatisering’⁵: overheidsdiensten waarop

te verdienen valt worden overgenomen door de markt⁶; voor zorg gaat men een beroep doen op de verantwoordelijkheid van meer nabije samenlevingsverbanden⁷, maar als dat te weinig ondersteund wordt door de overheid komt in vele gevallen de uiteindelijke zorglast terecht op de schouders van individuele burgers of gezinnen. Het effect is dat de genoemde tegenstelling binnen het kapitalisme tussen economische productie en sociale reproductie nog versterkt wordt.

Het resultaat, te midden van toenemende ongelijkheid, is een dualistische organisatie van de sociale reproductie, vermarkt voor degenen die ervoor kunnen betalen, geprivatiseerd voor degenen die dat niet kunnen — allemaal verdoezeld door het nog modernere ideaal van het ‘tweeverdienersgezin’. (Fraser 2016:104)

Fraser wijst er ook op hoe het neoliberalisme de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt als een perspectief op emancipatie voorspiegelt. Het verwerven van een eigen inkomen houdt voor vrouwen mogelijkheden in om te ontsnappen aan de paternalistische verhoudingen die kenmerkend waren voor een welvaartsstaat op basis van een kostwinnersmodel met het ‘gezinsinkomen’ als norm. In een liberaal kader gaat het echter om een paradoxale vorm van emancipatie omdat ze op individuele basis gebeurt en niet voor iedereen weggelegd is, terwijl de afbraak van sociale bescherming die emancipatie net nog moeilijker maakt voor wie niet mee is.

Parallel met deze ontwikkelingen gaan binnen de professionele zorg bedrijfsmatige modellen een grotere rol spelen: alles moet efficiënter om de kosten zo laag mogelijk te houden. De eis van zowel betaalbare als tegelijkertijd kwalitatief hoogstaande zorg

4 [Fraser 2016](#); Fraser & Jaeggi 2018.

5 Zie Peeters 2015d, in navolging van [Kratzwald 2012](#).

6 Zo stuurt de Vlaamse Regering midden in de Corona-crisis aan op een verdere vermarkting van de zorg, bijvoorbeeld van [woonzorgcentra](#). Er is evenwel een fundamentele contradictie tussen de kwaliteit van zorg en een monetaire ‘return on investment’ (Peeters 2015d).

7 Denk aan Camerons idee van de ‘Big Society’ in de UK, of ideeën in Nederland en bij ons over ‘vermaatschappelijking van de zorg’.

probeert men dan te beantwoorden via het uitwerken van controleerbare protocollen. De intrinsieke kwaliteit van zorg als een relatie tussen personen laat zich echter niet uitdrukken in kwantiteit, zoals tijdsduur. Rationalisering van de tijdsbesteding van zorgverleners leidt bij hen tot de ervaring dat de zorg net verdwijnt, ook als ‘zorgparadox’ genoemd.⁸

Neoliberale visie op zorg

Neoliberalisme kent daarbij zijn eigen ‘ideologische’ constructies over verantwoordelijkheid voor zorg. Joan Tronto⁹ noemt er drie:

- Zorg is een persoonlijke verantwoordelijkheid.
- Zorg moet bekeken worden als een marktprobleem. Van markten wordt verwacht dat ze aan de behoeften voldoen: als er een behoefte bestaat, dan komt er een marktoplossing.
- Het gezin moet gezien worden als de juiste plaats van zorg. Daarbij moeten de gezinsleden in neoliberale termen gezien worden als rationele actoren, ook in hun omgang met anderen in intieme situaties.

Door deze drie elementen samen te voegen, krijgen we een soort theoretische verantwoording van hoe mensen voor zichzelf en hun naasten moeten zorgen in een neoliberale samenleving: zorg voor jezelf door rationeel en verantwoordelijk te handelen; zijn er zorgbehoeften waar jezelf niet in kunt voorzien, maak dan gebruik van marktoplossingen; en, als je je geen marktoplossingen kunt veroorloven, of liever voor jezelf zorgt, schakel dan familie in (en misschien vrienden en liefdadigheid) om in uw zorgbehoeften te voorzien. (Tronto 2017:29)

Uitgaande van een autonoom zelf dat voor zichzelf instaat, is het neoliberalisme een bij uitstek *meritocratisch* systeem. Daarin worden mislukkingen opgevat als individuele mislukkingen, niet als een collectieve verantwoordelijkheid. Als er minder goed voor mensen gezorgd wordt, dan moet dat per definitie een falen zijn van de eigen persoonlijke of familiale verantwoordelijkheid. Volgens Tronto zijn deze neoliberale ideeën op twee manieren inadequaet. Om te beginnen slaan zij de bal mis wat de menselijke natuur betreft.¹⁰ En geplaatst in de concrete context van vandaag zien we dat ze ook feitelijk falen wat zorgvoorziening betreft.

Naar een brede definitie van zorg

Het neoliberale discours over zorg maakt duidelijk dat we het concept ‘zorg’ zelf onder de loep moeten nemen om een goed zicht op alternatieve economische voorstellen te krijgen. Zorg is alomtegenwoordig in het samenleven, maar dat levert ook een veelvoud aan betekenissen, associaties en concepten op. En die worden ook op allerlei manieren gecontesteerd, afhankelijk van de appreciatie ervan en waar men ermee naartoe wil, wat ook verschillende beleidsagenda’s impliceert.

Actoren die vanuit het perspectief van sociale rechtvaardigheid werken, kunnen zorg als een ‘recht’ beschouwen, terwijl actoren met een sociaal-investeringsperspectief zorg misschien als een armoedegerelateerd probleem beschouwen. [...] Diagnoses die de nadruk leggen op de ongelijkheid tussen

⁸ Peeters 2015b, 49-54. Voor kwaliteit van zorgwerk: [ILO 2018](#).

⁹ [Tronto 2017](#).

¹⁰ Over de mens als een sociaal wezen, zie hoofdstuk 2. Ruimere uiteenzettingen in Peeters 2015b, 2020b.

geslacht, klasse en ras in de zorgverlening, benadrukken de kosten van vrouwen om zorg te verlenen. Ze roepen op tot een herverdeling van zorg-taken, in het bijzonder door actieve overheidsinterventies. [...] Diagnoses die zich richten op de rol van zorg bij de productie van ‘menselijk kapitaal’, of de efficiëntiewinst van vrouwen die deelnemen aan de arbeidsmarkt wanneer zorgdiensten openbaar worden verstrekt of gesubsidieerd, rechtvaardigen doorgaans interventies die gericht zijn op ‘kwetsbare’ of afhankelijke bevolkingsgroepen. Zo gerichte interventies kunnen de gelijkheidsclaims van vrouwen (en van anderen) naar de marge duwen. (Esquivel 2014:426)

Het gebruik van de term ‘zorg’ overlapt begripsmatig met begrippen als zorgarbeid, huishoudelijk werk, reproductieve arbeid, onbetaald werk, sociale zorg, de zorg economie, sociale voorziening enzovoort. Die onderscheiden begrippen zijn ook verbonden met een conceptuele evolutie in de feministische literatuur over economie en sociaal beleid gedurende de voorbije decennia.¹¹ Wat ons hier interesseert zijn ontwikkelingen die zorg verbinden met een veranderingsperspectief op een duurzame economie. Daarbij is het cruciaal om de reductie van zorg tot ‘reproductie’ in het dominante economische schema te overstijgen.¹² Meerdere auteurs verwijzen daarvoor naar de brede omschrijving van zorg door Joan Tronto.¹³

Op het meest algemene niveau stellen wij voor om zorg te zien als een typisch menselijke activiteit, die alles insluit wat we doen om onze ‘wereld’ te handhaven, voort te laten duren en te herstellen, zodat we er zo goed mogelijk in kunnen leven. Die wereld omvat onze lichamen, ons persoon zijn en onze omgeving, wat we allemaal met elkaar proberen te verbinden tot een complex, levensonderhoudend web. (Tronto 1993:103)

Zo omschreven, bevatten nagenoeg alle menselijke activiteiten elementen van zorg. Zorg kent dan ook geen precieze grenzen, hoewel we de mate van zorgzaamheid van handelingen en instituties wel kunnen herkennen. Zorg vertrekt wel van een ander mensbeeld dan het rationeel handelende individu. Het concrete bestaan van menselijke relaties zoals die in zorg tot uiting komen, toont het centrale belang van relaties in het menselijk leven als zodanig. Het gaat om wat de feministische econome Nancy Folbre (2017) ‘*the invisible heart*’ noemt, ‘een metafoor voor de interpersoonlijke affecties en verplichtingen die de samenleving samenbinden’. Daarom onthult volgens Tronto het neoliberalisme zichzelf in het gezicht van een zorgethiek als een ideologie.

Zorg kent dan ook geen precieze grenzen, hoewel we de mate van zorgzaamheid van handelingen en instituties wel kunnen herkennen.

Zorg is een complex relationeel gegeven waarin meerdere dimensies (eventueel fasen) onderscheiden kunnen worden — elk met een eigen morele houding en betekenis — die evenwel samen horen in het relationele web van het leven. Tronto onderscheidt aanvankelijk: *caring about*, zorg hebben om; *taking care of*, zorg dragen voor; *care-giving*, zorgen als concrete activiteit; *care-receiving*, zorg ontvangen. Later voegt zij daar *caring with*,

11 [Esquivel 2013](#), [2014](#). Deze publicaties gaan uitgebreid in op de onderscheiden terminologieën.

12 Bijvoorbeeld: Om het conceptuele onderscheid tussen de ‘zogenaamde’ productieve sfeer (markteconomie) en reproductieve sfeer (privéhuishoudens) te doorbreken, werd de term ‘re/productiviteit’ bedacht (o.a. [Bauhardt 2013](#)). ‘Het concept brengt de twee kunstmatig gescheiden sferen samen om hun onderlinge afhankelijkheid te benadrukken.’ ([Bauhardt 2019](#): 20)

13 Bijv. [Esquivel 2014](#); [Harcourt & Bauhardt 2019](#); [Dombroski et al. 2019](#). Joan Tronto is de grondlegster van de zorgethiek (cf. Tronto 1993). Voor de complementariteit met rechtenethiek, zie: [Peeters 2015b](#): 49v; [2016](#).

zorgen met, aan toe, wat plaats vindt ‘wanneer een groep mensen (van een gezin tot een staat) kan vertrouwen op een voortdurende zorgcyclus om in hun zorgbehoeften te blijven voorzien. Wanneer dergelijke patronen gevestigd en betrouwbaar worden, produceren ze de deugden van vertrouwen en solidariteit.’ (Tronto 2017:32)

Het toeschrijven van verantwoordelijkheid is hier geen juridisch gegeven, maar maakt deel uit van een collectief handelen met een specifieke politieke betekenis: de algemene toewijzing (*allocation*) van zorgverantwoordelijkheden. Het ontwikkelen van een zorgzame samenleving verwijst daarbij niet direct naar de staat, maar naar een nieuwe taal en praktijk van ‘democratisch zorgen’. Het gaat om manieren waarop de ‘zorgende mens’ ontwaakt in het handelen van de *homo politicus*. Zorg serieus nemen vraagt om een verdergaande democratisering, waarbij vragen aan de orde zijn als: ‘Hoe kunnen democratische samenlevingen, die zich inzetten voor gelijkheid als uitgangspunt, in overeenstemming gebracht worden met afhankelijkheidsrelaties? Hoe kan de zorg hiërarchieën elimineren bij het verdelen van de verantwoordelijkheden voor de zorg?’ (ibid. 38)

Met zorg als praktijk die uitdrukking geeft aan de mens als een sociaal wezen is een overvloed aan betekenissen verbonden. Zoals Tronto’s definitie aangeeft, stoppen die betekenissen niet bij het intermenselijke, maar slaan ze op het levensweb waar wij deel van uitmaken. Dat vertaalt zich ook naar manieren van feministisch denken over economie die economische veranderingen vatten in een brede culturele transformatie.

Verschillende soorten feminisme

Drie golven

Om de relatie tussen feminisme en economie te duiden is het belangrijk om de verschillende ‘golven’ in het feminisme te onderscheiden.¹⁴ De eerste golf herinneren we ons vooral als de strijd voor stemrecht voor vrouwen. Later verschoof de aandacht naar de bredere ongelijkheid van vrouwen in de samenleving. Met de slogan ‘het persoonlijke is politiek’ brachten de feministen van de tweede golf de machtsongelijkheden van seksisme en patriarchaat en de impact daarvan op elk aspect van het privéleven van vrouwen onder de aandacht. Zo wordt er een verband gelegd tussen culturele en politieke ongelijkheden. Het afbreken van de genderstereotypen moet dan zowel mannen als vrouwen ten goede komen. Een probleem was evenwel dat vrouwen daarbij als een homogene groep gezien werden, wat de eigen strijd van gekleurde vrouwen marginaliseerde.

Derde-golf-feministen bekritiseren het essentialisme in de benadering van vrouwelijkheid door de tweede golf. Zij vragen aandacht voor het belang van meerdere soorten feminisme en voor ‘intersectionaliteit’, het feit van overlappende identiteiten en van verschillende vormen van onderdrukking die elkaar daarbij kunnen doorkruisen (gender, klasse, ras, kolonialisme...). Men spreekt daarom over een ‘verschilfeminisme’ in tegenstelling tot een ‘gelijkheidsfeminisme’. De invloed van *queer*-theorie die gender en seksualiteit als vloeibare categorieën ziet, en aldus de binaire onderscheiding van ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ op de helling zet, speelt hierbij een belangrijke rol. Derde-golf-feministen besteden aandacht aan vormen van micropolitiek, wat aanleiding kan zijn voor het zoeken van emancipatie op individuele basis. Maar evengoed gaat de aandacht voor intersectionaliteit samen met nieuwe vormen van politisering. In ieder

¹⁴ Munro 2013; [Wikipedia](#). Er wordt vandaag ook van een vierde golf gesproken in samenhang met het gebruik van sociale media.

geval is het feminisme vandaag uitgewaaierd tot een brede diversiteit aan richtingen en discussies.

Ecofeminisme

Uitgaande van de ervaring van gendertegenstellingen, zijn feministen meer algemeen gaan wijzen op onderdrukking die inherent is aan binaire waardensystemen. Specifiek voor ecofeministen is dat zij die vormen van dualisme in het sociale domein verbinden met de scheiding tussen de mens en het niet-menselijke, de mensheid en de natuur, of de cultuur en de natuur. Deze scheiding loopt parallel met die tussen man en vrouw, waarbij het niet-menselijke, de natuur en de vrouw als werkelijkheden van secundair belang met elkaar verbonden worden, wat de basis vormt van samenlopende vormen van onderdrukking. We herkennen hier de scheidingen tussen de samenleving en de niet-menselijke natuur en tussen productie en reproductie die Nancy Fraser aangeeft als constitutief voor een kapitalistische samenleving. We mogen echter niet uit het oog verliezen dat het patriarchaat als maatschappelijke structuur veel ouder is dan het kapitalisme. Val Plumwood¹⁵ spreekt in dit verband van een ‘hyper-scheiding’:

Hyper-scheiding betekent het nadrukkelijk definiëren van de dominante identiteit tegen of in oppositie tot de ondergeschikte identiteit, met uitsluiting van hun werkelijke of vermeende kwaliteiten. De functie van hyperscheiding is om de Ander te markeren voor een aparte en inferieure behandeling. (2018:103)

Dat in het ecofeminisme vrouwen zich in hun emancipatiestrijd gingen associëren met de natuur¹⁶ creëerde binnen het feminisme heel wat controverse. Simone de Beauvoir voerde eerder al aan dat de associatie van vrouw en natuur net een sleutelelement was in de patriarchale ideologie om de uitsluiting van vrouwen uit de publieke sfeer en hun opsluiting in huis te legitimeren. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat het feminisme uit de tweede golf op zijn best ambivalent was

over de natuur en zich vooral richtte op de rechten van de vrouw. De uitdaging voor ecofeministen is om de eindigheid van de aarde en biologische verschillen, waaronder die tussen mannen en vrouwen, te behandelen zonder te vervallen in biologisch essentialisme en daarop steunend determinisme. Een voorbeeld daarvan is het verbinden van zorg met een voorbeschiktheid daartoe van het vrouwelijke lichaam.

Daarbij is de onderwaardering van zorg als zodanig een fundamenteel cultureel gegeven.

Ecofeministen proberen echter niet om de conventionele arbeidsverdeling volgens geslacht te versterken, maar benaderen die relaties op een dialectische manier. Volgens Plumwood gaat het erom de historisch en sociaal geconstrueerde andere relatie van vrouwen tot de natuur ‘kritisch te bevestigen’ als een bron van alternatieve kennis en praktijken in de context van een ecologische transformatie. Tegelijkertijd kan men als feministen werk maken van het ontmantelen van de

¹⁵ De Australische Val Plumwood was met haar grondige analyse van de problematiek van het dualisme (1993) een van de belangrijkste grondleggers van het ecofeminisme (van de Ven 1996, 2008; Peeters 2020b).

¹⁶ Bijvoorbeeld: ‘Ecofeministische politieke economie, met haar focus op de crisis van sociale reproductie, laat zien hoe een alomvattend begrip van de crisis kan worden ontwikkeld: de crisis van het kapitalisme moet worden geanalyseerd als de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen, evenals de eindigheid van de zorgarbeid van vrouwen.’ (Bauhardt 2014: 66)

overheersingsstructuren waarin dat verschil grotendeels gegrondvest is.¹⁷ Samen met gender en natuur vormen ras en klasse voor Plumwood ‘de vier tektonische platen van een bevrijdingstheorie’. Als die eenstemmig zouden handelen, dan kunnen ze de fundamenteën van onze conceptuele (dualistische!) structuren grondig door elkaar schudden. En dat impliceert ook het opheffen van de scheiding tussen productie en reproductie. In die lijn beschouwt het ecofeminisme zich als een feminisme van de derde golf dat het gelijkheidsfeminisme en het verschilfeminisme dialectisch probeert te integreren. Daarbij is voor Plumwood ook ‘natuur’ een ‘politieke categorie’, gekenmerkt door gecontesteerde waarden en praktijken, met inbegrip van ‘rechten’ van de natuur. ‘Volgens deze visie is ecofeminisme de beweging waarin feministen hun vriend natuur aan de politieke tafel brengen.’ (Varney 2018:139)¹⁸

Zorg en emancipatie

Met Nancy Fraser wezen we al op de problematische relatie tussen zorg en emancipatie in een neoliberale context. Daarbij is de onderwaardering van zorg als zodanig een fundamenteel cultureel gegeven. Het is daarom niet toevallig dat een emancipatorische beweging als het feminisme niet vrij is van ambivalenties tegenover zorg. Om het scherp te stellen: gaat het om gelijke rechten voor vrouwen of om de opwaardering van zorg met het risico dat vrouwen erin opgesloten blijven? Zoals gezegd, pakken ecofeministen dergelijke vragen van beide kanten tegelijk aan, waarbij ze het emancipatievraagstuk verbinden met een diepgravende verandering van economie en samenleving.

De dominante benadering gaat er evenwel vanuit dat we in een marktsamenleving zitten en dat de emancipatie van vrouwen daarin via participatie aan de arbeidsmarkt verloopt. Maar ook dan wordt er van een ‘transformatieve benadering van zorg’ gesproken. Voor Valeria Esquivel gaat het erom de ongelijkheden die verband houden met zorgverlening niet te verhelpen via het louter corrigeren van ongelijke uitkomsten van sociale regelingen, maar ‘het onderliggende generatieve kader te herstructureren’ (2014:434). Daartoe moet het zorgaanbod radicaal veranderen. Zij doet daarvoor een beroep op het *Triple R Framework*: het erkennen (*recognising*), verminderen (*reducing*) en herverdelen (*redistributing*) van zorg.¹⁹ Zorg wordt daarbij niet meer alleen aan de privésfeer toegewezen, maar als een maatschappelijke opdracht gezien. Als gevolg daarvan zouden de economische, sociale en politieke levensdomeinen, alsook hun relatie tot elkaar, grondig veranderen.

- *Erkennen* betekent zorg serieus nemen: de aard, omvang en rol van onbetaald zorgwerk in een bepaalde context herkennen en de bijdrage ervan aan menselijke ontwikkeling begrijpen, zonder uit het oog te verliezen wie die bijdragen levert; onbetaalde zorg niet als vanzelfsprekend beschouwen; begrip krijgen van de sociale normen en genderstereotypen die vrouwen tot de belangrijkste aanbieders van onbetaalde zorg maken; aankaarten van machtsverhoudingen.
- *Verminderen* van zorgwerk is belangrijk voor de tijdsbeschikking van de zorgverlener en voor haar gezondheid en welzijn, wanneer de zorgverlening gepaard gaat met eentonigheid of in een onveilige omgeving plaatsvindt. Vormen van collectieve organisatie kunnen daartoe bijdragen.

¹⁷ Een dergelijke benadering vaart vandaag ook onder de benaming ‘queer ecology’. Zie [Bauhardt 2019](#); [Praetorius 2015](#).

¹⁸ Deze uiteenzetting over ecofeminisme steunt op Stevens, Tait & Varney 2018, in het bijzonder de hoofdstukken van Rigby, Plumwood en Varney, alsook op [Bauhardt 2019](#).

¹⁹ Diane Elson, voortbouwend op Fraser, beschreef dat kader in 2008 voor de UNDP (United Nations Development Programme). Het gaat er haar om dat vrouwen gelijkheid bereiken zowel in betaald als in onbetaald werk (2017). Esquivel (2013, 2014), onderzoekscoördinator ‘Gender and Development’ bij het United Nations Institute for Social Development (UNRISD), ontwikkelde het kader verder.

- *Herverdeling* van zorgwerk kan plaatsvinden zowel binnen huishoudens als binnen de samenleving als geheel via de ontwikkeling van beleid dat de verstrekking van of toegang tot zorgdiensten ondersteunt. Het is belangrijk dat die toegang niet afhangt van voldoende koopkracht en dat de organisatie van de zorg genderstereotypen niet bevestigt.

Deze strategieën zijn ongetwijfeld belangrijk, maar zoals gezegd zijn er ook benaderingen die zich vanuit de strijd voor de erkenning van zorg richten op de economische theorie en vormgeving als dusdanig. Een cruciaal inzicht is dat de niet-erkenning van zorg — door het te behandelen als een ‘externaliteit’ — verband houdt met het winstmotief en aldus een structureel kenmerk van de kapitalistische markteconomie, wat om een fundamenteel antwoord vraagt.

Van feministische economie naar zorgeconomie

Feministische economie

De strijd voor de erkenning van het werk van vrouwen is er een van lange adem. Ook de vertaling daarvan naar economische inzichten is niet meer nieuw. Marilyn Warings baanbrekend boek *If Women Counted: A New Feminist Economics* dateert al van 1988. Vrouwelijke economen proberen daarbij de eenzijdige focus op markteconomie open te breken en moeten daarvoor ook letterlijk inbreken in het mannenbastion dat de economie is.²⁰ Ondertussen heeft al een hele generatie feministische economen aan de weg getimmerd. Maar, zoals het feminisme divers is, is ook de feministische economie divers, zowel wat richtingen als voorstellen betreft.²¹ Marilyn Power (2004) ziet er evenwel vijf convergerende punten in:

- Zorgarbeid en huishoudelijk werk zijn vitale onderdelen van elk economisch systeem en moeten vanaf het begin in de analyse opgenomen worden. Het gaat daarbij niet om geïsoleerde individuen, maar om wederzijds afhankelijke en onderling verbonden menselijke actoren.²²
- Menselijk welzijn is een centrale maatstaf voor economisch succes.
- Mogelijkheden tot handelen zijn belangrijk. Daarom zijn naast resultaten ook processen van belang in een economische evaluatie, met aandacht voor (on)gelijke macht en toegang.
- Ethische oordelen vormen een geldig, onontkoombaar en wenselijk onderdeel van een economische analyse.
- Veel feministische economen erkennen de beperkingen van het theoretiseren van ‘vrouwen’ als een homogene categorie en nemen overwegingen van klasse, ras-etniciteit en andere factoren op in hun onderzoek. Ander gezegd, zij gaan in de richting van ‘intersectionele’ analyse.²³

Feministische economen beklemtonen dat economie een sociale wetenschap is en benadrukken de sociale inbedding van economische processen. Power stelt daarom voor om van ‘sociale voorziening’ (*social provisioning*²⁴) te spreken. Daardoor komt er meer nadruk op economische activiteiten als onderling afhankelijke sociale processen.

20 Baazil, Thomas & Tielbeke 2021. Dat inbreken gebeurt ook vaak vanuit andere disciplines: bijvoorbeeld Elinor Ostrom die als politieke wetenschapper de commons bestudeerde (hoofdstuk 5); of het werk van de geografen Gibson en Graham over diverse economie en gemeenschapseconomie (hoofdstukken 1 en 2).

21 Zie [Power 2004](#); [Perkins 2007](#). Eisler 2007 geeft heel wat referenties van ouder werk.

22 Een grondige discussie, zowel historisch als filosofisch, van het mensbeeld in de economie vanuit feministisch oogpunt biedt [Praetorius 2015](#).

23 Bijvoorbeeld [Folbre 2017](#).

24 Meerdere feministische auteurs hanteren de term ‘voorziening’. Zie ook Bollier en Helfrich voor de economische dimensie van commoning (hoofdstuk 5).

Economie definiëren als de studie van sociale voorziening moet benadrukken dat economische activiteit in de kern de manieren omvat waarop mensen zich collectief organiseren om in hun levensonderhoud te voorzien. [...] Sociale voorziening hoeft niet via de markt te gebeuren; zij hoeft niet om egoïstische redenen of eigenbelang te gebeuren, hoewel geen van beide in strijd is met sociale voorziening. [...] Ook benadrukt de term zowel het proces als de resultaten. (Power 2004: 6)

Zo werd de idee van een (re)generatieve economie vooral door vrouwelijke economen naar voor geschoven.

Verder noemt Power een aantal belangrijke kenmerken van sociale voorziening. Als proces is ze in voortdurende verandering en dat wordt beïnvloed door de concrete sociale, culturele en politieke context. Sociale voorziening is daarom complex, rommelig en niet-deterministisch. Daarmee verbonden is er ook een wederzijdse beïnvloeding met de intersectionele dynamiek van de samenleving. Ten slotte is de organisatie van sociale voorziening

geen ‘natuurlijk’ resultaat van markt- en emotionele krachten, maar eerder een weerspiegeling van machtsverhoudingen, waardoor ze het voorwerp kan worden van politieke strijd.

Met onderling afhankelijke processen als vertrekpunt, kan sociale voorziening ook gezien worden als een fundamenteel ecologisch concept. De uitbreiding van het idee van een sociaal web naar een breder ‘levensonderhoudend web’ (zie Tronto) wordt zo een vanzelfsprekende stap. Een ecosysteem wordt immers beschouwd als een onderling afhankelijk en verbonden web van zowel levende als fysieke componenten. Hierbij is de gemeenschappelijke stam ‘eco-’ van economie en ecologie — van het Griekse woord *oikos* voor huis — echt treffend. Volgens Power is het begrip ‘voorziening’ dan ook uitermate geschikt voor de uitwerking van een feministische ecologische economie.

Zoals gezegd legt vooral het ecofeminisme die verbinding, wat zijn weerslag krijgt in de feministische economie. Bijvoorbeeld het toekennen van waarde aan toekomstige generaties alsook aan de natuur zelf worden daarbinnen toegestane oordelen. Zoals de ecologische economie bekritiseert veel feministische economie het groeiparadigma van de kapitalistische economie en formuleert alternatieven daarvoor.²⁵ Zo werd de idee van een (re)generatieve economie vooral door vrouwelijke economen naar voor geschoven.²⁶

Zorgeconomie

De erkenning van de waarde van zorgactiviteiten en de integratie ervan in het economisch discours was altijd al een uitgangspunt voor een feministische economie. Het opkomen van het begrip ‘zorgeconomie’ (*care economy*) markeert echter een belangrijke verschuiving — van de economie van zorgactiviteiten (*economics of caring*) naar een breder begrip van de betekenis van zorg voor economie en samenleving. Dat gaat zowel om een economie die zorg opneemt als een leidend principe voor haar praktijk, een ‘zorgzame economie’ (*caring economy*, bijv. Folbre en Eisler), als om het ‘benadrukken dat zorg het fundament is van economie en samenleving’

²⁵ Perkins 2007.

²⁶ Bijvoorbeeld Marjorie Kelly en Kate Raworth (zie hoofdstuk 9).

(Esquivel 2014: 433), waarvoor ‘zorgeconomie’ zou staan. Dat is volgens Esquivel de voorkeurterm bij feministische economen (bijv. Bauhardt), en die we daarom als overkoepelende term aanhouden. Maar nog andere termen worden daarvoor naar voor geschoven zoals ‘kerneconomie’ (*core economy*, Goodwin en Coote²⁷) of ‘zorggerichte economie’ (*care-centered economy*, Praetorius).

De economie herinneren aan haar [...] doelstelling vanuit het oogpunt van een begrensde, kwetsbare natuur, betekent twee dingen: opnieuw focussen op het materiële substraat van het hele menselijke bestaan, en het zichtbaar maken van die handen, sferen, mensen en activiteiten die zijn gebagatelliseerd tot ‘natuur’ en zo onzichtbaar gemaakt, en ze opnieuw beschouwen als het centrum van alle economische activiteiten: milieu- en sociaal beleid zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, en economie moet opnieuw centraal stellen wat het heeft gedefinieerd als kern: ‘voldoen aan de menselijke behoefte om het leven en de kwaliteit van leven te behouden en in stand te houden’. (Praetorius 2015: 30-31)

De economie zou zich, aldus Praetorius, opnieuw moeten oriënteren op de oorspronkelijke betekenis van *oikonomia* als de kunst van het huishouden (Aristoteles).²⁸ In ieder geval is het centraal stellen van zorg als fundament van de economie een heuse economische paradigmaverschuiving, in feite een omkering van de prioriteiten van het dominante marktgerichte economisch discours. Dat wordt ook uitgedrukt in de boektitel *The Real Wealth of Nations* van Riane Eisler, waarmee zij aangeeft ‘dat onze belangrijkste economische activa niet financieel zijn’ maar dat onze rijkdom ‘bestaat uit de bijdragen van mensen en van onze natuurlijke omgeving’ (2007:2).

Zo zien we hoe zorgeconomie de verbreding van het zorgbegrip in de zorgethiek, met zijn relationeel mens- en wereldbeeld, vertaalt naar de economie. Eerder dan om het bevestigen van reproductie als basis van productie, gaat het erom — vanuit de *queer*-benadering van de ecofeministen — de hiërarchische scheiding tussen beide op te heffen, en de productivistisch georiënteerde terminologie te overstijgen via een zorgterminologie. Daarbij komen ook subjectieve behoeften, motivaties en zingeving op de voorgrond; en wordt de relationele kwaliteit van zorg als een fundamenteel kenmerk van de nagestreefde economie geponeerd — zowel ecologisch als sociaal.²⁹

Een nieuw economisch vocabulaire

Vanuit haar eigen focus draagt de zorgeconomie bij aan de ontwikkeling van een netwerk van nieuwe economische betekenissen, een nieuw economisch ‘vocabulaire’³⁰, waar ook andere nieuwe economische bewegingen toe bijdragen. Zo staat zorg ook centraal in de *commons* — als gedeelde zorg voor gedeelde hulpbronnen³¹ — en in de gemeenschapseconomie³², en maakt ze deel uit van de culturele agenda van *degrowth*³³. Verder sluit zorgeconomie aan bij alle pogingen om de doelstellingen van de economie te herdefiniëren van het creëren van winst naar het realiseren van welzijn voor mens en natuur. Bij dat alles is duidelijk dat de strijd om de economie in belangrijke mate een taal- en cultuurstrijd is, die zich verder vertaalt in een heroriëntatie van ‘economische’ praktijken.

²⁷ Zie hoofdstuk 8.

²⁸ Voor het onderscheid dat Aristoteles (4de eeuw v.C.) maakt tussen economie en bezitsverwerving, zie hoofdstuk 1.

²⁹ Zie bijv. Bauhardt 2019.

³⁰ Zie D’Alisa e.a. 2015: *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*.

³¹ Hoofdstuk 5; Kratzwald 2012; Akbulut 2017; Allan 2020; de Groot 2020; de Groot e.a. 2021.

³² Hoofdstuk 2; Dombroski, Healy & McKinnon 2019.

³³ D’Alisa, Deriu & Demaria 2015; Kallis 2018; Kallis e.a. 2020; Neumann & Winker 2020; *Feminisms and Degrowth Alliance 2020*.

HOOFDSTUK 8

Verschillende perspectieven op zorgeconomie

Feministische denkers vragen al lang meer aandacht voor het domein van huishouden en zorg, en ecofeministen verbreden daarbij het perspectief tot zorg voor het hele levensweb. Vorig hoofdstuk besprak hoe dat vandaag leidt tot een visie die zorg tot kern van de economie maakt. De verdere uitwerking van de basisideeën van een zorg-economisch perspectief, vooral vanuit de feministische economie, leidt echter tot een grote verscheidenheid aan voorstellen, elk met hun eigen focus of accent. Die kunnen veelal als complementair bekeken worden. Onze focus ligt evenwel op het zoeken naar benaderingen die een mogelijke bijdrage kunnen leveren aan een economische transitie naar rechtvaardige duurzaamheid. Zo stelden we al dat de erkenning van de inherente betekenis van zorg een belangrijk element is van een nieuw economisch vocabularium. In dit hoofdstuk brengen we een selectie van vijf zorgbenaderingen met elk een eigen accent: het belang van collectieve ondersteuning, een fundamentele culturele transformatie, het cruciale belang van een wijziging van het geldsysteem, het vormen van een politieke beweging en post-kolonialisme/post-ontwikkeling als zorgkader uit het Globale Zuiden. We ronden af met een proevertje over posthumanisme.

Ondersteuning van de ‘kerneconomie’

Het begrip kerneconomie

Een belangrijke strategie van feministische economen is om tegen de monomanie van de markt in de diversiteit van de economie te thematiseren.¹ Zo lanceerde Neva Goodwin, een Amerikaanse economieprofessor, zowat twee decennia geleden het begrip ‘*core economy*’ voor de interne economische activiteiten van huishoudens en gemeenschappen — met inbegrip van kinderen opvoeden, zorg voor zieken en ouderen, de organisatie van vrije tijd en zo meer.² Uitvoerige onderzoeken tonen aan dat dit geen economisch triviaal gegeven is: zowat de helft van alle arbeid die voor de

¹ Zie bijvoorbeeld de idee van ‘diverse economie’ van J.K. Gibson-Graham (hoofdstuk 1).

² [Goodwin 2018](#). Zie ook hoofdstuk 6.

Zowat de helft van alle arbeid die voor de maatschappij noodzakelijk is, bestaat uit onbezoldigde zorgdiensten.

maatschappij noodzakelijk is bestaat uit onbezoldigde zorgdiensten.³ Hoewel het belang daarvan moeilijk overschat kan worden, ‘hebben economen mensen in het kerndomein (*core sphere*) vaak alleen beschreven in hun rol van consumenten en werknemers, en er zelfs alleen aandacht aan gegeven wanneer dit domein in wisselwerking staat met bedrijven’ (Goodwin 2018:17). Ten onrechte.

Wanneer de kerneconomie effectief werk maakt van de ondersteuning van menselijk welzijn, dan worden er aan heel veel mensen belangrijke goederen en diensten geleverd, ook al is de productieschaal in elk specifiek geval eerder klein. Omdat er bij de meeste kernactiviteiten sprake is van face-to-face-interactie, is de kerneconomie ook de eerste locatie waar er goede sociale relaties ontwikkeld worden. Ze staat echter onder enorme druk — in sommige opzichten meer dan ooit tevoren —, omdat de privé-bedrijfseconomie haar mensen en middelen uitput. (ibid.)

Goodwin erkent wel de beperkingen van de mogelijkheden van kleinschalige, grotendeels informele netwerken van persoonlijke relaties. Voor het bereiken van heel wat economische en sociale doelstellingen zijn ook meer formele en grotere organisaties nodig. Ze benadrukt daarvoor het belang van een economie van openbaar nut (*public purpose economy*).

Hulpbron voor welzijn

De Britse New Economics Foundation (NEF) doet veel onderzoek over de relatie tussen economie en welzijn en pleit daarbij onder meer voor een 21-urige werkweek. Zij pikte het concept van de kerneconomie op in de context van de ontwikkeling van ideeën voor een ‘Grote Transitie’.⁴ Het feministisch-economisch uitgangspunt wordt onmiddellijk duidelijk, want het gaat om het ‘opbouwen van een welzijnssysteem — eerder dan een welvaartssysteem — dat aangepast is voor de eenentwintigste eeuw’ (Coote & Goodwin 2010:3). Gezien er niet meer gerekend kan worden op de verdere groei van de monetaire economie voor het financieren van publieke uitgaven, en ook de economie van de natuur (*natural economy*) gevrijwaard moet worden, rijst de vraag naar de hulpbronnen voor welzijn. En daarvoor komt men terecht bij de *kerneconomie*:

de menselijke hulpbronnen die het sociale leven omvatten en in stand houden. Deze bronnen zijn ingebed in het dagelijkse leven van elk individu (tijd, wijsheid, ervaring, energie, kennis, vaardigheden) en in de onderlinge relaties (liefde, empathie, verantwoordelijkheid, zorg, wederkerigheid, lesgeven en leren). Ze zijn de ‘kern’ omdat ze centraal staan en essentieel zijn voor de samenleving. Ze ondersteunen de markteconomie door kinderen op te voeden, te zorgen voor zieke, kwetsbare en gehandicapte mensen, gezinnen te voeden, huishoudens te onderhouden en intimiteiten, vriendschappen, sociale netwerken en het maatschappelijk middenveld op te bouwen en te onderhouden. Ze spelen ook een sleutelrol bij het beschermen van de economie van de natuur, aangezien alledaagse menselijke gedragingen en levensstijlen van grote invloed zijn op de

³ Zie o.m. [Praetorius 2015](#); [Eisler 2007](#).

⁴ [Coote & Goodwin 2011](#); [Coote 2015](#); [New Economics Foundation](#)

manier waarop we met natuurlijke hulpbronnen omgaan. Als we het goed doen, zal een bloeiende kerneconomie essentiële hulpbronnen bieden voor een welzijnssysteem dat geschikt is voor de toekomst. (ibid.)

De menselijke vermogens en relaties die de kerneconomie tot stand brengen zijn grotendeels nog niet vermarkt. Omdat er geen prijs op staat wordt hun waarde meestal genegeerd, terwijl ze anderzijds vaak uitgebuit worden omdat er niet voor betaald hoeft te worden. Hun waarde is er evenwel en vormt de basis van heel wat uitwisselingen. Die overstijgen bovendien de huishoudelijke sfeer en werken via bredere familieverbanden, sociale netwerken, buurten en verenigingen, en vervullen daarbij essentiële sociale functies. *Tijd* is daarvoor een cruciale hulpbron. De context en omstandigheden waarbinnen de kerneconomie moet functioneren bepaalt of die tijd beschikbaar is en uitwisselingen op een vruchtbare en effectieve manier kunnen plaats vinden.

Hoewel organisaties uit de civiele samenleving daartoe kunnen bijdragen, rekenen Coote en Goodwin toch erg op de overheid. Die moet ervoor instaan dat de diensten die tegemoet komen aan essentiële noden beschikbaar zijn voor mensen, onafhankelijk van hun eigen middelen. Aldus moet de overheid ook de feitelijke ongelijkheid aan mogelijkheden van mensen binnen de kerneconomie compenseren. Maar evenzeer is er beleidsvorming nodig die de menselijke hulpbronnen en relaties centraal stelt en ze probeert te versterken en te laten floreren. De auteurs beogen daarmee een verschuiving van een economie die gebaseerd is op schaarse hulpbronnen naar een economie gebaseerd op een overvloed aan menselijke hulpbronnen.⁵

In een latere publicatie integreert Anna Coote (2015) deze ideeën in een breder transitieplan. Ze formuleert daarin de opdracht als volgt:

De kerneconomie laten groeien op een manier die in overeenstemming is met sociale rechtvaardigheid, impliceert een belangrijke rol voor openbare instellingen: het creëren van de voorwaarden voor gelijke deelname, een levendig maatschappelijk middenveld en zelfbewuste, creatieve lokale actie.

Verder zet ze enkele praktische voorstellen op een rij. Die omvatten de klassieke ideeën om werk en tijdsbesteding in balans te brengen: het herverdelen van betaalde en onbetaalde tijd, met een kortere werkweek, universele kwalitatieve kinderverzorging, een eerlijke betaling voor iedereen, werkvoorwaarden die compatibel zijn met onbetaalde verantwoordelijkheden, het ondersteunen van onbetaalde activiteiten.⁶ Coote pleit ook voor het versterken van zowel individuele als collectieve controle en voor het maken van coproductie tot de standaardmanier om dingen voor elkaar te krijgen.

Ondersteuning via diensten of in cash?

De visie van NEF is een duidelijke illustratie van de idee dat er geen kwalitatieve zorg kan zijn zonder een zorgzame samenleving. In zekere zin gaat het om een heruitvinding van de welvaartsstaat in een historisch kader met fundamenteel nieuwe economische eisen zoals 'rechtvaardige duurzaamheid'. Dat wordt o.i. bevestigd in het huidige pleidooi van Coote voor universele basisdiensten (*Universal Basic Services* — UBS) omwille van hun effectiviteit in het te boven komen van inkomenstekorten. Daarbij

5 Deze paradigmaverschuiving werd ook geformuleerd door David Bollier en Silke Helfrich als fundamenteel voor een op *commons* gebaseerde transitie (hoofdstuk 5).

6 Deze voorstellen sluiten erg aan bij het *3R-framework* dat in hoofdstuk werd voorgesteld.

wordt wel erkend dat een variëteit aan collectieve organisatievormen, waaronder coöperaties en *commons*, daar vandaag al aan bijdragen en verder kunnen bijdragen.⁷

Een opvallend standpunt is dat UBS als een alternatief voor een Universeel Basisinkomen (UBI) naar voor wordt geschoven.⁸ De voordelen daarvan zouden op de vlakken van gelijkheid, efficiëntie, solidariteit en duurzaamheid liggen. Ook een combinatie van beide wordt afgewezen omdat het duurder zou uitkomen. Overigens wordt UBI als een liberaal voorstel beschouwd en zou daarom in contradictie zijn met UBS. Argumentaties die vrijheid en keuzemogelijkheden verbinden met emancipatie ontbreken daarbij wel volledig. Nu bestaat er ook onder feministen en feministische economen veel discussie over de mogelijke voor- of nadelen van een UBI. Dat neemt niet weg dat er zorggerichte vormen van geldelijke ondersteuning worden voorgesteld, meestal in combinatie met goede publieke diensten. Zie bijvoorbeeld de ideeën van Mary Mellor en de politieke agenda van Care Revolution verderop, alsook volgende twee voorbeelden.

Neva Goodwin (2017) heeft een inkomensgarantie voorgesteld die zij — in lijn met haar eigen terminologie — *Core Support* (CS) noemt, een geldelijke beloning — geen gift! — voor de aanzienlijke hoeveelheid sociaal noodzakelijk werk waarvoor momenteel niet betaald wordt. In de uitwerking probeert zij tegemoet te komen aan feministische bezwaren door aandacht te hebben voor *welke* leden van een huishouden deze gelden daadwerkelijk zullen ontvangen.

Ook het voorstel van een Universal Care Income (UCI) — ontwikkeld in dialoog met radicale feministen als een ‘baanbrekende’ hervorming binnen een *degrowth*-agenda — gaat om de erkenning van onbetaald zorgwerk: ‘Zorginkomen streeft naar rechtvaardigheid en solidariteit door het universele inkomen te conceptualiseren als een investering uit de gemeenschappelijke rijkdom in de bijdragen en capaciteiten van ons allen om voor onszelf, onze familie en anderen te zorgen.’ (Kallis e.a. 2020:71). UCI wordt wel als complementair voorgesteld met UBS.

Riane Eisler: naar een zorgzame economie

Culturele transformatie

Voor heel wat feministen volstaat het niet om zorg te erkennen via de definiëring van een economisch domein als ‘kerneconomie’. Dat blijkt uit de brede betekenis die met ‘zorg’ verbonden wordt en de daarmee samenhangende kritiek op termen als ‘huishoudelijk werk’, ‘zorgverlening’ of ‘reproductie’. De ‘transdisciplinaire’ debatten — politiek, filosofisch, economisch — waaruit ‘zorg’ naar voor kwam als overkoepelende term voor *‘alternatieven die gericht zijn op het leven en het onderhoud ervan’* begonnen al in de jaren zeventig. Het gaat daarbij om *‘zorg voor de wereld’*, niet alleen via zorgactiviteiten in enge zin, maar ook door *‘toewijding aan een culturele transformatie’* (Praetorius 2015: 50). Het ecofeminisme in het bijzonder stuurt aan op een grondige verschuiving in de conceptuele bril waarmee we naar de wereld kijken. En dat plaatst de relevantie van traditionele instituties, zoals de staat, de markt, het gezin en hun onderlinge relaties, in een ander licht.

Riane Eisler bijvoorbeeld plaatst haar economische ideeën binnen een culturele transformatie. Zij benadert zorg vanuit een breed antropologisch-historisch kader,

⁷ Een interessant voorbeeld vormt het groeiend aantal multi-stakeholder-zorgcoöperaties (hoofdstuk 4).

⁸ Coote & Percy 2020. Zie ook hoofdstuk 6.

ontwikkeld op basis van multidisciplinair en intercultureel historisch onderzoek. Daarin onderscheidt zij twee tegengestelde maatschappelijke configuraties. De onderwaardering van zorg is daarbij slechts één symptoom van wat zij identificeert als de configuratie van een ‘overheersingssysteem’ (*Domination system*). Je kan dat vergelijken met wat Val Plumwood beschrijft als een systeem van ‘hyper-scheiding’, een systeem dat niet duurzaam is in alle betekenissen.⁹ We hebben volgens Eisler een grote culturele verschuiving nodig naar de overtuigingen en instituties van een ‘partnerschapssysteem’ (*Partnership system*). Beide types configuratie komen nooit in zuivere vorm voor, maar vormen de uitersten van een continuüm, en dat op alle institutionele lagen van de samenleving, vanaf de familiale tot de internationale relaties. Tabel 8.1 brengt een bondige vergelijking van beide systeemtypes.¹⁰

Tabel 8.1. – Vergelijking van systeemkenmerken volgens Eisler

	Overheersingssysteem	Partnerschapssysteem
Familie & sociale structuur	Autoritaire structuur met dominantie-hiërarchieën. Top-down controle van economische hulpbronnen. Kinderen zien en ervaren ongelijkheid als norm.	Democratische structuur en functionele hiërarchieën. Zorg wordt economisch gewaardeerd. Gelijkwaardige en faire volwassen relaties zijn de norm. Ouderschap is niet-autoritair maar gezaghebbend.
Genderrollen & relaties	Rangschikking van mannelijke helft van mensheid boven vrouwelijke helft. Rigide genderstereotypen, met ‘mannelijke’ trekken en activiteiten als stoerheid en verovering gerangschikt boven ‘vrouwelijke’ als zorg en geweldloosheid.	Gelijke waardering van de mannelijke en vrouwelijke helft van de mensheid, fluïde genderrollen met hoge waardering voor empathie, zorg en geweldloosheid bij mannen én vrouwen, alsook in sociaal en economisch beleid.
Angst, misbruik & geweld	Hoge graad van angst en geweld, van slaan van kinderen en vrouwen, tot misbruik door “meerdere(n)” in families, werkplaatsen en samenleving.	Lage graad van angst, misbruik en geweld, vermits ze niet nodig zijn om top-down rangschikkingen in stand te houden. Respect voor diversiteit en mensenrechten.
Narratieven	Overtuigingen en verhalen rechtvaardigen en idealiseren overheersing en geweld, als onvermijdelijk, moreel en wenselijk.	Overtuigingen en verhalen presenteren empathische, wederzijds weldoende, geweldloze relaties als normaal, moreel en wenselijk.

Een zorgzame economie

Eisler ontwikkelt haar ideeën over een ‘zorgzame economie’ (*caring economy*) op basis van het partnerschapssysteem. Zoals bij andere feministen begint het nadenken over economie met de erkenning en beschrijving van een vollediger economisch plaatje, dus met inbegrip van huishoudelijke zorgactiviteiten. Het binnenbrengen van het woord ‘zorgen’ in het economische discours is dan een eerste, maar wel belangrijke stap in de richting van wat Eisler in *The Real Wealth of Nations* de ‘*caring revolution*’

9 Zie hoofdstuk 7.

10 Eisler beschreef beide systemen vooreerst in haar bekende *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future* (1987), werkte het idee van partnerschap daarna verder uit (o.a. Eisler 2002), en richtte het [Center for Partnership Studies](#) en het *Interdisciplinary Journal of Partnership Studies* op. Voor zorgzame economie: Eisler 2007, [2012](#). De tabel werd vertaald vanaf de website, maar die is nu gewijzigd.

Zoals bij andere feministen begint het nadenken over economie met de erkenning en beschrijving van een vollediger economisch plaatje, dus met inbegrip van huishoudelijke zorgactiviteiten.

in de economie noemt. Cruciaal daartoe is het onderscheid tussen zorgen of zorgverlening in enge zin en een 'zorgzame oriëntatie' (*caring orientation*), wat een veel breder bereik heeft en uiteindelijk op alles slaat.

Een zorgzame oriëntatie vervult niet alleen menselijke behoeften en ambities. Ze biedt ook een geheel andere benadering van het bedrijfs- en overheidsbeleid die zowel financieel als maatschappelijk winstgevend is.

Een zorgzame oriëntatie gaat niet alleen om zichtbaarheid en waarde geven aan de zorg voor kinderen, zieken en ouderen in huishoudens [... of] om het beter waarderen van zorgwerk in de markteconomie, zoals kinderopvang, onderwijs, verpleging en bejaardenzorg. Het gaat ook niet alleen om ethisch handelen in zaken doen en bij de overheid. Een zorgzame oriëntatie strekt zich uit over het hele spectrum, van de zorg voor kinderen, zieken en ouderen tot de zorg voor werknemers, klanten en andere belanghebbenden, tot [...] het werk van burgers voor een gezonde gemeenschapsofbouw, het werk voor sociale rechtvaardigheid van progressieve sociale bewegingen en de milieuarbeid die nodig is om een gezonde natuurlijke omgeving te behouden voor onszelf en toekomstige generaties. (Eisler 2007: 17)

Eisler benadrukt dat een zorgzame oriëntatie gekenmerkt wordt door een langetermijnhorizon. Ze wijst onder meer op de toekomstige kosten van niet-zorgzaam milieubeleid in vergelijking met de kortetermijnwinst die het kan opleveren. Of ze erkent in de wijze van waardering dat de economische impact op de lange termijn van de juiste zorg voor een kind oneindig veel groter is dan die van het uitvoeren van een eenvoudige herstelling.

Die zorgzame benadering werkt Eisler breed uit in haar boek. We beperken ons hier tot de zes 'Fundamenten voor een zorgzame economie' (2007: 22-23). Het boeken van vooruitgang in de opbouw van een van deze fundamenten zal volgens Eisler vooruitgang bevorderen bij de andere in een interactieve dynamiek van verandering. Opvallend is dat zij als Amerikaanse een nieuwe economie op het oog heeft die zowel voorbij kapitalisme als socialisme gaat.

1. *Een economische kaart met een volledig spectrum*: omvat de huishoudeconomie, de onbetaalde gemeenschapseconomie, de markteconomie, de illegale economie, de overheidseconomie en de natuurlijke economie.
2. *Culturele overtuigingen en instituties die zorg en zorgverlening waarderen* (zie tabel 1).
3. *Zorgzame economische regels, beleid en praktijken* — bij overheden én bedrijven: stimuleren en belonen zorg en zorgverlening; komen tegemoet aan de menselijke basisbehoeften (zowel materiële behoeften als behoeften aan menselijke emotionele en spirituele ontwikkeling); sturen technologische doorbraken naar levensondersteunende toepassingen; nemen de effecten op toekomstige generaties in overweging.
4. *Inclusieve en accurate economische indicatoren*: omvatten de levensondersteunende activiteiten die traditioneel door vrouwen in huishoudens en andere delen van de niet-gemonetariseerde economie worden uitgevoerd,

evenals de levensondersteunende processen van de natuur, maar omvatten geen activiteiten die ons en onze natuurlijke omgeving schaden.

5. *Economische en sociale partnerschapsstructuren*: rechtvaardiger en meer participatieve structuren ondersteunen relaties van wederzijds voordeel, verantwoordelijkheid en verantwoordingsplicht, in plaats van concentratie van economische activa en macht aan de top.
6. *Een evoluerende economische theorie van partnerisme*: omvat de partnerschapselementen van zowel kapitalisme als socialisme, maar gaat eraan voorbij om de essentiële economische waarde van de zorg voor onszelf, anderen en de natuur te erkennen.

Mary Mellor: internaliseren van zorg via publiek geld

Mary Mellor is een Britse ecofeministe en sociale wetenschapper (prof. em. Northumbria University) die het voorbije decennium naam maakte met haar onderzoek over verandering van het geldsysteem als cruciaal voor een sociale verandering richting duurzaamheid (2010, 2015). Zoals de geschiedenis laat zien, is geld een sociale en politieke constructie. *‘Het is de privatisering van geld — en niet het geld zelf — die sociale uitbuiting en vernietiging van het milieu heeft aangewakkerd. Geld kan*

daarentegen een Grote Transitie helpen bevorderen — maar alleen als het voor het publiek wordt teruggevorderd.’ (2017)

In die lijn kan een verandering van het geldsysteem ook bijdragen aan het tot stand brengen van een zorg economie.

Om te beginnen moeten we de staat niet zomaar vertrouwen. Een verregaande democratisering van de controle op de geldcreatie en -circulatie is nodig.

Mellor (2019) probeert een fundamenteel economisch antwoord te geven op het probleem van de *externaliteiten*: het buiten de ‘meegerekende’ economie houden van bijvoorbeeld huishoudelijk zorgwerk of natuurlijke voorziening. Zij overloopt een aantal pogingen of voorstellen om een

(minimale) erkenning en/of internalisering van zorg te bekomen, alsook waarom die tekortschieten: de instituties van de welvaartsstaat en het idee van een ‘familieloon’ uit een voorbije periode; en recentere voorstellen als het opnemen van zorg in de nationale rekeningen, uitwisselingen die niet op geld gebaseerd zijn of anders op sociale munten (bijvoorbeeld zorgmunten, *time banking*, LETS), basisinkomen. Ondanks de positieve kanten die met veel van deze voorstellen verbonden zijn, blijft het probleem dat zij de dominante positie van de markt in de economie niet fundamenteel aanpakken. Over het basisinkomen zegt Mellor bijvoorbeeld het volgende:

Het zwakke punt van de meeste voorstellen voor de betaling van een basisinkomen is dat ze voorzien in financiering door middel van algemene belastingen op basis van het opdoeken van de huidige sociale uitkeringen. Dat roept het probleem van de hoogte van de betaling op. [...] Ook zou het verschil in status tussen de publieke en commerciële economieën en onbetaalde zorg niet aangepakt worden. Een basisinkomen zou nog steeds gezien worden als afhankelijk van de ‘welvaartschepende’ sector, en hoge belastingniveaus vereisen. (2019: 121)

Volgens Mellor heeft een basisinkomen evenwel potentie om zorgwerk te internaliseren. Maar daartoe zou een basisinkomen betaald moeten worden van

publiek gecreëerd geld.¹¹ Voor Mellor biedt een systeem van publieke creatie van geld dat vrij is van schulden een algemene strategie om externaliteiten op te lossen. Dat overheden met publiek geld de banken gered hebben bij de bankencrisis van 2008, toont aan dat het niet zomaar over een fantasie gaat. Het vereist wel dat de staat de huidige privatisering van de zeggenschap over de geldcreatie door banken via schuldbewijzen stopt en die macht terugvordert in het belang van zijn burgers.

Mellor verbindt daaraan twee duidelijke condities. Om te beginnen moeten we de staat niet zomaar vertrouwen. Een verregaande democratisering van de controle op de geldcreatie en -circulatie is nodig, en zij formuleert een aantal voorstellen daarvoor. Die democratisering is ook cruciaal voor de invulling van de tweede conditie: waarvoor wordt dat publiek geld ingezet? De keuze voor duurzaamheid en algemeen welzijn thematiseert zij met een woordenspel dat niet zomaar vertaalbaar is: een keuze voor ‘*wealth*’ of ‘*wellth*’, wat staat voor ‘welzijn voor allen’. Eigenlijk is het een hedendaagse manier om Aristoteles’ fundamentele onderscheid tussen economie en geldschepping of vermogenscreatie opnieuw scherp te stellen.¹²

Er is een serieus contrast tussen rijkdom (*wealth*) uitgedrukt in termen van het nastreven van geld en bezittingen, en welzijn (*wellth*) uitgedrukt in betaalde en onbetaalde activiteiten gericht op sociaal en individueel floreren. Als het doel van de samenleving het nastreven van welzijn zou zijn, zou de zekerheid van sociale en ecologische omstandigheden niet alleen geïnternaliseerd worden in door geld ondersteunde systemen van voorziening (*provisioning*), maar in hun hart staan. (2019:125)

Care Revolution: een politieke beweging

Op 15 maart 2014 kwam in Duitsland de eerste *Aktionskonferenz Care Revolution* samen onder het thema ‘Sociale reproductie in crisis’, met zowat vijfhonderd deelnemers uit zestig verschillende zorginitiatieven. Het was het startpunt van een nieuwe politieke beweging, het Care Revolution network. Dat neemt de moeilijke taak op zich om mensen uit zeer verspreide initiatieven, waarvan velen tijdsbeperkingen kennen omwille van zorgverplichtingen, te organiseren om meer slagkracht te ontwikkelen. Het netwerk beperkt zich aanvankelijk tot Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland, maar wil via zijn Engelse naam aanspraak vinden daarbuiten. Mede-initiatiefnemer en inspirator is Gabriele Winker, professor sociologie en genderstudie in Hamburg, die zelf actief is in een regionale groep in Freiburg.¹³

Het vertrekpunt was dat het maatschappelijk kader van het neoliberalisme totaal onaangepast is voor zorgwerkers en dat zorg nauwelijks aandacht krijgt in het politieke domein. Care Revolution bouwt daarom verder op inzichten uit de feministische politiek met het oog op een radicaal democratische samenleving, gebaseerd op solidariteit.

Care Revolution is een transformatiestrategie gericht op het bewerkstelligen van een fundamentele verandering van perspectief. Tegelijkertijd tracht ze politieke netwerken tot stand te brengen tussen hulpverleners en mensen in alledaagse zorgrelaties. Het gaat om de uitdaging winstmaximalisatie

11 Mellors denken over geld is verwant met wat vandaag gekend is als Moderne Monetaire Theorie. Zie daarvoor Kelton 2021, *Malcorps* 2021.

12 Dat is vergelijkbaar met *Praetorius 2015* (hoofdstuk 7) die voor ‘zorggerichte economie’ expliciet naar Aristoteles verwijst (zie hoofdstuk 1). Merk dat Mellor in dit citaat zoals veel ecofeministen van ‘voorziening’ spreekt. ‘Ik gebruik het woord voorziening omdat het het scala aan diensten omvat, betaald en onbetaald, dat mensen nodig hebben om te floreren’. (Mellor 2019: 117)

13 Winker 2015, 2018; *Neumann & Winker 2020*. Zie ook *Praetorius 2015*.

achterwege te laten en in plaats daarvan de vervulling van menselijke behoeften centraal te stellen in de sociale en dus economische activiteit — en, nog meer, dat allesomvattend te doen, zonder iemand uit te sluiten en niet ten koste van iemand anders. Care Revolution [...] benadrukt de fundamentele betekenis van zorgwerk. Zo wordt zorgwerk, dat geen plaats krijgt in de meeste politieke strategieën of in de dominante economische theorieën, gekozen als referentiepunt voor maatschappelijke verandering. Het is belangrijk dat er met alle vormen van verschillende zorgrelaties rekening wordt gehouden: familiaal, vrijwillig en professioneel. (Winker 2018:421)

De directe doelstellingen hebben betrekking op de condities van het zorgwerk zelf, voldoende materiële hulpbronnen en tijd. Maar vanuit een gedemocratiseerde zorgsector wil men ook de stap zetten naar de organisatie van de hele samenleving op basis van het zorgprincipe. Care Revolution schuift de volgende vijf punten naar voor als stappen voor haar politieke strategie (Neumann & Winker 2020:102-103):

- Voldoende inkomen voor iedereen om een duurzaam levensonderhoud te verzekeren: een substantieel minimumloon zonder uitzonderingen; een onvoorwaardelijk basisinkomen; een aanzienlijke verbetering van de betaling in zorgloopbanen.
- Voldoende tijd om naast betaald werk voor zijn naasten en voor zichzelf te kunnen zorgen, en tijd om vrij te houden voor ontspanning: een forse arbeidsduurvermindering voor voltijdwerkers; speciale regelingen voor mensen met veel zorgtaken; een niet-discriminerende verdeling van zorgarbeid tussen mannen en vrouwen.
- Een sociale infrastructuur die zorg en zelfzorg echt ondersteunt: een uitgebreid en gratis onderwijs- en gezondheidssysteem, betaalbare accommodatie; gratis lokaal openbaar vervoer; ondersteuning voor zelfhulpnetwerken en *commons*-projecten. Dat kan gerealiseerd worden via herverdeling van maatschappelijke rijkdom.
- Echte betrokkenheid bij maatschappelijke besluitvorming: alomvattend zelfbestuur, te beginnen in de zorgsector. Dat kan via een radenstelsel dat landelijke coördinatie en democratische controle mogelijk maakt. Veel zorgprojecten, zoals gezondheidscentra, kinderdagverblijven of onderwijsinstellingen kunnen ook decentraal georganiseerd worden met lokaal zelfbestuur in wijken of buurten.
- Een niet-discriminerende samenleving: geen uitsluiting, geen discriminatie en geen privileges omwille van etnische afkomst, nationaliteit, geslacht, seksuele geaardheid, fysieke bekwaamheid of beroepsvaardigheden.

Care Revolution wil daartoe ook netwerken vormen met andere sociale bewegingen, bijvoorbeeld met de *degrowth*-beweging. ‘Beiden analyseren de vernietiging in het kapitalisme van de mens als sociaal wezen en van ecosystemen en contrasteren dat met de principes van een samenleving gebaseerd op solidariteit.’ (ibid:109)

Postkolonialisme en postontwikkeling

De bovenstaande ideeën werden ontwikkeld in de context van westerse industrielanden, landen die tot het centrum van de geglobaliseerde economie behoren. Dat mag niet doen vergeten dat stemmen uit het Globale Zuiden hun eigen visie op zorg en economie naar voor brengen. Onze vorige bijdrage vestigde al aandacht op de intersectionele benadering van maatschappelijke vraagstukken door het ecofeminisme. Dat houdt zich bezig met de kruising tussen gender-, sociaaleconomische en ecologische vraagstukken, wat tot een diversiteit aan

uitwerkingen leidt. Evenwel, '[h]et gedeelde uitgangspunt van deze analyses is de relatie tussen de vernietiging van het milieu en de uitbuiting van vrouwenwerk en onderwaardering van vrouwen in het algemeen onder het kapitalisme' (Bauhardt 2019:23v).¹⁴ Wanneer de blik dan 'zuidwaarts' gericht wordt, komt ook het (post)kolonialisme in het vizier.

Een structurele duiding vinden we opnieuw in de analyse van Nancy Fraser.¹⁵ De institutionele vormgeving van de kapitalistische samenleving wordt volgens haar gekenmerkt door een aantal constitutieve scheidingen, zoals tussen de samenleving en de niet-menselijke natuur en tussen productie en reproductie. Het gaat erom bepaalde domeinen als 'buiten' te definiëren, zodat de vruchten ervan haast kosteloos toegeëigend kunnen worden. Kolonialisme werkt volgens een gelijkaardige scheiding, vaak aangeduid als die tussen 'centrum' en 'periferie'. Die spoort volgens Fraser bovendien met de scheidingen die door racisme worden geconstrueerd, waardoor de koloniale scheiding ook aangehouden kan worden binnen de sociaaleconomieën van de landen in het centrum.¹⁶ Een voorbeeld kort bij huis is die van 'mensen zonder papieren' die wel allerhande jobs uitvoeren, maar daarvoor geen officiële erkenning krijgen, wat hen zeer kwetsbaar maakt voor malafide werkgevers.

De post-ontwikkelingsbeweging wijst erop hoe de koloniale tegenstelling herhaald wordt in het onderscheid tussen ontwikkelde en niet-ontwikkelde landen, waarbij het ontwikkelingsdiscours een voertuig is om de dominantie van het centrum in stand te houden.¹⁷ Denkers uit het Zuiden sluiten daarbij de rangen met feministen en spreken van de '*kolonialiteit*' van een denken dat wortelt in de '*masculiene cultuur van dominantie*'¹⁸. 'Het moderne koloniale kapitalistische patriarchale wereldsysteem marginaliseert en vernedert aldus vormen van kennis, zoals zorgverlening en niet-westerse wetgeving, wetenschap of economie.' (Kothari e.a. 2019:xxiii) Er is dus een parallel tussen de koloniale en de 'huishoudelijke periferie' (ibid. xxiv), die beide evenwel bronnen bevatten voor alternatieven voor het kapitalisme. We geven hiervan enkele aanduidingen.

In het Globale Zuiden wordt moederschap immers niet als negatief of als een nadeel beoordeeld, maar gaat het vooral om een sociale positie.

Een ecofeministische politiek in deze lijn 'beoogt menselijke emancipatie te bevorderen via regeneratieve solidariteitseconomieën op basis van delen' (Terreblanche 2019:165). Daarbij wordt steeds opnieuw het belang benadrukt om de concrete arbeid van vrouwen met hun materiële context als uitgangspunt te nemen, wat een kritische houding meebrengt tegenover meer abstracte feministische stellingnames:

In de academische wereld is de postmoderne neiging om belichaamde seksuele identiteit terug te brengen tot de constructie van 'gender' een [...] onbehelpzame conventie. Op dezelfde manier kan het behandelen van 'klasse, ras en geslacht' als abstracte 'intersectionele structuren' de aandacht afleiden van de ruwe materialiteit van de geleefde ervaring. (Kothari e.a. 2019:xxxi)

¹⁴ Zie ook Terreblanche 2019; van den Heuvel 2018.

¹⁵ Zie bijv. Fraser & Jaeggi 2018, 39-47. Zie ook hoofdstuk 7.

¹⁶ Zie voor de logica van het kolonialisme ook Hickel 2021.

¹⁷ Kothari et al. 2019; Shiva 2010; van den Berg 2019.

¹⁸ Zie voor die cultuur ook de uiteenzetting over Eisler hierboven.

Een belangrijk verschil is wel een culturele context waarin het werk van vrouwen een andere plaats en waardering krijgt. Zo contrasteert Ariel Salleh het gelijkheidsfeminisme van de middenklasse in het Globale Noorden — met zijn retoriek van discriminatie en emancipatie —, met een mondiaal ecofeminisme waarin vrouwen uit ‘niet-grootstedelijke culturen’ een prominente rol op zich nemen op basis van hun concrete arbeidservaringen als moeders. In het Globale Zuiden wordt moederschap immers niet als negatief of als een nadeel beoordeeld, maar gaat het vooral om een sociale positie. Net de praktijk van het moederschap maakt voor vrouwen uit het Zuiden het hebben van een politiek bewustzijn en een politieke praktijk mogelijk.¹⁹

Ook Maria Mies en Vandana Shiva ontwikkelen in *Ecofeminism* een postkoloniaal perspectief dat gebaseerd is op de levensonderhoudende subsistentie-arbeid van vrouwen. Die ‘zorg’ vormt het uitgangspunt voor een brede sociaal-culturele transformatie. Zo schrijven ze:

[Een] nieuw begrip van niet-patriarchale seksualiteit kan zich alleen ontwikkelen samen met veranderingen in de geslachtelijke arbeidsdeling, de economie en de politiek. Enkel wanneer mannen serieus beginnen te delen in de zorg voor kinderen, ouderen, zwakkeren en voor de natuur, wanneer ze erkennen dat dit leven-in-stand-houdende werk voor levensonderhoud belangrijker is dan werken voor geld, zullen ze in staat zijn om een zorgzame, verantwoordelijke, erotische relatie met hun partners te ontwikkelen, of het nu mannen of vrouwen zijn. (Mies & Shiva 1993:295)

Vandaag benadrukt de post-ontwikkelingsbeweging de veelheid aan alternatieven die in heel diverse contexten tot stand komen en probeert die ook zichtbaar te maken, zoals met het boek *Pluriverse: A post-development dictionary* (Kothari e.a. 2019). Daarin staat ‘pluriversum’ tegenover ‘universum’ en duidt aan dat de concrete werelden waarin we leven fundamenteel divers zijn.²⁰ Tegenover het masculiene economische eenheidsdenken staat daarom een meervoudigheid aan sociaaleconomische alternatieven. Daarbij wordt een ‘relationeel’ wereldbeeld, ‘gebaseerd op de zorg voor de diversiteit van alle levensvormen’ (Terreblanche 2019:166), gedeeld door zowel een ecofeministische zorgbenadering als door nieuwe alternatieve maatschappelijke visies die gestalte krijgen in het Zuiden²¹:

Zo convergeert een ‘zorgpolitiek’ tot stand gebracht door vrouwen uit het Globale Noorden en Zuiden met de mores van buen vivir, ubuntu en swaraj, omdat het dagelijkse werk van vrouwen over de hemisferen heen ‘een andere epistemologie’ aanleert, niet gebaseerd op een instrumentele logica, maar ‘relationeel’ — zoals de rationaliteit van ecologische processen. In hun diepste articulatie betwisten deze meervoudige stemmen zowel moderniteit als traditionalisme door de materiële belichaming van klasse, ras, sekse-geslacht en species in een ecocentrisch kader te plaatsen. Er kan geen pluriversum zijn totdat de historische onderbouwing van masculiene aanspraken deel uitmaakt van het politieke gesprek. (Kothari e.a. 2019:xxxiii)

¹⁹ Salleh 1997, besproken in [Bauhardt 2019](#).

²⁰ Meer uitleg in Peeters 2020b, [2022](#).

²¹ Zie ook [Kothari, Demaria & Acosta 2014](#).

Zorg en posthumanisme

Het mag duidelijk zijn dat de discussies over de betekenis en plaats van zorg in de samenleving lang niet voorbij zijn en wellicht nooit voorbij zullen zijn. In vorige bijdrage wezen we al op de ambivalente positie van het thema binnen het feminisme. De plaats en waardering van zorg is geen uniform gegeven, maar wordt mede gevormd vanuit de dominante maatschappelijke regimes. Zo wijst Maria Puig de la Bellacasa wijst erop ‘hoe neoliberal governance de zorg voor het *zelf* tot een doordringende orde van geïndividualiseerde biopolitieke moraliteit heeft gemaakt’ (2017:9). Zorg is evenwel inherent aan de wederzijdse afhankelijkheden waarin en waarvan wij leven — niet alleen tussen mensen, maar met vele andere wezens. Zorg is dan ook ‘te belangrijk om over te laten aan de reducties van een hegemonische ethiek’ (ibid.). Voor haar komt het erop aan om zorg tot een disruptieve thematiek en praktijk te maken vanuit een besef dat we altijd betrokken zijn *in* de wereld.

[D]at vereist deelname aan de voortdurende, complexe en ongrijpbare taak om zorg terug te winnen (reclaiming), niet van zijn onzuiverheden, maar eerder van de neiging om haar oneffenheden glad te strijken — door haar hetzij te idealiseren of te denigreren. (ibid.: 11)

Gezien de wederzijdse afhankelijkheden binnen het levensweb, is het volgens Puig de la Bellacasa absurd om menselijke en niet-menselijke zorgverhoudingen uit elkaar te halen.

Zorg is zeker een menselijk probleem, maar daarom is ze nog geen louter menselijke aangelegenheid. Gezien de wederzijdse afhankelijkheden binnen het levensweb, is het volgens Puig de la Bellacasa absurd om menselijke en niet-menselijke zorgverhoudingen uit elkaar te halen.²² Maar om dat te zien moet het menselijke handelingsvermogen ‘gedecentreerd’ worden, d.i. het handelen van andere wezens en van de dingen erkend worden. In die lijn probeert zij het zorgconcept te verplaatsen naar zowel technowetenschappen als naar het leven *met* andere organismen — met permacultuur en het bodemleven als voorbeelden. Dat

komt ook tot uitdrukking in de titel van haar boek *Matters of Care*, waarin ‘*matters*’ in beide betekenissen begrepen moet worden: ook de materie doet ertoe.²³ Voorbij het traditionele humanisme wil ze daarbij wel dicht bij de problemen en erfenissen van gesitueerde menselijke wezens blijven.²⁴

Het werk van Puig de la Bellacasa is maar één voorbeeld uit een brede denkstroom die de mens uit zijn bevoorrechte positie probeert te halen en dus ‘voorbij’ het humanisme recht wil doen aan niet-menselijke levens en aan de dingen. Een ‘posthumanisme’ dus, waarvan verschillende vormen onder meer opgang maken in het huidige ecofeminisme, teveel voor deze bijdrage.²⁵ Maar deze beperkte aanzet maakt hopelijk wel duidelijk dat een diepgaande reflectie over zorg de gangbare betekenis van ‘economie’ grondig dooreenschudt.

²² Puig de la Bellacasa bouwt verder op de idee van een ‘levensonderhoudend web’ uit Joan Tronto’s zorgdefinitie (zie hoofdstuk 7).

²³ Dit is ook een verschuiving ten opzichte van Bruno Latours ‘*matters of concern*’ (2004), een auteur die een belangrijke plaats heeft in haar boek.

²⁴ Een centraal thema bij Puig de la Bellacasa is ‘*staying with the trouble*’, naar het gelijknamige boek van Donna Haraway (2016).

²⁵ Een vergelijkbaar ‘post-humanistisch’ standpunt kwamen we al eerder tegen met het begrip ‘*ecological livelihood*’ van J.K. Gibson-Graham en Ethan Miller, die dat overigens verbinden met *commoning* (zie hoofdstuk 5).

HOOFDSTUK 9

Niet voor winst en groei, maar voor gemeenschappelijk welzijn

In de vorige hoofdstukken toonden we dat economie veel meer is dan enkel markteconomie en een heel divers domein van menselijke activiteit beslaat. Daarom besteedden we nogal wat aandacht aan economische benaderingen buiten de markt die veelal in het economische discours nauwelijks erkend of zelfs vergeten worden, zoals de *commons* of het huishouden en de zorg. Daarbij strekt een sociaal-ecologisch zorgperspectief zich uit over het hele levensweb. In dit hoofdstuk proberen we de uitdaging van een economische duurzaamheidstransitie wat verder aan te scherpen. Daartoe keren we terug naar het centrale groene uitgangspunt dat een duurzame economie geen groei-economie kan zijn. Dat inzicht leidt tot verschillende benaderingen van wat ‘post-groei’ kan betekenen. Vervolgens laten we zien hoe ook bedrijven die op de markt actief zijn daarbij kunnen aansluiten. We ronden af met een overzicht van (nieuwe) manieren om het doel van de economie te formuleren.

Erkenning van grenzen als paradigma

Vijftig jaar na het verschijnen van *Limits to Growth*, het befaamde ‘rapport van de Club van Rome’ (Meadows e.a., 1972) blijft de onmogelijkheid van aangehouden groei nog altijd een centraal strijdpunt van de groene beweging. De soms heftige weerstand tegen het erkennen van grenzen houdt uiteraard verband met gevestigde belangen,

zowel politiek als economisch, maar die verklaring volstaat niet om de breedte van die weerstand te begrijpen. De idee van groei werd immers verbonden met de mogelijkheid om ‘vooruit te gaan’, en is als dusdanig diep verankerd in onze moderne cultuur. Daarvan los komen vraagt om een fundamentele culturele transformatie of ‘paradigmaverandering’. Het gaat om de

De idee van groei werd immers verbonden met de mogelijkheid om ‘vooruit te gaan’, en is als dusdanig diep verankerd in onze moderne cultuur.

manier waarop we zowel onszelf als de wereld en onze plaats daarin begrijpen, alsook de bijhorende relaties. Een paradigma bepaalt mee welke vragen we stellen en welk soort antwoorden we aanvaardbaar vinden.

Het is hier niet de plaats om die paradigmaverandering in de breedte te bespreken, maar het mag duidelijk zijn dat een aantal fundamentele ideeën cruciaal zijn voor een economische transitie in de richting van sociaal-ecologische duurzaamheid. Zo wezen we al eerder op het belang van gemeenschap en coöperatie als deel van een nieuw ‘ecologisch’ paradigma en als tegenbeeld van de *homo economicus*.¹ Om het belang daarvan te duiden verwijzen we graag naar een schema van systeemtheoreticus Donella Meadows.² Zij beschrijft twaalf niveaus van ‘aangrijpingspunten’

Het opzetten van een tegendiscours tegen de groei-economie blijft dan ook nodig en moet systematisch aangehouden worden.

(*leverage points*) voor interventie om systeemverandering te realiseren. De hoogste niveaus daarin zijn in volgorde van belangrijkheid: de macht om het paradigma te veranderen, het systeemparadigma, de systeemdoelen, zelforganisatie en systeemstructuur, systeemregels. Het schema is een interessant hulpmiddel om de potentiële impact van nieuwe economische benaderingen in het licht van een duurzaamheidstransitie in te schatten.

Het veranderen van de doelstellingen van een systeem scoort dus hoog, maar die doelen vloeien zelf voort uit een fundamentele set overtuigingen over hoe de wereld werkt: ‘Paradigma’s zijn de bronnen van systemen. [...] Mensen die erin geslaagd zijn om op het niveau van het paradigma in systemen in te grijpen, hebben dus een aangrijpingspunt kunnen treffen dat systemen totaal transformeert.’ (Meadows 2008: 163) Een duidelijk voorbeeld daarvan is het systematisch opgezette discours over de zegeningen van de vrije markt, wat uiteindelijk tot de dominantie van het neoliberalisme heeft geleid.³ Het opzetten van een tegendiscours tegen de groei-economie blijft dan ook nodig en moet systematisch aangehouden worden.

Economische groei behoort echter tot het niveau van de doelstellingen. De kritiek erop moet gestaafd worden met argumenten en voorstellingen op het paradigmatisch niveau, zoals de fundamentele erkenning van biofysische grenzen. Het moderne paradigma is hier zeer dubbelzinnig door enerzijds de natuur als schaars te beschrijven, wat eigenlijk grenzen impliceert, en aangehouden groei als oplossing naar voor te schuiven. Het voortdurend creëren van nieuwe vormen van schaarste is zelfs een mechanisme dat de kapitalistische markt aandrijft. Daartegenover kan net het uitgangspunt dat de aarde genoeg kan opleveren voor een waardig leven voor allen dat mechanisme doen sputteren. De competitie voor schaarse goederen wordt dan immers betekenisloos. Dat is een paradigmatisch punt waar onder meer de *degrowth*-beweging op wijst.⁴ Maar ook denkers uit het Zuiden benadrukken hoe de wereldbeelden van heel wat volkeren tot andere opvattingen leiden over onze relatie tot de aarde, over wat genoeg is om te leven, en dus over wat economie is. Een gekend voorbeeld is het *Buen Vivir* vanuit de Andes.⁵

1 Zie hoofdstuk 2. Een bredere uitwerking van een ecologische paradigmaverandering in Peeters 2020b en [Peeters 2022](#) met een nadruk op het economische.

2 Donella Meadows (+) was partner van Dennis Meadows en medeauteur van *Limits to Growth*. Het schema wordt beschreven in [Meadows 1999](#) en bewerkt tot hoofdstuk in Meadows 2008.

3 Raworth 2017 bespreekt die geschiedenis vrij uitvoerig.

4 Een ruimere argumentatie (alsook referenties) in [Peeters 2021b](#); Hickel 2021.

5 Bijv. [Kothari e.a. 2014](#). Zie ook ‘post-ontwikkeling’ en het idee van de wereld als ‘pluriversum’ in hoofdstuk 8; Peeters 2020b, [2022](#).

Ook deze artikelenreeks plaatst zich in een paradigmatische discussie door de diversiteit van de wereld te benadrukken en de economische diversiteit die daarmee samenhangt. En dan merken we dat heel wat benaderingen ook de discussie *wat economie is* fundamenteel aangaan. Het zorgperspectief op economie vormt daarvan een voorbeeld bij uitstek, waarbij economie zich uitstrekt voorbij het menselijke. Zelf hanteer ik als (werk)definitie van economie: *al wat mensen doen om in hun levensonderhoud te voorzien en de wereld in stand te houden*.

Alternatieven voor groei

Zoals gezegd volgt uit wijzigingen van het paradigma ook verandering van de na te streven doelstellingen. Wanneer de erkenning van grenzen fundamenteel is, dan kan economische groei niet meer als een algemene doelstelling gelden. Ook hier zien we een diversiteit in de benaderingen die als alternatief geformuleerd worden, waarvan we er enkele overlopen.

Post-groei

‘Post-groei’ slaat op alle economische benaderingen die bereid zijn om bbp-groei als economisch doel los te laten om zich te richten op zowel sociale als ecologische doelen, om zo ‘een goed leven voor iedereen binnen planetaire grenzen’ te bereiken (O’Neill e.a. 2018). Dat impliceert de noodzaak om menselijk en ecologisch welzijn los te koppelen van economische groei, zoals spreekwoordelijk verwoord door Tim Jackson als *Welvaart zonder groei* (2010). Het verband tussen biofysische grenzen en welzijn wordt ook gelegd door begrippen als ‘sufficiëntie’ en ‘economie van het genoeg’, en door te pleiten voor de intrinsieke betekenis van grenzen of voor een ‘bevrijding van overdaad’.⁶ Tim Jacksons nieuwe boek *Voorbij de groei* (2022) biedt een update van de post-groei-opvattingen.

Sommige auteurs kiezen ervoor om agnostisch te blijven over het vraagstuk van economische groei, om het onderzoek open te laten, of om uit strategische overwegingen duidelijker te kunnen focussen op positieve doelstellingen, een positie die ook wel ‘*agrowth*’ wordt genoemd.⁷ Maar dit soort strategische overwegingen

betekent niet noodzakelijk dat er wezenlijke verschillen zijn met bijvoorbeeld *degrowth*-auteurs in de manier waarop economische groei wordt bekritiseerd.

Economische praktijken moeten een ‘veilige en rechtvaardige ruimte voor de mensheid’ creëren, een ruimte die begrensd wordt door biofysische of ‘planetaire’ grenzen enerzijds, en sociale grenzen anderzijds.

Donuteconomie

Dat laatste is zeker van toepassing op Kate Raworths uiteenzetting in *Donuteconomie* (2017). Raworth houdt niet van de negatieve connotatie van de term ‘*degrowth*’, maar kritiek op de groei-economie is wel haar uitgangspunt. Haar focus ligt evenwel op de ondertussen vrij bekende donut als een nieuwe manier om het doel van de economie voor te stellen, weg van de eindeloze groei van

⁶ Resp. Sachs 1999; [Alaerts & Van Acker 2018](#); Kallis, 2019; Paech, 2012.

⁷ [Wiedmann et al. 2020](#) is een voorbeeld van het eerste; Raworth 2017 en [de Muijnck e.a. 2021](#) van het tweede. ‘Agrowth’ wordt naar voor geschoven door [van den Bergh 2017](#). Zie ook [Mastini 2019](#).

het bbp. Economische praktijken moeten een ‘veilige en rechtvaardige ruimte voor de mensheid’ creëren, een ruimte die begrensd wordt door biofysische of ‘planetaire’ grenzen enerzijds, en sociale grenzen anderzijds. Die ruimte wordt voorgesteld aan de hand van de dubbele cirkel van een donut: aan de buitenkant kom je in een ruimte waar kritische biofysische drempels worden overschreden; tegelijkertijd definiëren de sociale grenzen een niveau dat bereikt moet worden om een menswaardig leven voor alle mensen te garanderen, dus aan de binnenkant heb je een ruimte van kritische menselijke tekorten.

Om als mensheid binnen de donut te geraken moet er een economie ontwikkeld worden die zowel *regeneratief* als *distributief* is in haar structurele ontwerp zelf (*by design*).⁸ Zowel milieuvraagstukken als de grote ongelijkheid zijn het gevolg van ontwerpfouten in het economisch systeem. Om terug binnen ecologische grenzen te komen hebben we een zorgzame houding nodig, maar die moet structureel vertaald worden in bijvoorbeeld circulair georganiseerde economische ketens. Ongelijkheid vraagt dan weer om de vermogensongelijkheid af te bouwen en vormen van *predistributie* van economische mogelijkheden te ontwikkelen. Deze argumentatie van Raworth geeft een voorbeeld van de uitdaging om doelstellingen ook te vertalen naar het niveau van de economische structuren en vervolgens naar de daarmee verbonden regels.

De donuteconomie is ondertussen niet langer een louter theoretische oefening, aangezien het Doughnut Economics Action Lab (DEAL) is opgericht om de donut van een radicaal idee in transformatieve actie om te zetten.⁹ Het ontwikkelt bijvoorbeeld instrumenten om actie op het niveau van steden te oriënteren om *Doughnut Cities* te worden. Dat begon met Amsterdam, maar meer steden volgen nu.¹⁰ De donut werd ook al door belangrijke organisaties als referentiekader aangenomen.¹¹

Welzijnseconomie

Donuteconomie geeft een richting aan die mainstream aan het worden is. Daarvoor wordt vaak de brede term ‘*Wellbeing Economy*’ gebruikt die breed verspreid geraakt door de oprichting in 2018 van het wereldwijde netwerk Wellbeing Economy Alliance (WEAll).¹² Het heeft als missie om economische systeemverandering te katalyseren om een Welzijnseconomie te realiseren tegen 2030. WEAll probeert dit te doen door het verbinden en coördineren van activiteiten op alle niveaus van deze brede ‘beweging’, om zo een kritische massa te creëren van mensen en organisaties die werken aan een gemeenschappelijke visie. WEAll ontwikkelt ook een strategische visie om een machtsbasis voor verandering te creëren via gedeelde kennis en verhalen.

Welzijnseconomie wordt gedefinieerd als ‘een brede term die ontworpen is om de diverse beweging van ideeën en acties te omvatten die naar deze gedeelde visie streven: een economie die *sociale rechtvaardigheid op een gezonde planeet* levert’ (WEAll 2021: 6). Dit impliceert: ‘dat de economie ten dienste moet staan van mensen en gemeenschappen’; de erkenning ‘dat de economie is ingebed in de samenleving en de natuur’; een benadering die ‘minder gaat over de groeipercentages; zij richt zich op de richting en samenstelling van de groei’ (ibid). Het komt erop neer verder te kijken dan het bbp en economisch succes te meten in termen van het welzijn van

8 Het gaat Raworth om directe ‘verdeling’ en niet om ‘herverdeling’ achteraf. De Nederlandse vertaling van het vijfde hoofdstuk als ‘Richt je op herverdeling’ (p. 157) mist dus een essentieel punt.

9 Zie [Doughnut Economics Action Lab](#)

10 [Amsterdam Donut Coalitie](#)

11 Bijv. Oxfam en het Europees Milieubureau (Sennholz-Weinhardt et al. 2021).

12 De [WEAll](#) omvat al meer dan 180 organisaties, allianties, overheden en bewegingen.

burgers en de bescherming van de hulpbronnen van de planeet voor andere soorten en toekomstige generaties.¹³

Het doel van een welzijnseconomie wordt concreter gemaakt via vijf universele menselijke behoeften voor een goed leven, de ‘5 WEAll Needs’ (WEAll 2021:7):

1. Verbinding: samenhorigheidsgevoel & instellingen die het gemeenschappelijk belang dienen
2. Waardigheid: iedereen heeft genoeg om te leven in comfort, veiligheid en geluk
3. Eerlijkheid: rechtvaardigheid in al haar dimensies in het hart van economische systemen
4. Participatie: burgers zijn actief betrokken bij hun gemeenschappen
5. Natuur: een herstelde en veilige natuurlijke wereld voor alle leven

Ontgroeien

Degrowth of ‘ontgroeien’ is een overkoepelende term voor meer radicale academische, politieke en sociale bewegingen die de noodzaak benadrukken om productie en consumptie te verminderen en andere doelen dan economische groei te bepalen om het menselijk welzijn te vergroten en de ecologische omstandigheden en gelijkheid in de wereld te verbeteren.¹⁴ Radicaal houdt in dat *degrowth* expliciet gericht is op systeemverandering, gekoppeld aan een diepgaande culturele transformatie, zoals we boven al aangaven in verband met het schaarstemotief. Die fundamentele transformatie verbindt *degrowth* met nog heel wat andere thema’s en bijhorend nieuw vocabularium, alsook met een hele rist aan sociale bewegingen.¹⁵

Economisch is *degrowth* verbonden met ecologische economie¹⁶ en staat voor een traject waarbij de stroom van energie, materialen en afval door een economie — de ‘*throughput*’ — afneemt, terwijl toch gefocust wordt op het verbeteren van sociaal en ecologisch welzijn. Dat impliceert een daling van het bbp, aangezien bbp-groei niet absoluut kan worden losgekoppeld van haar negatieve gevolgen.¹⁷ ‘Van ontgroeien is sprake wanneer de sociale en ecologische omstandigheden verbeteren, en het bbp daardoor onvermijdelijk afneemt.’ (Kallis 2018:9) Hoewel de kwantitatieve betekenis van *degrowth* hier naar voren komt, is de kwalitatieve betekenis ervan veel belangrijker, zoals de meeste auteurs benadrukken. Het prefix ‘*De-*’ verwijst naar een systeemverandering en betekent ‘weg van’ het kapitalistische groeisysteem dat mens en natuur uitbuit, en ‘weg van’ de culturele verbeelding die meer gelijkstelt aan beter. De realisatie daarvan is ook een politiek proces.

Bovenal vraagt *degrowth* om een herovering van het recht en de macht om collectief, democratisch en in solidariteit te bepalen hoe we samenleven in plaats van instellingen en sociale relaties over te leveren aan het standaardmodel onder de neoliberale mantra, waarvoor zogenaamd geen alternatief bestaat. (Muraca in Burkhart e.a. 2020:5)

¹³ Hoekstra 2020.

¹⁴ Demaria et al. 2013. Een ruimere definitie op [Research and Degrowth](#). Er werd de laatste jaren heel wat over *degrowth* gepubliceerd en over haar relatie met sociale bewegingen; zie Inleiding; [Peeters 2021a, 2021b](#).

¹⁵ Zie resp. D’Alisa et al. 2016 en [Burkhart et al. 2020](#).

¹⁶ [Martinez-Alier et al. 2010](#); Bonaiuti 2016.

¹⁷ Wetenschappelijke referenties over de onmogelijke ontkoppeling van groei en milieu-impact in [Peeters 2021a, 2021b](#).

Post-ontwikkeling

‘Post-ontwikkeling’ verwijst naar een benadering waarin ontwikkeling niet langer het centrale ordenende principe van het sociale leven is. Kritiek op ontwikkeling, inbegrepen economische groei, is daarbij niet alleen een zaak van academici; ‘ze komt even krachtig op onder inheemse volkeren, andere lokale gemeenschappen, vrouwenrechtenbewegingen en andere maatschappelijke arena’s, het meest prominent onder de slachtoffers van ontwikkeling’ (Demaria & Kothari 2017:2589). Voor post-ontwikkeling zit het probleem niet in een gebrek aan implementatie, maar in het concept van ontwikkeling zelf als lineaire, materiële en financiële groei, gedreven door commodificatie en kapitalistische markten. Of, ‘de werking van het mondiale systeem is zelf een ‘slechte ontwikkelaar’ (ibid:2593). Dit impliceert dat reformistische oplossingen in de context van ‘groene economie’ en ‘duurzame ontwikkeling’ niet volstaan: ‘ons doel is te benadrukken dat bij gebrek aan een fundamentele sociaal-culturele transformatie, technologische en bestuurlijke innovaties ons niet uit de crises zullen leiden’ (Kothari e.a. 2019:xxvii).

In plaats daarvan kijkt post-ontwikkeling naar manieren van leven die al bestaan binnen de periferie van het dominante systeem, zowel in het Globale Zuiden als in de ‘binnenlandse periferie’ wereldwijd. In deze visie legt post-ontwikkeling een belangrijke verbinding met het ecofeminisme.¹⁸

Over de hele wereld resulteert dat in het opnieuw opkomen van oude wereldbeelden met actuele relevantie, of in nieuwe kaders en visies die systemische alternatieven bieden voor het welzijn van mens en planeet. Het dwingt ook tot de dekolonisatie van kennissystemen en epistemologieën, waarbij veel van de dualismen die westerse patriarchale paradigma’s hebben voortgebracht, zoals tussen mens en natuur, worden doorbroken. (Demaria & Kothari 2017:2589)

Aldus leidt de deconstructie van ontwikkeling naar een matrix van alternatieven, waarvan sommige al bekend zijn in activistische en academische kringen, zoals het boven genoemde *Buen Vivir*. Post-ontwikkelingsdenkers gaan ervan uit dat er in de wereld duizenden van dergelijke transformatieve initiatieven bestaan. In deze lijn

bevat *Pluriverse: A Post-Development Dictionary* (Kothari e.a. 2019) meer dan tachtig beschrijvingen. Daarbij wordt ook de noodzaak benadrukt om het debat over de gangbare wereldbeelden te herpolitiseren, om de moderne ontologie van één wereld te overwinnen en de veelheid van mogelijke werelden te bevestigen.¹⁹

Daarbij wordt ook de noodzaak benadrukt om het debat over de gangbare wereldbeelden te herpolitiseren, om de moderne ontologie van één wereld te overwinnen en de veelheid van mogelijke werelden te bevestigen.

Het mag duidelijk zijn dat post-ontwikkeling een brede agenda deelt met *degrowth*, en beide benaderingen sluiten ook op elkaar aan, maar hun context is verschillend. Wat er concreet moet krompen en wat er nog mag groeien verschilt in het Zuiden en het Noorden. *Degrowth* als een

¹⁸ Dit thema kwam al aan bod i.v.m. zorg en postkolonialisme (hoofdstuk 8).

¹⁹ Voor het begrip van de wereld als een ‘pluriversum’, zie Peeters 2020b, [2022](#).

krimp van de *throughput* van een economie is in eerste instantie een programma voor de traditionele industrielanden.²⁰

Generatieve economie

De kapitalistische groei-economie kan als ‘extractief’ gekarakteriseerd worden omdat zij waarde onttrekt aan menselijke activiteiten en natuurlijke hulpbronnen om als economische en financiële waarde te accumuleren in de handen van ‘enkelen’. Ondernemingen zijn daartoe de vehikels via de creatie van zogeheten ‘aandeelhouderswaarde’.²¹ Als tegenhanger wordt vandaag vaak gesproken van een ‘generatieve economie’, als een manier om het algemene doel van de economie in positieve termen te herformuleren. Het begrip staat voor een verschuiving van een extractieve naar een contributieve logica: het doel is waarde toe te voegen aan de bredere gemeenschap en de gemeenschappelijke wereld. Of eenvoudig gezegd: een verschuiving van nemen naar geven. Als zodanig is ‘generatief’ ook van toepassing op wat bovenstaande benaderingen voor ogen hebben.

Een goed voorbeeld om het verschil tussen extractief en generatief te vatten is dat van de industriële landbouw tegenover de agro-ecologie. In het eerste geval verarmt de bodem en wordt hij minder gezond, waardoor het voor de boer, als zwakste schakel in de voedselketen, moeilijk wordt om een leefbaar inkomen te verwerven. In het tweede geval wordt de bodem productiever, gezonder en meer regenererbaar, terwijl de boer meer kansen krijgt op een gezond en welvarend leven.²²

Het concept van een ‘generatieve economie’ werd gelanceerd door Marjorie Kelly en als volgt gedefinieerd: ‘Het is een deel van de economie dat niet ontworpen is voor de extractie van maximale financiële rijkdom. Het doel ervan is de voorwaarden voor het leven te scheppen. Het doet dat via zijn normale werking, door de manier waarop het is ontworpen, de manier waarop het eigendom is ...’ (2012:2). Kelly thematiseert hiermee de mogelijkheid en het bestaan van niet-kapitalistische generatieve ondernemingen die actief kunnen zijn op een markt, wat een onderscheid impliceert tussen markten en kapitalisme. Het is mogelijk om marktspelers te hebben in collectief eigendom, met sociale en milieudoelstellingen, en die hun surplus inzetten voor deze doelstellingen, in plaats van voor accumulatie.

De terminologie van generativiteit werd ook opgepikt door de P2P Foundation in haar pleidooi voor een *commons*-transitie: ‘Wat van cruciaal belang is in de relaties tussen de ondernemers, de gemeenschap en de *commons* waarvan zij afhankelijk zijn, is of hun relatie generatief of extractief is. [...] Deze dichotomie leidt tot een breuk tussen ondernemerschap en kapitalisme: men kan een ondernemer zijn zonder (of met minder) kapitaal, terwijl kapitaalaccumulatie en het winstmotief niet langer dwingend zijn.’ (Bauwens, Kostakis & Pazaitis, 2019:16)²³

²⁰ Duidelijke argumenten hiervoor in Hickel 2021.

²¹ Bij de hervorming van de Belgische vennootschapswetgeving door justitieminister Geens in 2019, werd nog gepoogd om dit principe in de wet in te schrijven als enige doelstelling van een vennootschap: ‘Zij heeft tot doel aan de vennoten een rechtstreeks of onrechtstreeks vermogensvoordeel uit te keren of te bezorgen’. Door de toen nodige onderhandeling met de groene en socialistische partijen is dat alsnog veranderd in: ‘Een van haar doelen is ...’. Zie ook hoofdstuk 4.

²² *Oikos* publiceerde in 2021 een uitvoerig dossier over agro-ecologie in de twee opeenvolgende nummers: [Oikos 98](#) en [Oikos 99](#).

²³ Voor *commons*-transitie zie hoofdstuk 5.

Hervorming van het bedrijfsleven via hervorming van de onderneming

Het thema van generativiteit brengt ons bij de noodzaak én de mogelijkheid om het bedrijfsleven te hervormen als cruciaal voor een transformatie van de gehele economie in de richting van rechtvaardige duurzaamheid. Hoe kunnen inzichten uit de post-groeibeweging vertaald worden naar het bedrijfsniveau? Daarvoor bekijken we enkele voorstellen die bedrijfshervorming beschouwen als onderdeel van een systemische verandering, wat verder gaat dan incrementele verbeteringen zoals bij maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Daarvoor kan men allereerst naar de mogelijkheden van coöperaties kijken, een benadering met een hele geschiedenis en dus met veel ervaring.²⁴ Nieuwe voorstellen bouwen daar deels op voort.

Zo komen in verschillende benaderingen twee elementen herhaaldelijk als speerpunt naar voren: de wijziging van het economisch doel van monetaire winst naar sociale en ecologische doelstellingen, en de democratisering van de ondernemingen. Voor een blijvend effect moeten dergelijke cruciale veranderingen ook worden verankerd in juridisch bindende kaders (conform Meadows structurele niveau, volgend op paradigma en doelen). De verschillen tussen de benaderingen hebben onder meer te maken met verschillende strategieën om de beoogde veranderingen te realiseren, alsmede met de maatschappelijke en juridische context waarin wordt gewerkt.

Democratische economie

Sommige voorstellen om het bedrijf te hervormen zijn geworteld in het domein van de bedrijfsethiek en de verschuiving naar doelgerichte ondernemingen. Een belangrijke auteur als Marjorie Kelly²⁵ zoekt naar manieren om ‘de aristocratie van het bedrijfsleven te onttrenen’ (2011), wat nodig is om een generatieve economie te kunnen realiseren. Voor haar is de vormgeving van de economische macht in de architectuur van het bedrijfseigendom een sleutel voor een oriëntatie op sociale en ecologische doelstellingen. ‘Systemen produceren uitkomsten, niet als aberraties, maar als logische resultaten van hoe ze geconstrueerd zijn, wat hun doelen zijn, wie de macht in handen heeft.’ (Kelly & Howard 2019:21) In die lijn zet ze extractief en regeneratief design tegenover elkaar (tabel 9.1).

Tabel 9.1. – Het design van economische macht – de architectuur van eigendom (Kelly 2012: 18).

Extractief eigendom	Generatief eigendom
<i>Financiële doelstelling:</i> winstmaximalisering op de korte termijn	<i>Levensdoelstelling:</i> condities scheppen voor leven op de lange termijn
<i>Afwezig lidmaatschap:</i> eigendom losgekoppeld van het leven van de onderneming	<i>Geworteld lidmaatschap:</i> eigendom in handen van mensen
<i>Bestuur via markten:</i> controle door kapitaalmarkten op automatische piloot	<i>Missie-gecontroleerd bestuur:</i> controle door wie toegewijd is aan de sociale missie
<i>Casino financiën:</i> kapitaal als meester	<i>Stakeholder financiën:</i> kapitaal als vriend
<i>Netwerken van koopwaren:</i> handel focust uitsluitend op prijzen en winsten	<i>Ethische netwerken:</i> collectieve ondersteuning van ecologische en sociale normen

²⁴ Zie hoofdstuk 4 over coöperaties.

²⁵ Marjorie Kelly, medestichter van *Business Ethics*, is thans uitvoerend vicevoorzitter van [The Democracy Collaborative](#) die [The Next System Project](#) lanceerde ‘gericht op doortastend denken en handelen om de systeemgebonden uitdagingen aan te pakken waarmee de Verenigde Staten nu en in de komende decennia worden geconfronteerd’.

Om tot een generatieve economie te komen is een verdeling van de zeggenschap door een democratisering van het eigendom van ondernemingen noodzakelijk. Daarom noemt Kelly haar benadering ‘democratische economie’. Daarvoor kijkt zij niet alleen naar coöperaties, maar naar alle ondernemingsvormen met eigendom of controle door werknemers. Voor systemische verandering hebben we echter een nieuw ontwerp op systeemniveau nodig, wat om meer vraagt.

Het opbouwen van een democratische economie gaat over het herontwerpen van basisinstellingen en -activiteiten — bedrijven, investeringen, economische ontwikkeling, werkgelegenheid, inkoop, bankwezen, gebruik van hulpbronnen — zodat de kern van het functioneren van de economie is ontworpen om het algemeen welzijn te dienen. Alles minder dan een diepgaand herontwerp zal ons waarschijnlijk niet door het tumultueuze tijdperk loodsen dat voor de aardgemeenschap in het verschiet ligt. (Kelly & Howard 2019:8)

Democratisering moet dus gekoppeld worden aan andere ontwerpprincipes om een werkelijk democratische onderneming te realiseren als basis van een democratische economie. In dit licht wordt gemeenschap naar voren geschoven als basisprincipe, wat impliceert dat het gemeenschappelijk welzijn (*common good*) een economische prioriteit heeft.²⁶ Het is het eerste van zeven basisbeginselen van een democratische economie (Kelly & Howard 2019:21-25):

- *Gemeenschap*: het algemeen welzijn komt op de eerste plaats.
- *Inclusie*: creëren van kansen voor diegenen die lang zijn buitengesloten.
- *Plaats*: bouwen aan gemeenschapsrijkdom die lokaal blijft.
- *Goed werk*: arbeid boven kapitaal stellen.
- *Gedemocratiseerd eigendom*: creëren van ondernemingsontwerpen voor een nieuw tijdperk.
- *Duurzaamheid*: bescherming van het ecosysteem als de basis van het leven.
- *Ethisch financieren*: investeren en lenen voor mensen en plaatsen.

Deze beginselen impliceren een heel wereldbeeld en fungeren als leidraad voor de projecten die door The Democracy Collaborative worden ondersteund:

Het concept van de democratische economie overbruggt de kloof tussen progressieve en conservatieve manieren om de wereld te begrijpen — de conservatieve gerichtheid op striktheid vermengd met de liberale gerichtheid op koestering. Een democratische economie omvat de striktheid van financiële verantwoording, maar vereist ook ecologische verantwoording, wat ecologische striktheid is. Zij omvat een voedende zorg voor het gemeenschappelijk welzijn, maar waardeert toch de individuele vrijheid om zich te ontplooien, een streven dat zowel door conservatieven als door liberalen wordt omarmd. Een democratische economie is een rijping van beide wereldbeelden. Het is deze diepe morele structuur die deze principes, dit nieuwe paradigma, tot een kompas maakt in moeilijke tijden. (Kelly & Howard 2019:25)

Economie voor het Gemeenschappelijk Welzijn

Economy for the Common Good (ECG) is de internationaal gehanteerde naam van zowel een economisch idee als een internationale beweging die in 2010 begon met een tiental bedrijven in Oostenrijk. In 2021 telt de ECG-beweging zo’n 150 lokale afdelingen

²⁶ Met verwijzing naar Daly & Cobb 1994, een klassieker van de ecologische economie.

in 20 landen.²⁷ Inspirator Christian Felber bouwt zijn idee van het gemeenschappelijk welzijn op Aristoteles' onderscheid tussen vermogensverwerving en de kunst van het duurzaam beheren van het huis (*oikonomia*)²⁸. Met *Gemeinwohl-Ökonomie* verwijst hij naar het op Aristoteles gebaseerde *bonum commune* van Thomas van Aquino.²⁹ Het uiteindelijke doel van ECG is een systeemverandering naar een op ethiek gebaseerde economie, waarin geld slechts een middel kan zijn om het gemeenschappelijk welzijn te helpen realiseren en dus een publiek goed moet worden.

De ECG-benadering is echter pragmatisch in het ontwikkelen van een manier om het gebruik van winsten zo te reguleren dat ze het algemeen welzijn bevorderen. Dat blijkt duidelijk uit de volgende tien basisprincipes van de ECG-beweging³⁰:

1. De ECG streeft naar een ethische markteconomie ontworpen om de kwaliteit van het leven voor allen te verhogen en niet de rijkdom van enkelen.
2. De ECG helpt menselijke waardigheid, mensenrechten en ecologische verantwoordelijkheid te bevorderen in de dagelijkse praktijk van het bedrijfsleven.
3. De Common Good Matrix — voortdurend verbeterd in een open, democratisch proces — geeft aan in welke mate een bedrijf deze waarden in praktijk brengt.
4. De Matrix biedt bedrijven de basis voor het opstellen van een Common Good Balans. Het Common Good Rapport beschrijft en maakt openbaar hoe het bedrijf deze universele waarden in praktijk heeft gebracht. Beide audits worden extern gecontroleerd.
5. Common-Good-bedrijven halen voordeel op de markt door de keuze van de consument, samenwerkingspartners, en op Common Good gerichte kredietinstellingen.
6. Om de hogere kosten te compenseren die voortvloeien uit ethische, sociale en ecologische activiteiten, zouden Common-Good-bedrijven voordelen moeten krijgen op het gebied van belastingen, bankleningen en overheidssubsidies en -contracten.
7. Bedrijfswinsten versterken en stabiliseren een bedrijf en verzekeren het inkomen op lange termijn van eigenaars en werknemers, maar winsten mogen niet de belangen dienen van externe investeerders. Bevrijd van de druk om het rendement van investeringen te maximaliseren, hebben ondernemers meer flexibiliteit om zich in te zetten voor het gemeenschappelijk welzijn.
8. Niet langer gedwongen om te groeien, kunnen bedrijven zakendoen ontwerpen om de kwaliteit van het leven te verbeteren en de natuurlijke wereld te helpen beschermen. Wederzijdse waardering, eerlijkheid, creativiteit en samenwerking kunnen beter gedijen in een dergelijke werkomgeving.
9. Het terugdringen van inkomensongelijkheid is verplicht om iedereen gelijke economische en politieke kansen te geven.
10. De ECG-beweging nodigt u uit deel te nemen aan de totstandbrenging van een economie die op deze waarden is gebaseerd.

In de huidige versie van de Common Good Matrix gaat het erom aan te duiden hoe de belangrijkste waarden voor de verschillende groepen belanghebbenden worden

27 Felber & Hagelberg 2021; <https://www.ecogood.org/>. Voor de Belgische en Nederlandse afdelingen: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100069732506277>; <https://web.ecogood.org/nl/>.

28 Zie hiervoor hoofdstuk 1.

29 Felbers term Die Gemeinwohl-Ökonomie (2010) werd vertaald als de 'Gemene-Goed-Economie' (2017). Voor een bespreking, zie [Malcorps 2018](#). Omwille van de 'verdinglijking' waartoe de term 'goed' aanleiding geeft, gebruik ik zelf liever de term 'gemeenschappelijk welzijn'.

30 Vertaald van Felber & Hagelberg 2021: 40-41.

bereikt.³¹ De inhoudelijke interpretatie van de Common Good Matrix en de formulering van indicatoren voor evaluatie mogen echter geen zaak zijn van deskundigen, maar van ‘soevereine burgers’ die daartoe in panels overleggen. Als zodanig is de huidige vorm het resultaat van een iteratief proces binnen de CG-beweging. Dit proces kan zich afspelen in verschillende soorten organisaties en op verschillende niveaus: bijvoorbeeld bedrijven, universiteiten, lokale of regionale overheden.

Op nationaal niveau kan een Common Good Product (CGP) geformuleerd worden als een alternatieve beleidsindicator voor het bbp. Organisaties die de beweging volgen engageren zich vrijwillig in dit proces, maar het is wel de bedoeling om hoekstenen aan te reiken voor het wettelijk kader van de economie. Als democratisch proces gaat het om de democratisering van de economie als essentiële voorwaarde voor een sterkere democratie dan die we nu kennen.

Not-for-profit-ondernemingen en economie

Een ander voorstel om het economisch systeem te veranderen via bedrijfshervormingen wil economische groei meer direct aanpakken door een einde te maken aan de verdeling van toegevoegde waarde onder aandeelhouders. Het doel is om de relatie tot winst te veranderen, zodat winst voor een onderneming een middel wordt om duurzaamheidsdoelen te bereiken en niet langer een doel op zich is. Wanneer een onderneming zich richt op sociale en milieudoelstellingen en

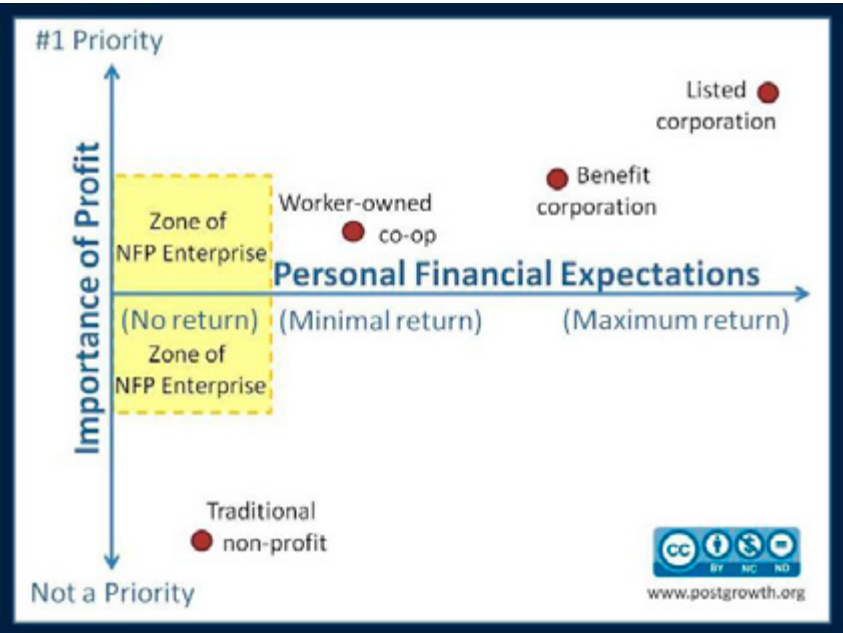
een eventueel surplus herinvesteert in die doelstellingen, krijg je een *not-for-profit*-onderneming (NFP).³² Dit gaat verder dan het beperken of ‘balanceren’ van dividenden in een doelgedreven onderneming, zoals het geval is bij coöperaties of bij Benefit Corporations (B-Corps)³³ (zie figuur 9.1). Dat verhindert echter niet dat ook coöperaties via hun statuten het uitkeren van dividend kunnen uitsluiten, wat overigens het geval is bij veel nieuwe burgerinitiatieven die zich coöperatief organiseren.

Het doel is om de relatie tot winst te veranderen, zodat winst voor een onderneming een middel wordt om duurzaamheidsdoelen te bereiken en niet langer een doel op zich is.

31 Voor de Nederlandstalige matrix, zie <https://web.ecogood.org/nl/>.

32 Jennifer Hinton is de meest prominente auteur in dit perspectief. Als voormalig lid van het Post Growth Institute schreef ze daarover samen met Donnie Maclurcan *How on Earth* (2016), tot nu toe niet in boekvorm verschenen, maar wel als kladversie beschikbaar. Haar doctoraat (2021a) is naast een reeks andere publicaties te vinden op haar website: <https://www.relationship-to-profit.net/>.

33 ‘Gecertificeerde B-Corporations zijn bedrijven die voldoen aan de hoogste normen voor geverifieerde sociale en milieuprestaties, publieke transparantie en wettelijke aansprakelijkheid om winst en doel met elkaar in evenwicht te brengen. B-Corps versnellen een wereldwijde cultuuromslag om succes in het bedrijfsleven opnieuw te definiëren en een meer inclusieve en duurzame economie op te bouwen.’ (<https://bcorporation.net/about-b-corps>, dec. 2021, tekst website ondertussen gewijzigd; cursivering door J. Peeters)

Figuur 9.1. Not-for-profit onderneming in relatie tot andere modellen van eigendom (Hinton & Maclurcan 2014).

De NFP-benadering wordt door het internationale Post Growth Institute gepromoot en getest als een manier om een postgroei-economie tot stand te brengen. De basisgedachte is dat ‘wijdverspreide economische rechtvaardigheid, sociaal welzijn en ecologische regeneratie alleen mogelijk zijn wanneer geld inherent door onze economie circuleert’³⁴ en dus niet aan de top wordt geaccumuleerd. Daartoe is een juridisch bindende institutionele vorm, die het sociale doel verankert en private financiële rechten uitsluit, essentieel.

Hinton en Maclurcan beschrijven een NFP-onderneming als ‘de ideale hybride tussen de innovatieve, efficiënte aspecten van *for-profit*-bedrijven en het missiegedreven karakter van traditionele *non-profits*. Het is een bedrijfsmodel dat is gebouwd voor een doel — het doel ‘behoeften vervullen’ (2016:16). De afwezigheid van privé-eigenaars die gefocust zijn op dividenden, en de oriëntatie van het surplus ten gunste van de bredere gemeenschap, creëren een compleet andere dynamiek dan het aandeelhoudersmodel, wat resulteert in een veel gezondere economie.³⁵ Op die basis ontwikkelde Hinton een raamwerk voor bredere discussies over post-groeibedrijven rond ‘vijf dimensies van bedrijven [...]: relatie tot winst, incorporatiestructuur, bestuursstructuur, strategie, en omvang en geografische reikwijdte’ (2021b).

Wellbeing Economy Alliance

De drie voorgestelde concepten overlappen duidelijk in hun uiteindelijke doelstellingen en illustreren als zodanig dat er ook in het domein van het bedrijfsleven een beweging voor fundamentele verandering gaande is. Dat wordt versterkt door het feit dat de drie ondersteunende organisaties — The Democracy Collaborative, Economy for the Common Good, Post Growth Institute — alle lid zijn van het wereldwijde netwerk van de Wellbeing Economy Alliance die we boven voorstelden. Bovendien heeft ook de WEAll allerlei ideeën gepubliceerd, waaronder een gids voor ‘*Wellbeing Business*’.³⁶

Waar toe economie?

In de onderscheiden hoofdstukken van dit boek hebben we heel wat — eerder radicale — voorstellen om de economie systemisch te hervormen gepresenteerd. Daarbij

³⁴ <https://www.postgrowth.org/about-post-growth-economics>.

³⁵ Hinton 2020. Hinton onderzoekt die dynamiek in haar doctoraat (2021a).

³⁶ Koretskaya & Grosenbaugh 2020; WEAll 2020.

ging het niet om volledigheid, wat, gezien de groeiende hoeveelheid voorstellen en benaderingen, een onmogelijke opgave zou zijn. Hoewel verschillende benaderingen soms uit verschillende paradigmatische vaatjes tappen, kunnen we toch een grote convergentie vaststellen over wat economie en haar doelstellingen zouden moeten zijn. Zonder daar nog extra commentaar aan te besteden, besluiten we daarom graag met een overzicht van de voorgestelde verschuivingen in het doel van de economie (waarbij ook geput wordt uit andere hoofdstukken) (tabel 9.2).

Tabel 9.2. – Verandering van het doel van de economie: overzicht.

Voor winst elk maatschappelijk goed is ondergeschikt aan het doel van winst voor aandeelhouders	Niet voor winst eventuele winst wordt aangewend voor het maat- schappelijk doel: gemeenschappelijk welzijn	
<i>Chrèmatistikè</i> vermogensverwerving (assets)	<i>Oikonomia</i> beheer van het huishouden	Aristoteles, <i>Politeia</i> (4 th eeuw vC)
creatie ruilwaarde	creatie gebruikswaarde	Marx
bbp-groei ontwikkeling	<i>degrowth</i> of post-groei post-development	Kallis 2018; Jackson 2021 Kothari e.a. 2019
<i>extractief</i> : waarde-extractie uit zowel natuur als mensen	<i>generatief</i> : creatie van voorwaarden voor leven over lange termijn	Kelly 2012
logica van externaliteiten: feitelijk degeneratief	levensondersteunend: creatie van levensonderhoud sociale voorziening zorg <i>buen vivir, ubuntu, swaraj</i>	
ecologisch extractief	regeneratief in ontwerp (grenzen; circulaire economie)	Donuteconomie Raworth 2017
sociaal ongelijk — mogelijke herverdeling (in de toekomst)	distributief in ontwerp (o.a. predistributie)	
monopolistische macht	economische democratisering	

SLOTBESCHOUWING

De gift als eerste economie

We worden allen gevoed vanuit dezelfde kom die Moeder Aarde voor ons gevuld heeft. ... De giften van de aarde moeten gedeeld worden, maar giften zijn niet grenzeloos. De vrijgevigheid van de aarde is geen uitnodiging om alles te nemen. – Robin Wall Kimmerer 2013:373

Dit boek verkent een aantal benaderingen van economie die alternatieven aanreiken voor het vandaag dominante beeld van economie. Daarbij besteedde ik veel aandacht aan benaderingen die een paradigmatische verandering nastreven van wat thans als ‘economie’ geldt – of minstens van bepaalde aspecten daarvan. Wat nog onderbelicht bleef is de plaats en het belang van de gift. De gift belichaamt evenwel op de meest uitgesproken manier de economische paradigmaverandering die vanuit een sociaal-ecologisch oogpunt wenselijk is. Denken vanuit de gift legt er als het ware een fundament voor. Als afsluiting van dit boek gaan we er daarom ook wat dieper op in.

Gifteconomie

Bij burgerinitiatieven die gericht zijn op delen en samenwerken, ontstaan er ook nieuwe vormen van geven. Denk maar aan weggeefwinkels, repaircafés en dergelijke die het geven opnieuw zichtbaar maken in de publieke ruimte. Geven maakt echter deel uit van heel wat ‘economische’ praktijken. Zo kunnen vele vormen van niet-markttransacties en niet-loonarbeid, zoals huishoudelijk werk, zorg en vrijwilligerswerk, omschreven worden als een gift aan een gemeenschap. En ook in *commons*-praktijken zit er een giftlogica. In hoofdstuk 5 werd ‘gratis bijdragen’ aan de gemeenschap beschreven als een basispatroon van *commoning*.

Als het doel is om bij te dragen aan een veerkrachtige commons, moeten gift-gevers ervoor zorgen dat hun bijdragen vrijwillig zijn en gezamenlijk worden overeengekomen, en niet worden geïnduceerd door druk of sancties van buitenaf. Een commons zal niet overleven zonder vrij gegeven bijdragen. (Bollier & Helfrich 2019:107)

Maar de gift als praktijk van geven en ontvangen die voorziet in de behoeften van mensen, wordt vandaag echter nog te weinig erkend als ‘economie’, laat staan als de basis ervan.

Die alomtegenwoordigheid van de gift is op zich niet verwonderlijk, omdat geven en ontvangen altijd al deel hebben uitgemaakt van de interactie tussen mensen. Maar de gift als praktijk van geven en ontvangen die voorziet in de behoeften van mensen, wordt vandaag echter nog te weinig erkend als ‘economie’, laat staan als de basis ervan. Giftpraktijken worden wél zichtbaar gemaakt in Gibson-Grahams uitwerking van een diverse economie.¹ En uit historisch-antropologisch onderzoek weten we dat vele culturen in het verleden (en ook nu nog) gebaseerd waren op een

gifteconomie.² Maar vanuit een modern gezichtspunt worden die meestal als ‘primitief’ beschouwd in tegenstelling tot de huidige markteconomie.

Dat we de gift overal tegenkomen, ook al wordt ze niet zo genoemd, strookt met Gibson-Grahams stelling dat economieën intrinsiek heterogene ruimten zijn. Daarbij belichaamt de gifteconomie op een bijzondere manier een andere logica dan die van een markteconomie. Zij is zeker in tegenspraak met de tendens van de kapitalistische markteconomie om alles tot koopwaar te maken, te vermarkten (commodificeren). Het contrast is duidelijk in volgende definitie:

Een gifteconomie is gebaseerd op het principe dat materiële en immateriële goederen en diensten worden gegeven of ontvangen zonder een onmiddellijke of toekomstige verplichting om de gift terug te geven. (Wörer 2019:191)

Om van een gifteconomie te kunnen spreken, hoeft niet noodzakelijk een hele cultuur erop gebaseerd te zijn. Het is ook geen kwestie van geïsoleerde daden van geven, maar geven moet een systematische praktijk zijn op bepaalde gebieden van het leven en de samenleving. Zo kunnen vormen van gifteconomie ook in onze kapitalistische samenleving functioneren. Het is van belang ze als zodanig te erkennen om ze op passende wijze te kunnen beschermen tegen vermarkting, maar ook om te zien welke basis ze kunnen bieden voor een economisch alternatief. De gift schept immers een samenhang van gemeenschap en betekenis die niet door marktuitswisseling verkregen kan worden.

We gaan hier niet in op de verschillende interpretaties van oudere gifteconomieën, maar proberen enkele hoofdpunten aan te geven die relevant zijn voor een economische paradigmaverandering. Daarbij zullen we verderop aansluiten bij een ecofeministische lezing van de gift.

De circulariteit van de gift

Om het potentieel van de gift te begrijpen is het nodig om de essentiële *circulariteit* ervan te zien, alsook haar *generativiteit* door de circulatie in een gemeenschap, waardoor er ‘een gevoel van overvloed’ ontstaat.³

1 Zie hoofdstuk 1.

2 Sahlins 1972; Gudeman 2001, 2016; Hyde 2007; Karatani 2014; Eisenstein 2021.

3 Zie Kimmerer 2021:6.

Dankbaarheid en wederkerigheid zijn het betaalmiddel van een gifteconomie, en ze hebben de merkwaardige eigenschap dat ze zich met elke uitwisseling vermenigvuldigen, want hun energie stapelt zich op naarmate ze van de ene hand in de andere overgaan, een werkelijk hernieuwbare bron dus. (Kimmerer 2021:6)

Zoals in dit citaat, wordt giftuitwisseling vaak begrepen als *wederkerigheid*. Aangezien de gift echter ‘van hand tot hand’ gaat, gaat het om wederkerigheid in een brede, veralgemeende betekenis. Een meer strikte betekenis ervan betreft een uitwisseling tussen twee partijen. Maar ‘*uitwisseling*’ van giften is al een stap in de richting van ruilhandel’ (Eisenstein 2021:18). Lewis Hyde beschrijft in zijn klassieke studie *The Gift* (1979) een cruciaal verschil tussen ‘circulair geven’ en ‘wederkerig geven’.⁴ Wederkerig geven is slechts de eenvoudigste vorm van geven: omdat het tussen slechts twee punten gebeurt is het nog niet circulair. Beide partijen hebben nog controle over het evenwicht van het geven en bijgevolg is het geven niet zo vrij. Bij circulair geven ontstaat het evenwicht net door de circulatie:

Wanneer de gift zich in een cirkel beweegt, ontvangt niemand haar ooit van dezelfde persoon aan wie hij het geeft. [...] Wanneer ik aan iemand geef van wie ik niet ontvang (terwijl ik toch elders ontvang), is het alsof de gift een hoek omgaat voordat ze terugkomt. Ik moet blindelings geven. En ik zal ook een soort blinde dankbaarheid voelen. Hoe kleiner de cirkel is [...] hoe meer een mens zijn ogen op de dingen gericht kan houden en hoe waarschijnlijker het is dat hij als een verkoper zal gaan denken. Maar zolang de gift zich buiten het gezichtsveld beweegt, kan ze niet gemanipuleerd worden door één mens of één paar giftpartners. Wanneer de gift zich in een kring beweegt, valt haar beweging buiten de controle van het persoonlijke ego, en dus moet elke drager deel uitmaken van de groep en is elke gift een daad van sociaal geloof. (Hyde 2007:19-20)

Wanneer de gift zich in een kring beweegt, valt haar beweging buiten de controle van het persoonlijke ego, en dus moet elke drager deel uitmaken van de groep en is elke gift een daad van sociaal geloof.

Een duidelijk voorbeeld is de donatie van bloed of lichaamsorganen die gratis gegeven worden om mensen te helpen. Er wordt niet verwacht dat men er onmiddellijk iets voor terugkrijgt, maar er is een algemene verwachting dat men door de gemeenschap zal worden geholpen wanneer dat nodig is. Veel landen kennen wettelijke vormen van bescherming van dit soort giften tegen vermarkting en de mogelijke uitbuiting van het lichaam van kwetsbare personen.

Lewis Hyde stelt dat ook de kern van creatief werk, zowel in kennis als in kunst, een gift aan de gemeenschap is. Het is overigens duidelijk dat kennis niet opgebruikt kan worden door circulatie, maar juist toeneemt. Om die reden volgen *free software*, *copyleft*-licenties, en andere vormen van *open access* en *open source* deze logica – echter wel met bescherming tegen ongewenste commercialisering. Voor kunst vat Hyde het als volgt samen:

⁴ Er zijn nog andere manieren om Hydes onderscheid te beschrijven. Bijv. Sahlins (1972) spreekt van ‘veralgemeende wederkerigheid’ en ‘gebalanceerde of symmetrische wederkerigheid’. Hij voegt er ‘negatieve wederkerigheid’ aan toe voor de uitwisseling van goederen en diensten op de markt, waar elke partij profijt nastreeft via de uitwisseling.

De ware handel in kunst is een uitwisseling van giften, en waar die handel op zijn eigen voorwaarden kan plaatsvinden zullen wij erfgenamen zijn van de vruchten van de uitwisseling van giften: in dit geval van een creatieve geest waarvan de vruchtbaarheid niet wordt uitgeput door het gebruik, van het gevoel van volheid dat het kenmerk is van alle erotische uitwisseling, van een opslagplaats van werken die kunnen dienen als bewerkers van transformatie, en van een gevoel van een bewoonbare wereld –dat wil zeggen, een besef van onze solidariteit met wat wij beschouwen als de bron van onze giften, of het nu de gemeenschap is of het ras, de natuur, of de goden. Maar geen van deze vruchten zal tot ons komen waar we onze kunsten hebben omgevormd tot pure commerciële ondernemingen. (Hyde 2007:205-206)

Het mag ook duidelijk zijn dat het oppotten van de gift de circulatie ervan stopt, wat ook de gemeenschap ondermijnt.

Door de gift te hamsteren raken we verstopt in rijkdom, opgeblazen door bezittingen, te zwaar om mee te dansen. (Kimmerer 2013:372)

Dit impliceert dat kapitalistische accumulatie ten gunste van enkelen in strijd is met de circulatie van de gift en met de bloei van de samenleving. In plaats van een ervaring van overvloed, is schaarste een basiskarakteristiek van het kapitalisme: ‘*Schaarste verschijnt wanneer rijkdom niet kan stromen.*’ (Hyde 2007:27).

Gift tegenover uitwisseling: twee verschillende logica's

Genevieve Vaughans analyse van de fundamenteel verschillende logica's van uitwisseling en gift levert verder inzicht in de gift en haar circulariteit.⁵ Haar beschrijving van dit onderscheid staat in de lijn van een feministische kritiek op de klassieke interpretatie van de gift door veel antropologen voor wie de gift een verplichting schept om terug te geven.⁶ ‘Zij splitsen de Gift op om het idee te creëren van een controlebaar en voorspelbaar bindend contract. Veel van deze auteurs [...] maken geen onderscheid tussen de logica van het geven en patriarchale uitwisseling.’ (Wörner 2019:191) Dat lijkt ook de bron van het gangbare begrip van de gift als (een eerder strikte) wederkerigheid, van ‘voor wat hoort wat’, een uitspraak die vandaag maar al te bekend in de oren klinkt.

Voor Vaughan zijn de *gifteconomie* en de *uitwisselingseconomie van de markt* totaal verschillende economieën, gekenmerkt door een ander mensbeeld, namelijk de *homo donans* of ‘gevende mens’ tegenover de *homo economicus*. Daarbij parasiteert de markt – heel duidelijk in haar kapitalistische vorm – op de gift. Het onderscheid blijkt ook uit Vaughans definitie van een gifteconomie als: ‘de materiële interactie van een gemeenschap gebaseerd op de *directe* voorziening in *behoeften* zonder de bemiddeling van ruil’.⁷ Het gaat om een *relationele* economie waarin

de voortgaande relaties [en gemeenschap] niet worden gecreëerd door de verplichting om terug te geven, maar door de wederzijdse afstemming van de directe behoeftebevredigende interactie. Er is ook beurtname (turn taking), waarbij ieder om de beurt de rol van gever of ontvanger op zich

5 G. Vaughan schreef meerdere boeken over de gift. Zie: <http://gift-economy.com/books/>. Voor een schema van haar analyse op basis van Vaughan 2019a, zie Peeters 2022: 41.

6 Er wordt o.a. gewezen op de klassieke studie van de gift door Marcel Mauss. Die interpretatie is ook herkenbaar in de typologie van sociaaleconomische relaties in hoofdstuk 1. De verschillende interpretaties van de gift kunnen op basis daarvan beschreven worden vanuit een spanningsverhouding tussen *communal sharing* en *equality matching*.

7 Vaughan 2018.

neemt – maar zonder dwang of voorwaardelijkheid – en verder doorgeeft, de giften doorgeeft aan anderen in de gemeenschap, waardoor ook met hen wederkerigheid ontstaat. Gemeenschappelijk bezit kan verschijnen in de rol van gever, die degenen die het gebruiken op elkaar afstemt in het ontvangen, delen en doorgeven, en zo een ‘commons’ creëert. (Vaughan 2018)

Samengevat: de gift ligt aan de basis van het ontstaan van wederkerigheid; zonder dat er eerst gegeven wordt ontstaat er geen wederkerigheid. Vanuit die gedachte komen bijvoorbeeld heel wat discussies over een universeel basisinkomen (UBI) in een ander daglicht te staan.⁸ Is het zo een dwaze gedachte dat de samenleving eerst geeft, in plaats van dat mensen zich eerst moeten bewijzen voor ze iets kunnen krijgen?

De oorspronkelijke economie en de gift van het leven

Volgens Vaughan vindt de gifteconomie haar oorsprong in het baren van kinderen en de daaropvolgende eenzijdige bevrediging van de behoeften van zuigelingen. Aangezien dit een primaire noodzaak is voor iedereen in alle culturen, is een dergelijke ‘moederlijke’ economie van het geven de oorspronkelijke economie: ‘Zowel in de geschiedenis van de soort als in het traject van elk leven komt geven-ontvangen op de eerste plaats’ (ibid.). De mens is in de eerste plaats *homo donans*, een gevend wezen. Geven gaat het hele leven door, door vrouwen én mannen, in vele vormen. Dat wordt echter niet erkend als ‘economie’ en verborgen door de dominante patriarchale taal van uitwisseling, die op haar beurt het extractieve karakter van de markteconomie⁹ versluiert.

De paradoxale onzichtbaarheid van giften betekent dat de uitwisselingseconomie in staat is geweest om de giften van de velen te nemen – om ze alom als winst te onttrekken in het volle zicht – zonder dat erkend werd dat te doen. (Vaughan 2019a:10)

Als eerste economie staat een gifteconomie in continuïteit met het leven als geschenk van Moeder Aarde.

Als eerste economie staat een gifteconomie in continuïteit met het leven als geschenk van Moeder Aarde (Vaughan 2019a, b, c). Het idee van het leven als geschenk van de natuur is diep geworteld in de meeste inheemse culturen en wordt breed gedeeld binnen de ecologische beweging. Voor sommige auteurs impliceert dit dat mensen lid zijn van een gemeenschap met ‘aardse anderen’, die samen betrokken zijn bij een soort

ecologische gifteconomie. Robin Wall Kimmerer (2013, 2021) beschrijft dat bijvoorbeeld voor het samenleven met planten en hun vruchten. Voor J.K. Gibson-Graham en Ethan Miller is de gift van de natuur onderdeel van ‘ecologisch levensonderhoud’¹⁰:

Laten we proberen ‘economie’ niet te zien als een eengemaakt systeem of een domein van zijn, maar als diverse processen en onderlinge relaties waardoor wij (menselijk én meer-dan-menselijk) levensonderhoud tot stand brengen. (Gibson-Graham & Miller 2015:12)

8 Zie o.a. hoofdstuk 6, alsook de visie van Mary Mellor over een basisinkomen vanuit publiek gecreëerd geld (hoofdstuk 8).

9 Zie daarvoor de inleiding.

10 [Gibson-Graham & Miller 2015](#); Miller 2019. Zie ook ‘gemeenschapseconomie’ in hoofdstuk 2.

Als gemeenschap datgene is wat ontstaat als levende wezens samen werelden maken en delen, dan zijn gemeenschapseconomieën de plaatsen waar we – als steeds aandachtiger leden van een levensgemeenschap – ons verbeelden en worstelen om onze behoeften in evenwicht te brengen met de behoeften van anderen, om ons rekenschap te geven van en een vergoeding te bieden voor de giften van overschotten (surplus) die we ontvangen van de aarde en van anderen ... (ibid. 2015: 15)

Samenvattend kan gesteld worden dat de gifteconomie een inspiratiebron is voor ecologen, kunstenaars, burgers, feministen en velen in hun kielzog, om zich een andere wereld en bijbehorende economie voor te stellen. Aangezien de gifteconomie alomtegenwoordig is maar niet wordt erkend, is het belangrijk haar zichtbaar te maken. Voor Vaughan is dat al een revolutionaire daad, maar zeker is het een eerste bijdrage aan een economische paradigmaverandering. Terwijl sommige auteurs, waaronder Hyde, gift en markt blijven zien als potentieel complementair, streven anderen, waaronder Vaughan, naar een volledige oriëntatie op gifteconomie.

Ook Charles Eisenstein (2021) opteert voor een overgang naar een gifteconomie. Daartoe wil hij de logica van rentedragend geld omkeren, bijvoorbeeld door negatieve rente¹¹, waardoor geld een ‘agent van de gift’ zou worden. In ieder geval stelt de idee van de gift serieuze vragen bij een economie die draait op schulden en waarvan ons geldsysteem de drager is.¹² Zo is ondernemerschap op basis van giften vanuit de gemeenschap iets heel anders dan ondernemerschap dat noodgedwongen schuld moet aangaan bij private banken om aan de slag te kunnen gaan. Bovendien biedt de gift een interessante lens om naar schulden en naar schuldkiwitschelding te kijken. En dat is een andere lens dan de gedachte dat schulden altijd afbetaald moeten worden en dan ‘voor wat hoort wat’.

De eerste economie

Hoe belangrijk de gift ook is om het denken over wat ‘economisch’ is open te trekken, toch aarzel ik bij de gedachte dat alles gifteconomie zou moeten worden. Wanneer we de complexiteit van de wereld serieus nemen, dan lijkt het vooralsnog aangewezen om economie als fundamenteel divers te blijven zien. Voor wie economie daarbij als een diversiteit van wederkerige uitwisselingen blijft zien, begint economie pas na de gift. Maar als we teruggrijpen naar de definitie van economie uit de inleiding – *‘alle vormen van sociale voorziening en zorg die bijdragen aan het levensonderhoud van mensen en aan het in stand houden van de wereld’* – dan is de gift duidelijk de eerste economie die alle verdere uitwisseling pas mogelijk maakt.

Op die manier maakt de gift de fundamentele betekenis duidelijk van wat generatieve economie betekent. En zo opent de gift opent ook een economisch denkkader dat het extractieve denkkader – dat ik in de inleiding schetste als afzetpunt – op zijn kop zet. Een ware omwenteling!

¹¹ De technische term daarvoor is ‘demurrage’ of ‘liggeld’. Het straft het oppotten van geld af met het oog op het stimuleren van maatschappelijk wenselijke investeringen voor de lange termijn (Lietaer e.a. 2012). Een voorstel voor een duurzaam geldsysteem gebaseerd op demurrage werd ontwikkeld door de Vlaamse organisatie [Happonomy](#); zie ook Kuypers & Van Hemelrijck 2021.

¹² Zie voor geld als schuld o.a. Lietaer et al. 2012; Nelson 2022; Mellor (hoofdstuk 8).

Literatuur

- Achterhuis, H. (2010). *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Akbulut, B. (2017, 2 February). [*Carework as Commons: Towards a Feminist Degrowth Agenda*](#). Resilience.org.
- Alaerts, L. & Van Acker, K. (2018). [*De circulaire economie versus de economie van het genoeg*](#). *Oikos* 88, 4-14.
- Allan, T. (2020, 12 November). [*Care as Commons: A Brief Introduction*](#). Resilience.org.
- Aristoteles (2013). *Politica*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Baazil, D., Thomas, C. & Tielbeke, J. (2021, 10 april). Gaan vrouwelijke economen de wereld redden? *De Morgen*, Bijlage Zeno, 52-57.
- Barbagallo, C., Beuret, N. & Harvie, D. (Ed.) (2019). *Commoning. With George Caffentzis and Silvia Federici*. London: Pluto Press.
- Barbera, F. & Jones, I.R. (2020). *The Foundational Economy and Citizenship: Comparative Perspectives on Civil Repair*. Bristol: Policy Press.
- Barbera, F., Negri, N. & Salento, A. (2018). [*From individual choice to collective voice. Foundational economy, local commons and citizenship*](#). *Rassegna Italiana di Sociologia*, 49(2), 371-397.
- Barkin, D. & Lemus, B. (2014). [*Rethinking the Social and Solidarity Society in light of community practice*](#). *Sustainability*, 6, 6432-6445.
- Barlow, N., Regen, L., Cadiou, N., Chertkovskaya, E., Hollweg, M., Plank, C., Schulken, M. & Wolf, V. (Eds.) (2022). [*Degrowth & Strategy. How to bring about social-ecological transformation*](#). MayFly Books.
- Barrez, D. (2014). *Coöperaties. Hoe heroveren we de economie?* Leuven: Global Society vzw.
- Bassens, D. & De Boeck, S. (2020, 11 mei). [*Gebruik de essentiële economie als motor voor de sociaal-ecologische transitie*](#). *Knack*.
- Bassi, A. & Fabbri, A. (2019). [*Workers BuyOut: why employee-owned enterprises are more resilient than corporate business in time of economic and financial crisis? The case of Emilia-Romagna*](#). CIRIEC WP 2019/13. Liège.
- Bauhardt, C. (2013). [*Rethinking gender and nature from a material\(ist\) perspective: Feminist economics, queer ecologies and resource politics*](#). *European Journal of Women's Studies*, 20(4), 361-75.
- Bauhardt, C. (2014). Solutions to the crisis? The Green New Deal, Degrowth, and the Solidarity Economy: Alternatives to the capitalist growth economy from an ecofeminist economics perspective. *Ecological Economics*, 102, 60-68.
- Bauhardt, C. (2019). [*Nature, care and gender. Feminist dilemmas*](#). In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 16-35). Abingdon: Routledge.
- Bauwens, M. & Kostakis, V. (2014). [*From the communism of capital to capital for the commons: Towards an open co-operativism*](#). *TripleC*, 12(1) 356-361.

- Bauwens, M. & Kostakis, V. (2017). *Peer-to-Peer. Manifest voor een Commons Transitie*. Brussel: Oikos Denktank.
- Bauwens, M., Kostakis, V. & Pazaitis, A. (2019). *Peer to Peer. The Commons Manifesto*. London: University of Westminster Press.
- Bauwens, M. & Lievens, J. (2013). *De wereld redden. Met peer-to-peer naar een post-kapitalistische samenleving*. Antwerpen: Houtekiet i.s.m. Oikos Denktank.
- Bauwens, M. & Niaros, V. (2016). *Value in the Commons Economy: Developments in Open and Contributory Value Accounting*. Berlin: Heinrich Böll Foundation.
- Bentham, J., Bowman, A., de la Cuesta, M., Engelen, E., Ertürk, I., Folkman, P., Froud, J., Johal, S., Law, J., Leaver, A., Moran, M., Williams, K. (2013). *Manifesto for the foundational economy*. CRESC Working Paper No. 131. Manchester: Centre for Research on Socio-Cultural Change.
- Berge, E. & van Laerhoven, F. (2011). *Governing the Commons for two decades: a complex story*. *International Journal of the Commons*, 5(2), 160-187.
- Bleys, B. (2007). *Alternatieve indicatoren voor welvaart*. *Oikos* 41, 17-25.
- Bleys, B., Block, T., Defloor, B. & Paredis, E. (2015). *Hoe 'ontgroeien'? Ideeën uit de degrowth-beweging*. *Oikos* 75, 32-40.
- Bollier, D. (2014a). *Think Like a Commoner: A Short Introduction to the Life of the Commons*. Gabriola Island, BC, Canada: New Society Publishers.
- Bollier, D. (2014b, February). *The Commons as a Template for Transformation*. Great Transition Initiative.
- Bollier, D. (2021). Commoning. Reconceptualizing the economy. In K. Klomp & S. Oosterwaal (Eds.), *Thrive. Fundamentals for a New Economy* (pp. 303-318). Amsterdam/Antwerpen: Business Contact.
- Bollier, D. & Conaty, P. (2015). *A new alignment of movements?* Report on a Commons Strategies Group Workshop, Meissen, Germany, August 29- September 1, 2014.
- Bollier, D. & Helfrich, S. (Eds.) (2012). *The wealth of the commons: A world beyond market and state*. Amherst, Ma: Leveller Press.
- Bollier, D. & Helfrich, S. (Eds.) (2015). *Patterns of Commoning*. Amherst, Ma: The Commons Strategies Group & Off the Common Books.
- Bollier, D. & Helfrich, S. (2019). *Free, Fair and Alive. The Insurgent Power of the Commons*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Bonaiuti, M. (2016). Bio-economie. In G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (red.), *Ontgroeien. Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk* (pp. 56-60). Utrecht: Jan van Arkel.
- Boumans, J., Swinkels, W., van de Goor, I. & Luijkx, K. (2015). *Zorgcoöperaties: een wetenschappelijke verkenning vanuit drie perspectieven*. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 24 (3), 23-44.
- Brand, U. (2016). *'Transformation' as a new critical orthodoxy: The strategic use of the term 'transformation' does not prevent multiple crises*. *GAIA – Ecological Perspectives for Science and Society*, 25 (1), 23-27.
- Brand, U. (2022). Radical emancipatory social-ecological transformations: degrowth and the role of strategy. In N. Barlow et al. (Eds.), *Degrowth & Strategy. How to bring about social-ecological transformation* (pp. 37-55). MayFly Books.
- Burkhart, C., Schmelzer, M. & Treu, N. (Eds.) (2020). *Degrowth in Movement(s). Exploring pathways for transformation*. Winchester: Zero Books.
- CEP-CMAF (2002). *Social Economy Europe (2015). Social Economy Charter* [herziene versie].
- Chang, H-J. (2016). *23 dingen die ze je niet vertellen over het kapitalisme* [pocket-editie]. Amsterdam: Nieuw Amsterdam & Rainbow.
- Commoner, B. (1971). *The Closing Circle. Nature, Man & Technology*. New York: Bantam Books.

- Community Economies Collective – CEC (2019). [Community Economy](#). In Antipode Editorial Collective (Eds.), *Keywords in Radical Geography: Antipode at 50* (pp. 56-63). Hoboken/Chichester: Wiley & Antipode Foundation.
- Compain, G., Eynaud, P., Morel, L. & Vercher-Chaptal, S. (2019). [Alternative Platforms and Societal Horizon: Characterisation and Strategies for Development](#). SASE 31st Annual Meeting Fathomless Futures: Algorithmic and Imagined, June, New York.
- Conaty, P. & Bollier, D. (2014). [Toward an Open Co-operativism: A New Social Economy Based on Open Platforms, Co-operative Models and the Commons](#). A Report on a Commons Strategies Group Workshop, Berlin, August 27-28.
- Conaty, P., Bird, A. & Ross, P. (2016). [Not Alone. Trade union and co-operative solutions for self-employed workers](#). Co-operatives UK.
- Cook, C.D. (2016, 11 November). [How freelancers are reinventing work through new collective enterprises](#). *Shareable*.
- Coote, A. (2015). [People, planet, power. Towards a new social settlement](#). London: New Economics Foundation.
- Coote, A. (2020). [Universal Basic Services and the Foundational Economy](#). Foundational Economy Collective: Working Paper No. 7.
- Coote, A. & Goodwin, N. (2010). [The Great Transition: Social justice and the core economy](#). NEF Working Paper 1. London: New Economics Foundation.
- Coote, A, Kasliwal, P. & Percy, A. (2019). [Universal Basic Services: Theory and Practice. A literature review](#). London: UCL Institute for Global Prosperity.
- Coote, A. & Percy, A. (2020). *The Case for Universal Basic Services*. Cambridge: Polity.
- Dacheux, É. & Goujon, D. (2017). *Principes d'économie solidaire - Manuel de l'autre économie* (2e éd.). Paris: Editions Ellipses.
- Dacheux, É. & Goujon, D. (2019). [Vers un nouveau paradigme ancré dans les pratiques d'économie solidaire : le délibéralisme](#). Working paper CIRIEC No. 2019/16. Liège: CIRIEC.
- Dafermos, G. (2017). [The Catalan Integral Cooperative: an organizational study of a postcapitalist cooperative](#). P2P Foundation & Robin Hood Coop.
- D'Alisa, G., Demaria, F. & Kallis, G. (Eds.) (2015). *Degrowth: A vocabulary for a new era*. Abingdon/ New York: Routledge.
- D'Alisa, G., Demaria, F. & Kallis, G. (eds.) (2016). *Ontgroei. Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk*. Utrecht: Jan van Arkel i.s.m. denktank Oikos.
- D'Alisa, G., Deriu, M. & Demaria, F. (2015). Care. In G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (Eds.), *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* (pp. 63-66). Abingdon/ New York: Routledge.
- Vert.: Zorg, in id. (2016), pp. 220-224.
- Daly, H. (2016). [Economie voor een volle wereld](#). *Oikos* 76, 25-41.
- Daly, H. & Cobb, J. (1994). *For the common good: redirecting the economy toward community, the environment and a sustainable future* (2nd ed., updated and expanded). Boston: Beacon.
- Dash, A. (2014). [Towards an Epistemological Foundation for Social and Solidarity Economy](#). Social and Solidarity Economy, Occasional Paper No. 3. Geneva: UNRISD.
- De Angelis, M. (2017). *Omnia Sunt Communia. On the Commons and the Transformation to Postcapitalism*. London: Zed Books.
- Debels, A., Holemans, D. & Peeters, J. (2020). Een ecologische kijk voorbij de welvaartsstaat. In D. Holemans (Red.). *Het Ecologisch Kompas* (pp.83-108). Berchem: EPO i.s.m. denktank Oikos.
- Deblonde, M. (1998). [Over de politieke betekenis van milieu-economie](#). *Oikos* 8, 19-31.
- De Cauter, L. (2018). [De herontdekking van het gemene. Over de 'commons' als een van de sleutelwoorden van deze tijd](#). *Oikos* 85, 50-57.
- de Groot, T. (2019). On the Commons and Europe, with Michel Bauwens, Silke Helfrich and David Bollier. In S. Bloemen & T. de Groot (Eds.). [Our Commons: Political Ideas for a New Europe](#) (pp. 122-131). Amsterdam: Institute of Network Cultures.

- de Groot, T. (2020, 16 October). [Caring and Thriving: Bollier and Helfrich on the Future of Social Security](#) [Interview]. Commons Network Team.
- de Groot, T., Bloemen, S., Kimmel, J. & Dekker, L. (2021). [Leren van de toekomst. Commons en bestaanszekerheid in theorie en praktijk](#). Amsterdam: Stichting Commons Network & Innovatielab Novum.
- Demaria, F. & Kothari, A. (2017). [The post-development dictionary agenda: paths to the pluriverse](#). *Third World Quarterly*, 38 (12), 2588-2599.
- Demaria, F., Schneider, F., Sekulova, F. & Martinez-Alier, J. (2013). [What is degrowth? From an activist slogan to a social movement](#). *Environmental Values*, 22, 191-215.
- De Moor, T. (2013). [Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving](#). Oratie, 30 augustus 2013, Universiteit Utrecht.
- de Muijnck, S., Terragno Bogliaccini & Surie, J.R. (2021). [Towards the Wellbeing Economy: Implications for Public, Environmental and Financial Policy](#). Tilburg: Stichting Our New Economy.
- de Peuter, G. & Dyer-Witthof, N. (2010). [Commons and Cooperatives](#). *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*, 4 (1), 30-56.
- De Schutter, D. & Peeters, R. (2015). *Hannah Arendt. Politiek denker*. Zoetermeer: Klement.
- De Walsche, A. (2010). [Elinor Ostrom: een Nobelprijs voor groepswerk](#). *Oikos* 53, 6-13.
- Di Stefano, C. (2018). [The business transfer through the cooperative model. A comparative analysis Italy-France](#). *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 7 (2), 62-86.
- Dombroski, K., Healy, S. & McKinnon, K. (2019). [Care-full Community Economies](#). In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 99-115). Abingdon: Routledge.
- Drahokoupil, J. & Piasna, A. (2019). [Work in the platform economy: Deliveroo riders in Belgium and the SMart arrangement](#). ETUI Working Paper 2019.01. Brussel: ETUI.
- Drews, S., Antal, M. & van den Bergh, J. (2018). [Challenges in assessing public opinion on economic growth versus environment: considering European and US data](#). *Ecological Economics*, 146, 265-272.
- Duffy, S. (2018). [Basic Income or Basic Services](#). Centre for Welfare Reform.
- Duverger, T. (2014, 8 juillet). [La reconnaissance législative de l'économie sociale et solidaire](#). Note n°224, Fondation Jean-Jaurès, Paris.
- Eisenstein, C. (2021 [2011]). *Sacred Economics: Money, Gift, and Society in the Age of Transition* (revised ed.). Berkeley: North Atlantic Books.
- Eisler, R. (2002). *The Power of Partnership: seven relationships that will change your life*. Novato, CA: New World Library.
- Eisler, R. (2007). *The Real Wealth of Nations: Creating a Caring Economics*. San Francisco: Berett-Koehler.
- Eisler, R. (2012). [Economics as if caring matters](#). *Challenge*, 55 (2), 58-86.
- Elsen, S. (Ed.) (2011). *Ökosoziale Transformation: Solidarische Ökonomie und die Gestaltung des Gemeinwesens: Perspektiven und Ansätze von unten*. Neu-Ulm: AG SPAK Bücher.
- Elsen, S. (2017). Community-based economy and ecosocial transition. In A-L. Matthies & K. Närhi (Eds.), *The Ecosocial Transition of Societies: The contribution of social work and social policy* (pp. 54-70). Abingdon: Routledge.
- Elsen, S. (2019). *Eco-Social Transformation and Community-Based Economy*. Abingdon/ NewYork: Routledge.
- Elson, D. (2017). [Recognize, Reduce, and Redistribute unpaid care work. How to close the gender gap](#). *New Labor Forum*, 26 (2), 52-61.
- Emmery, I. (2021). [Herstelwerk in of van de circulaire economie?](#) *Oikos* 100, 13-21.
- Esquivel, V. (2013, October). [Care in Households and Communities. Background Paper on Conceptual Issues](#). Oxford: Oxfam Research Reports.

- Esquivel, V. (2014). [What is a transformative approach to care, and why do we need it?](#) *Gender & Development*, 22 (3), 423-439.
- Esteva, G. (2014). [Commoning in the New Society](#). *Commons Sense: New thinking about an Old Idea*, special issue of *Community Development Journal*, 49 (1), i144-i159.
- Fatheuer, T., Fuhr, L. & Unmüssig, B. (2015, November). [Inside the Green Economy - promises and pitfalls in 9 theses](#). Heinrich-Böll-Stiftung.
- Fatheuer, T., Fuhr, L. & Unmüssig, B. (2016). *Inside the Green Economy. Promises and Pitfalls*. München: oekom.
- Febecoop (2017). [Hervorming van het Belgisch Wetboek van Vennootschappen: Coöperaties verdienen een eigen wetboek](#). Brussel: Febecoop.
- Federici, S. (2019). *Re-enchanted the World: Feminism and the Politics of the Commons*. Oakland, CA: PM Press.
- Felber, C. (2017). *Ware Winst. Gemene-Goed-Economie als Wegwijzer*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Felber, C. & Hagelberg, G. (2021). The economy of the common good: A workable transformative, ethics-based alternative. In J.G. Speth & K. Courrier (Eds.), *The New Systems Reader. Alternatives to a Failed Economy* (pp. 39-57). New York: Routledge.
- Feminisms and Degrowth Alliance (2020, May). [Collaborative Feminist Degrowth: Pandemic as an Opening for a Care-Full Radical Transformation](#). Degrowth.info.
- Fiske, A. P. (1992). [The four elementary forms of sociality: Framework for a unified theory of social relations](#). *Psychological Review*, 99, 689-723.
- Fiske, A. P. (z.j.). Human Sociality. <http://www.sscnet.ucla.edu/anthro/faculty/fiske/reimodov.htm>
- Folbre, N. (2001). *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. New York: New Press.
- Folbre, N. (2017, February). [The Caring Economy: Well-Being and the Invisible Heart](#). Interview by A. White. Great Transition Initiative.
- Forsyth, T. & Johnson, C. (2014). [Elinor Ostrom's Legacy: Governing the Commons and the Rational Choice Controversy](#). *Development and Change*, 45(5), 1093-1110.
- Foster, S. & Iaione, C. (2016). [The City as a Commons](#). *Yale Law & Policy Review*, 34(2).
- Foster, S. & Iaione, C. (2019). Ostrom in the city: design principles and practices for the urban commons. In S. Bloemen & T. de Groot (Eds.), [Our Commons: Political Ideas for a New Europe](#) (pp. 52-62). Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- Foundational Economy Collective (2018). *Foundational Economy: The Infrastructure of Everyday Life*. Manchester: Manchester University Press.
- Foundational Economy Collective (2020a). [What Comes after the Pandemic? A Ten-Point Platform for Foundational Renewal](#).
- Foundational Economy Collective (2020b). [2020 Manifest voor de essentiële economie](#).
- Foundational Economy Collective (2020c). [The foundational approach](#).
- Franssen, M-M. & Holemans, D. (2020). Ecologisch burgerschap in actie. In: D. Holemans (Ed.). *Het Ecologisch Kompas* (pp. 175-204). Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank.
- Fraser, M. & Mande, T. (2021, 15 November). [The Commons in a Wellbeing Economy](#). WEAll Briefing.
- Fraser, N. (2016). [Contradictions of capital and care](#). *New Left Review*, 100, 99-117.
- Fraser, N. & Jaeggi, R. (2018). *Capitalism. A Conversation in Critical Theory*. Cambridge: Polity.
- Gibson-Graham, J.K. (1996). [The End of Capitalism \(As We Knew It\): A Feminist Critique of Political Economy](#). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J.K. (2005). Traversing the fantasy of sufficiency. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 26(2), 119-26.
- Gibson-Graham, J.K. (2006). [A Postcapitalist Politics](#). Minneapolis/London: University of Minnesota Press.

- Gibson-Graham, J.K. (2008). [Diverse economies: performative practices for 'other worlds'](#). *Progress in Human Geography*, 32 (5), 613-632.
- Gibson-Graham, J.K. (2014). [Rethinking the economy with thick description and weak theory](#). *Current Anthropology*, 55 (9), 147-153.
- Gibson-Graham, J.K., Cameron, J. & Healy, S. (2013). [Take Back the Economy. An Ethical Guide for Transforming Our Communities](#). Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J.K., Cameron, J. & Healy S. (2016). [Commoning as a postcapitalist politics](#). In A. Amin & P. Howell (Eds.), *Releasing the Commons: Rethinking the Futures of the Commons* (pp. 192-212). London: Routledge.
- Gibson-Graham, J.K. & Community Economies Collective (CEC) (2017). *Cultivating Community Economies. Tools for Building a Liveable World*. The Next System Project, February 27. Reworked version: Gibson-Graham, J.K., Cameron, J., Dombroski, K., Healy S., Miller, E. & the Community Economies Collective (2021). In J.G. Speth & K. Courrier (Eds.), *The New Systems Reader. Alternatives to a Failed Economy* (pp. 410-432). New York: Routledge.
- Gibson-Graham, J.K. & Miller, E. (2015). Economy as Ecological Livelihood. In K. Gibson, D. B. Rose, & R. Fincher (Eds.). [Manifesto for the Living in the Anthropocene](#) (pp. 7-16). New York: Punctum.
- Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. & Wolff, R. (2000). *Class and Its Others*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Goodwin, N. (2017). [Core Support for the New Economy](#). *Interdisciplinary Journal of Partnership Studies*, 4 (1).
- Goodwin, N. (2018). [There is more than one economy](#). *real-world economics review*, 84, 16-35.
- Gough, I. (2019). [Universal Basic Services: a theoretical and moral framework](#). *Political Quarterly*, 90 (3), 534-542.
- Gudeman, S. (2001). [The Anthropology of Economy: Community, Market, and Culture](#). Malden, MA: Blackwell.
- Gudeman, S. (2015). [Review Article: Piketty and Anthropology](#). *Anthropological Forum*, 25 (1), 66-83.
- Gudeman, S. (2016). *Anthropology and Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haraway, D. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Harcourt, W. & Bauhardt, C. (2019). Introduction. Conversations on care in Feminist Political Economy and Ecology. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 1-15). Abingdon: Routledge.
- Hardin, G. (1968). [The Tragedy of the Commons](#). *Science*, 162(3859), 1243-1248.
- Hardin, G. (1998). [Extensions of 'The Tragedy of the Commons'](#). *Science*, 280(5364), 682-83.
- Harvey, D. (2012). [Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution](#). London: Blackwell.
- Healy, S. (2009). [Economies, Alternative](#). In R. Kitchin & N. Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Volume 3 (pp. 338-344). Oxford: Elsevier.
- Healy, S., Borowiak, C., Pavlovskaya, M. & Safri, M. (2018). [Commoning and the politics of solidarity: Transformational responses to poverty](#). *Geoforum*. Available online 28 March.
- Healy, S. & Gibson, K. (2017). [Commoning Social Life](#). Essay for the Institute for Culture and Society's Annual Report. University of Western Sydney, Penrith.

- Helfrich, S. (2012). [The Logic of the Commons & the Market: A Shorthand Comparison of Their Core Beliefs](#). In D. Bollier & S. Helfrich (Eds.), *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State* (pp. 35-36). Amherst, Ma: Leveller Press.
- Helfrich, S. & Bollier, D. (2016). Commons. In G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (Eds.), *Ontgroei. Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk* (pp. 112-117). Utrecht: Jan van Arkel i.s.m. Oikos Denktank.
- Helfrich, S., Kuhlen, R., Sachs, W. & Siefkes, C. (2012). [Gemeengoed – Delen brengt welvaart](#). Brussel/ Utrecht: denktank Oikos /Bureau de Helling.
- Hens, T. (2015). *Het klein verzet*. Berchem: EPO i.s.m. denktank Oikos.
- Hickel, J. (2017). *The Divide. A Brief Guide to Global Inequality and its Solutions*. London: Windmill.
- Hickel, J. (2020). *Less is More. How degrowth will save the world*. London: William Heinemann.
- Hickel, J. (2021). *Minder is meer. Hoe degrowth de wereld zal redden*. Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank.
- Hinton, J. (2020). [Fit for purpose? Clarifying the critical role of profit for sustainability](#). *Journal of Political Ecology*, 27(1), 236-262.
- Hinton, J. (2021a). [Relationship-to-Profit: A Theory of Business, Markets, and Profit for Social Ecological Economics](#) [PhD]. Stockholm: Stockholm Resilience Centre, Stockholm University.
- Hinton, J. (2021b). [Five key dimensions of post-growth business: Putting the pieces together](#). *Futures*, 131, 102761.
- Hinton, J. & Maclurcan, D. (2014, 30 January). [The Power of three words: 'Not-for-Profit'](#). *Post Growth*.
- Hinton, J. & Maclurcan, D. (2016). [How on earth: Our future is not for profit. Flourishing in a Not-for-Profit World by 2050](#) [draft]. Ashland, OR: Post Growth Publishing.
- Hoekstra, R. (2020). [Measuring the Wellbeing Economy: How to Go Beyond-GDP](#). Wellbeing Economy Alliance.
- Holemans, D. (2016). *Vrijheid en zekerheid. Naar een sociaalecologische samenleving*. Berchem: EPO.
- Holemans, D. (2017). [Macht en geld](#). *Oikos* 81, 11-19.
- Holemans, D., Osman, P. & Franssen, M-M. (2021). *Voor wie willen we zorgen? Ecofeminisme als inspiratiebron*. Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank.
- Holemans, D. & Van de Velde, K. (2019). [Creating Socio-Ecological Societies Through Urban Commons Transitions](#). Brussels: Green European Foundation.
- Holemans, D., Van de Velde, K., De Moor, T. & Kint, C. (2018). [Wanneer burgers het heft in handen nemen: burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016 van naderbij bekeken](#). Een studie van Oikos Denktank met steun van de Koning Boudewijnstichting (KBS). Brussel: KBS.
- Hollebecq, H. (2019). [Terug van nooit weggeweest: coöperatief ondernemen. Bedrijven waar de klanten, werkers of leveranciers de aandeelhouders zijn](#). *Oikos* 92, 22-32.
- Hopkins, R. (2008/2009). *Het transitie handboek: van olie-afhankelijkheid naar lokale veerkracht*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Hyde, L. (2007 [1979]). *The Gift. Creativity and the Artist in the Modern World* (2nd Vintage Books ed.). New York: Vintage Books.
- Hyde, L. (2012). *Common as Air. Revolution, Art and Ownership*. London: Union Books.
- Illich, I. (1973). [Tools for Conviviality](#). New York: Harper & Row. Ned. vert. *Naar een nieuwe levensstijl*. Baarn: Het Wereldvenster.
- Institute for the Future (ITF) (2017). [Universal Basic Assets: A manifesto for a more equitable future](#).
- International Co-operative Alliance (ICA) (1995). [Co-operative identity, values & principles](#). Statement of the General Assembly, Manchester.

- International Co-operative Alliance (ICA) (2016). [Guidance Notes to the Co-operative Principles](#).
- International Labour Organization (ILO) (2018). [Care work and care jobs for the future of decent work](#). Report. Geneva: International Labour Office.
- International Labour Organization (ILO) (2022, 10 June). [Resolution concerning decent work and the social and solidarity economy](#). International Labour Conference – 110th Session, Resolution II.
- Jackson, T. (2010). *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Jan van Arkel i.s.m. Oikos Denktank.
- Jackson, T. (2022). *Voorbij de groei. Het leven na het kapitalisme*. Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank.
- Jacobs, L. & Van Opstal, W. (2013). [Wat is coöperatief ondernemen?](#) *Samenleving en politiek*, 21(4), 44-49.
- Kallis, G. (2018). *Degrowth*. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing.
- Kallis, G. (2019). *Limits. Why Malthus was wrong and why environmentalists should care*. Stanford: Stanford University Press.
- Kallis, G., Paulson, S. D'Alisa, G. & Demaria, F. (2020). *The Case for Degrowth*. Cambridge: Polity Press.
- Karatani, K. (2014). *The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchange*. Durham/London: Duke University Press.
- Kawano, E. (2018a, 1 mei). *Solidarity Economy: Building an Economy for People and Planet*. The Next System Project. Reworked version: in J.G. Speth & K. Courrier (Eds.), *The New Systems Reader. Alternatives to a Failed Economy* (pp. 285-302). New York: Routledge.
- Kawano, E. (2018b, 4 September). [Seven ways to build the solidarity economy](#). *Open Democracy*.
- Kelly, M. (2001). *The Divine Right of Capital. Dethroning the Corporate Aristocracy*. Oakland, CA: Berrett-Koehler.
- Kelly, M. (2012) *Owning Our Future: The Emerging Ownership Revolution*. Oakland, CA: Berrett-Koehler Publishers.
- Kelly, M. & Howard, T. (2019). *The Making of a Democratic Economy. Building Prosperity for the Many, Not Just the Few*. Oakland, CA: Berrett-Koehler.
- Kelton, S. (2021). *De mythe van de staatsschuld. Op weg naar een nieuwe economie*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Kenis, A. & Lievens (2012). *De mythe van de groene economie. Valstrik, verzet, alternatieven*. Berchem/Utrecht: EPO/Jan van Arkel.
- Kimmerer, R.W. (2013). *Braiding Sweetgrass. Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge, and the Teachings of Plants*. Minneapolis: Milkweed. Vert.: *Een vlecht van heilig gras*, Haarlem: Altamira, 2022.
- Kimmerer, R.W. (2021). [De Serviceberry: een economie van overvloed](#). *Oikos* 97, 4-18.
- Klomp, K. & Oosterwaal, S. (Eds.) (2021). *Thrive. Fundamentals for a New Economy*. Amsterdam/Antwerpen: Business Contact.
- Koretskaya, O. & Grosenbaugh, G. (2020). [Wellbeing Business: 8 ways that businesses are challenging the corporate mindset to ensure social and ecological wellbeing for all](#). Wellbeing Economy Alliance.
- Kostakis, V. & Bauwens, M. (2014). *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Kothari, A., Demaria, F. & Acosta, A. (2014). [Buen Vivir, Degrowth and Ecological Swaraj: Alternatives to sustainable development and the Green Economy](#). *Development*, 57(3-4), 362-375.
- Kothari, A., Salleh, A., Escobar, A., Demaria, F. & Acosta, A. (Eds.) (2019). [Pluriverse: A post-development dictionary](#). New Delhi: Tulika Books.

- Kothari, A., Salleh, A., Escobar, A., Demaria, F. & Acosta, A. (2019). Introduction. Finding pluriversal paths. In Id. [*Pluriverse: A post-development dictionary*](#) (pp. xxi-xl). New Delhi: Tulika Books.
- Kratzwald, B. (2012). [*Rethinking the social welfare state in light of the commons*](#). In D. Bollier & S. Helfrich (Eds.), *The wealth of the commons: A world beyond market and state* (pp. 55-60). Amherst: Leveller Press.
- Kuhk, A., Holemans, D. & Van den Broeck, P. (Eds.) (2018). *Op grond van samenwerking. Woningen, voedsel en trage wegen als heruitgevonden commons*. Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank & INDIGO-consortium.
- Kuypers, S. & Van Hemelrijck, E. (2021). Sustainable Money System (SuMSy). A new monetary system for a better world. In K. Klomp & S. Oosterwaal (Eds.), *Thrive. Fundamentals for a New Economy* (pp. 83-95). Amsterdam/Antwerpen: Business Contact.
- Langergaard, L.L. (Ed.) (2022). *New Economies for Sustainability. Limits and Potentials for Possible Futures*. Cham: Springer.
- Latour, B. (2004). [*Why critique has run out of steam? From matters of fact to matters of concern*](#). *Critical Inquiry*, 30(2), 225-248.
- Latour, B. (2018). *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*. Amsterdam: Octavo.
- Latour, B. (2019). [*'Politiek is ecologie. Groenen, doe daar je voordeel mee'*](#). Interview door S. Schouten & N. Springfield. *Oikos* 90, 57-62.
- Laville, J.-L. (2010, 1 October). [*The Solidarity Economy: An International Movement*](#). *RCCS Annual Review*.
- Laville, J.-L. (2015). Social and Solidarity Economy in Historical Perspective. In P. Utting (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 41-56). London: Zed Books/UNRISD.
- Lerch, D. (Ed.) (2017). [*The Community Resilience Reader. Essential Resources for an Era of Upheaval*](#). Washington: Island Press.
- Lewis, M. & Conaty, P. (2012). *The Resilience Imperative. Cooperative Transitions to a Steady-State Economy*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Liegey, V. & Nelson, A. (2020). *Exploring Degrowth*. London: Pluto Press.
- Lietaer, B., Arnsperger, C., Goerner, S. & Brunnhuber, S. (2012). *Geld en duurzaamheid. Van een falend geldsysteem naar een monetair ecosysteem*. Utrecht: Jan van Arkel i.s.m. Oikos Denktank.
- Lievens, M. & Kenis, A. (2016). [*Delen of huren? Het potentieel van de commons en de ambivalentie van de deeleconomie*](#). *Streven*, oktober, 849-859.
- [*Lima Declaration*](#) (1997, 4 July). First Meeting Globalization of Solidarity.
- Linebaugh, Peter (2008). *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. Berkeley: University of California Press.
- Linebaugh, P. (2010, 8-10 January). [*Some principles of the commons*](#). Counterpunch. Included in Id. (2014), *Stop, Thief! The Commons, Enclosures and Resistance* (pp. 13-15). Oakland, CA: PM Press.
- Linebaugh, P. (2014). *Stop, Thief! The Commons, Enclosures and Resistance*. Oakland, CA: PM Press.
- Lotens, W. (2013). *De nieuwe coöperatie: tussen realiteit & utopie*. Leuven: Lannoo Campus.
- Maclurcan, D. & Hinton, J. (2014, 1 oktober). [*Beyond capitalism: not-for-profit business ethos motivates sustainable behaviour*](#). *The Guardian*.
- Malcorps, J. (2008). [*Cradle to cradle: een "nieuwe" oude visie op economie en milieu*](#). *Oikos* 46, 56-62.
- Malcorps, J. (2016). [*Naar een duurzame circulaire economie in Vlaanderen? Hoe ambitieus durft Vlaanderen te zijn?*](#) *Oikos* 76, 42-62.

- Malcorps, J. (2018). [Naar een economie van het Gemene Goed](#) [bespreking van C. Felber, *Ware Winst. Gemene-Goed-Economie als Wegwijzer*]. *Oikos* 86, 84-89.
- Malcorps, J. (2020). Voorbij het groeidenken – naar een nieuwe economie voor de 21ste eeuw? In D. Holemans (Ed.). *Het Ecologisch Kompas* (pp. 157-174). Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank.
- Malcorps, J. (2021). [De terugkeer van de overheid 'watsoever it takes'](#). *Oikos* 98, 81-90.
- Martínez-Alier, J., Pascual, U., Vivien, E.D. & Zaccai, E. (2010). [Sustainable de-growth: Mapping the context, criticism and future prospects of an emergent paradigm](#). *Ecological Economics*, 69, 1741-1747.
- Mastini, R. (2019). [Postgroeipolitiek. Interview met Tim Jackson en Giorgos Kallis](#). *Oikos* 90, 19-29.
- McMurtry, J.-J. (2015). Prometheus, Trojan Horse or Frankenstein? Appraising the Social and Solidarity Economy. In P. Utting (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 57-71). London: Zed Books/UNRISD.
- Meadows, D.H. (1999, December). [Leverage Points. Places to Intervene in a System](#). Sustainability Institute.
- Meadows, D.H. (2008). *Thinking in Systems. A Primer*. London: Earthscan.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens, W. (1972). [Limits to Growth](#). New York: Universe Books.
- Mellor, M. (2010). [The Future of Money: From Financial Crisis to Public Resource](#). London: Pluto.
- Mellor, M. (2015). *Debt or Democracy: Public Money for Sustainability and Social Justice*. London: Pluto.
- Mellor, M. (2016). Geld, publiek gecreëerd. In G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (Eds.), *Ontgroei. Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk* (pp. 261-264). Utrecht: Jan van Arkel i.s.m. Oikos Denktank.
- Mellor, M. (2017, August). [Money for the People](#). Great Transition Initiative.
- Mellor, M. (2019). Care as wellth. Internalising care by democratizing money. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 116-130). Abingdon: Routledge.
- Melnik, G. (1985). *The Search for Community. From Utopia to Co-operative Society*. Montreal/New York: Black Rose Books.
- Mendell, M. & Alain, B. (2015). Enabling the Social and Solidarity Economy through the co-construction of public policy. In P. Utting (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 166-182). London: Zed Books/UNRISD.
- Mertens, J. (2010). [Interview met Tim Jackson](#). *Oikos* 55, 50-56.
- Mertens, J. (2013). [De weg naar een postgroeie-economie](#). *Oikos* 64, 68-73.
- Middendorp, R. (2015). [Een duurzame samenleving op basis van peer-to-peer. Een interview met Michel Bauwens](#), *Oikos* 72, 9-12.
- Mies, M. & Shiva, V. (1993). *Ecofeminism*. London: Zed Books.
- Miller, E. (2007, 29 January). ["Other Economies Are Possible!": Building a Solidarity Economy](#). GEO Collective.
- Miller, E. (2010). [Solidarity Economy: Key Concepts and Issues](#). In E. Kawano, T. Masterson & J. Teller-Ellsberg (eds.). *Solidarity economy I: Building alternatives for people and planet* (pp. 25-41). Amherst, MA: Center for Popular Economics.
- Miller, E. (2013). [Community Economy: Ontology, Ethics, and Politics for Radically Democratic Economic Organizing](#). *Rethinking Marxism*, 25(4), 518-533.
- Miller, E. (2019). *Reimagining Livelihoods: Life beyond Economy, Society, and Environment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Moati, P. (2019, 22 november). [L'utopie écologique séduit les Français](#). *Le Monde*.
- Moati, P., et al. (2020). *Les perspectives utopiques des Français*. L'ObSoCo, Paris.
- Moore, H.L. & Collins, H. (2020). [Towards prosperity: Reinvigorating local economies through Universal Basic Services](#). London: UCL Institute for Global Prosperity.

- Moulaert, F. & Alenei, O. (2005). [Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present](#). *Urban Studies*, 42 (11), 2037–2053.
- Munro, E. (2013). Feminism: a fourth wave? *Political Insight*, 4, 22–5.
- Nelson, A. (2022). *Beyond Money. A Post-Capitalist Strategy*. London: Pluto Press.
- Neumann, M. & Winker, G. (2020). Care Revolution: care work – the core of the economy. In C. Burkhart, M. Schmelzer & N.Treu (Eds.) (2020). [Degrowth in Movement\(s\). Exploring pathways for transformation](#) (pp. 10-127). Winchester, UK : Zero Books.
- Noy, F. & Holemans, D. (2016). [Burgercollectieven in kaart gebracht](#). *Oikos* 78, 69-81.
- Nussbaum, M. (2012). *Mogelijkheden scheppen. Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Oikosredactie (2007). [Redactiemanifest Oikos](#). *Oikos* 40, 4-5.
- O'Neill, D.W., Fanning, A.L., Lamb, W.F. & Steinberger, J.K. (2018). [A good life for all within planetary boundaries](#). *Nature sustainability*, 1(2), 88–95.
- Ostrom, E. (1990). [Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action](#). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (2009). [Beyond Markets and States. Polycentric governance of Complex Economic Systems](#) [Sveriges Riksbank Prize lecture, December 8].
- Paech, N. (2012). *Liberation from excess: The road to a post-growth economy*. München: Oekom.
- Parrique, T. (2022). Is groene groei een feit? *Oikos* 102, 65-69.
- Peeters, J. (2011). [Transformationele politiek: in dialoog over een veerkrachtige samenleving](#). *Oikos* 59, 60-69.
- Peeters, J. (2014). [De commons. Een beperkte gids naar recente literatuur](#). *Oikos* 71, 41-51.
- Peeters, J. (Red.) (2015a). *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie*. Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2015b). Fundamentele uitgangspunten voor een sociaal-ecologische transitie. In Id. (Red.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie* (pp. 15-105). Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2015c). Economie voor het gemeenschappelijk welzijn. In Id. (red.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie* (pp. 209-227). Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2015d). Sociaal werk en een economie voor gemeenschappelijk welzijn. In Id. (red.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie* (pp. 233-244). Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2016). [De economie humaniseren](#). *Oikos* 76, 4-10.
- Peeters, J. (2018a). [Ontgroeien: delen om te bloeien. Van kritiek op economische groei naar nieuwe praktijken](#). *Streven*, 85(3), 229-240.
- Peeters, J. (2018b). Commons en coöperaties in een transitieperspectief. In A. Kuhh, D. Holemans & P. Van den Broeck (Eds.), *Op grond van samenwerking. Woningen, voedsel en trage wegen als heruitgevonden commons* (pp. 379-403). Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank.
- Peeters, J. (2018c). [Ontgroeien: de verbeelding van een alternatieve wereld](#) [Bespreking van: Kallis, G. 2018. *Degrowth*]. *Oikos* 88, 70-72.
- Peeters, J. (2020a, 5 augustus). [Zorg moet centraal staan in de economische heropbouw](#). *Knack*.
- Peeters, J. (2020b). Fundamenten van een groene maatschappijvisie: de aarde als kompas. In D. Holemans (Ed.). *Het Ecologisch Kompas* (pp. 57-82). Berchem: EPO i.s.m. Oikos Denktank.
- Peeters, J. (2021a). [Viermaal degrowth](#). *Oikos* 97, 96-101.
- Peeters, J. (2021b). Ontgroeien. Van schaarste naar 'meer dan genoeg'. In W. Derkse et al., [Meer dan genoeg. Een florerende economie van de matigheid](#) (pp. 23-33). Antwerpen: Streven Vrijplaats.

- Peeters, J. (2022). [*Sustainability and new economic approaches An exploration for social work research*](#). SPSW Working Paper No.CeSo/SPSW/2022-01. Leuven: Centre for Sociological Research, KU Leuven.
- Perkins, P. (2007). [*Feminist Ecological Economics and Sustainability*](#). *Journal of Bioeconomics*, 9, 227-244.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, Ma: Harvard University Press.
- Plumwood, V. (1993). [*Feminism and the Mastery of Nature*](#). London: Routledge.
- Plumwood, V. (2018 [2003]). Ecofeminist analysis and the culture of ecological denial. In L. Stevens, P. Tait & D. Varney (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene* (pp. 97-112). Cham: Palgrave Macmillan.
- Poirier, Y. (2014). [*Social Solidarity Economy and related concepts. Origins and Definitions: An International Perspective*](#). RIPESS.
- Polanyi, K. (1944/2001). [*The Great Transformation. The political and economic origins of our time*](#). Boston: Beacon Press, Boston.
- Power, M. (2004). [*Social provisioning as a starting point for feminist economics*](#). *Feminist Economics*, 10(3), 3-19
- Praetorius, I. (2015). [*The Care-Centered Economy: Rediscovering what has been taken for granted*](#). Heinrich Böll Foundation, Publication Series Economy + Social Issues, 16. Berlin.
- Puig de la Bellacasa, M. (2017). *Matters of Care: Speculative Ethics in More Than Human Worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Raworth, K. (2017a). *Donuteconomie*. In *zeven stappen naar een economie voor de 21^e eeuw*. Nieuw Amsterdam.
- Raworth, K. (2017b). [*De donut-economie. Een rond zoet broodje als economisch model*](#). Interview door D. Holemans. *Oikos* 84, 15-19.
- Red de Redes de Economía Alternativa y Solidaria (REAS) (2020, 30 januari). [*Een charter voor de solidariteitseconomie*](#) (vert. J. Peeters). Oikos.
- Restakis, J. (2010). *Humanizing the economy. Co-operatives in the age of capital*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Restakis, J. (2010). Sociale coöperaties en sociale zorg. [*Deel 1*](#). *Oikos* 76, 2016/1, 11-24; [*Deel 2*](#). *Oikos* 77, 2016/2, 47-60.
- Restakis, J. (2021a). Cooperative commonwealth and the Partner State. In J.G. Speth & K. Courrier (Eds.), *The New Systems Reader. Alternatives to a Failed Economy* (pp. 362-384). New York: Routledge.
- Restakis, J. (2021b). *Civilising the State. Reclaiming Politics for the Common Good*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Rigby, K. (2018 [1998]). Women and nature revisited: Ecofeminist reconfigurations of an old association. In L. Stevens, P. Tait & D. Varney (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene* (pp. 57-81). Cham: Palgrave Macmillan.
- RIPESS (2015). *Global Vision for a Social Solidarity Economy: Convergences and Differences in Concepts, Definitions and Frameworks*.
- Roelvink, G., St. Martin, K. & Gibson-Graham, J.K. (Eds.) (2015). [*Making Other Worlds Possible. Performing Diverse Economies*](#). Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Ruggie, J.G. (1982). [*International regimes, transactions, and change: embedded liberalism in postwar economic system*](#). *International Organization*, 36 (2), 379-415.
- Sahlins, M. (1972). *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.
- Salleh, A. (1997). *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*. London: Zed Books.
- Schmelzer, M., Vetter, A. & Vansintjan, A. (2022). *The Future is Degrowth. A Guide to a World beyond Capitalism*. London/New York: Verso.

- Scholz, T. (2016). *Platform Cooperativism. Challenging the Corporate Sharing Economy*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Schor, J. (2014, October). *Debating the sharing economy*. Great Transition Initiative.
- Sennholz-Weinhardt, B., Meynen, N. & Wiese, K. (2021). *Towards a wellbeing economy that serves people and nature*. Oxfam Germany & European Environmental Bureau.
- Shiva, V. (2010). *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. 2010 edition. London: Zed Books.
- Snick, A. & Wanner, H. (2015). [Monetaire transitie als sleutelement van een ecologische economie](#). *Oikos* 75, 21-31.
- Social Prosperity Network (2017). [Social prosperity for the future: A proposal for Universal Basic Services](#). London: UCL Institute for Global Prosperity.
- Speth, J.G. & Courier, K. (Eds.) (2021). *The New Systems Reader. Alternatives to a Failed Economy*. New York: Routledge.
- Steffen, W. et al. (2015). [The trajectory of the Anthropocene: the great acceleration](#). *The Anthropocene Review*, 2(1), 81-98.
- Stevens, L., Tait, P. & Varney, D. (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene*. Cham: Palgrave Macmillan.
- St. Martin, K., Roelvink, G. & Gibson-Graham, J.K. (2015). Introduction: An Economic Politics for Our Times. In G. Roelvink, K. St. Martin & J.K. Gibson-Graham (Eds.), *Making Other Worlds Possible. Performing Diverse Economies* (pp. 1-25). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Terreblanche, C. (2019). Ecofeminism. In A. Kothari, A. Salleh, A. Escobar, F. Demaria & A. Acosta (Eds.) (2019). [Pluriverse: A Post-Development Dictionary](#) (163-166). New Delhi: Tulika Books.
- Troncoso, S. & Utratel, A.M. (2017, 19 April). [From Platform to Open Cooperativism](#). Commons Transition.
- Troncoso, S. & Utratel, A.M. (2019). [If I Only Had a Heart: A DisCO Manifesto](#). Guerrilla Media Collective i.c.w. Transnational Institute.
- Tronto, J.C. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- Tronto, J.C. (2017). [There is an alternative: homines curans and the limits of neoliberalism](#). *International Journal of Care and Caring*, 1(1), 27-43.
- Ugarte, J. (2015, October). [Worker Cooperatives in a Globalizing World](#). Great Transition Initiative.
- UNRISD (2016). [Policy Innovations for Transformative Change. Implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development](#). Flagship Report 2016. Geneva.
- UNTFSSSE (2014). [Social and Solidarity Economy and the Challenge of Sustainable Development](#). Position Paper by the United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy.
- Utting, P. (ed.) (2015). *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe*. London: Zed Books/UNRISD.
- Utting, P. (2015). Introduction: The Challenge of Scaling Up Social and Solidarity Economy. In Id. (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 1-37). London: Zed Books/UNRISD.
- Utting, P., van Dijk, N. & Matheï, M-A. (2014). [Social and Solidarity Economy. Is There a New Economy in the Making?](#). Occasional Paper No. 10. Geneva: UNRISD.
- van Bavel, B. (2018). *De onzichtbare hand. Hoe markteconomieën opkomen en neergaan*. Amsterdam: Prometheus.
- van den Bergh, J. (2017). [A third option for climate policy within potential limits to growth](#). *Nature Climate Change*, 7, 107-112.

- van den Berg, K. (2019). Environmental feminisms. A story of different encounters. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 55-69). Abingdon: Routledge.
- van den Heuvel, N. (2018). Ecofeminisme met en zonder Natuur. *Wijsgerig perspectief*, (3). <https://www.filosofie.nl/ecofeminisme-met-en-zonder-natuur/>
- Van de Velde, K., Holemans, D. & De Moor, T. (2019a). Wanneer burgers het heft in handen nemen (deel 1). [Burgercollectieven opgericht in 2015-2016 van naderbij bekeken](#). *Oikos* 90, 66-87.
- Van de Velde, K., Holemans, D. & De Moor, T. (2019b). Wanneer burgers het heft in handen nemen (deel 2). [Burgercollectieven nader bekeken: de domeinen energie en voedsel & landbouw](#). *Oikos* 91, 62-79.
- van de Ven, J. (1996). Heelheid in diversiteit. Enkele ecofeministische thema's. In F. Janssens & U. Melle (Eds.), *Voeten in de aarde. Radicale groene denkers* (pp. 95-126). Antwerpen: Hadewijch.
- van de Ven, J. (2008). [Val Plumwood: van ecofeministische rationaliteitskritiek naar intersoortelijke dialoog](#). *Oikos* 45, 14-24.
- Van Doorslaer, H. (2012). [Rio+20: Naar een duurzaam economisch model dat mens en milieu respecteert](#). Beleidspaper Oxfam-Wereldwinkels. *Oikos* 61, 95-104.
- Van Gool, J.H. (1985). *Aankondigers van het post-socialistische tijdperk. Van 1830 naar 2030*. Assen: Van Gorcum.
- Van Opstal, W. (2014). [De coöperatie: alternatief tussen markt en staat?](#) *CDR*, 2(2), 65-73.
- Van Opstal, W. & Coates, A. (2015). Organisatievormen voor het financieren en beheren van commons. In J. Peeters (red.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie* (pp. 280-291). Berchem: EPO.
- Vansintjan, D. (2015). [De energietransitie naar energiedemocratie](#). REScoop.eu i.s.m. Oikos Denktank.
- Varney, D. (2018). Climate guardian angels: Feminist ecology and the activist tradition. In L. Stevens, P. Tait & D. Varney (Eds.) (2018). *Feminist Ecologies. Changing Environments in the Anthropocene* (pp. 135-153). Cham: Palgrave Macmillan.
- Vastenaekels, J. & Pelenc, J. (2018). [Investigating the potential of cooperatives to re-embed the economy: a multiple case study of food cooperatives in Belgium](#). CIRIEC-WP2018/05. Liège.
- Vaughan, G. (2018). [Ideas for Our Times. The Gift](#). Interview by Rajani Kanth.
- Vaughan, G. (2019a). [Thinking through the gift paradigm](#). *Canadian Woman Studies*, 34(1-2), 6-10.
- Vaughan, G. (2019b). Giving and Receiving: The Maternal Basis of Life and Language. *Canadian Woman Studies*, 34(3-4), 31-39.
- Vaughan, G. (2019c). Visions of Post Patriarchy. *Femspec*, 19(1), 105-112.
- Verdegem, P. (2018). [Omnia Sunt Communia? Alles in Common\(s\)?](#) *Oikos* 85, 58-64.
- Wall, D. (2017). *Elinor Ostrom's Rules for Radicals. Cooperative alternatives Beyond Markets and States*. London: Pluto Press.
- Waring, M. (1988). *If Women Counted: A New Feminist Economics*. San Francisco: Harper & Row.
- Wellbeing Economy Alliance (WEAll) (2020). [The Business of Wellbeing: A Guide to the Alternatives to Business as Usual](#).
- Wellbeing Economy Alliance (WEAll) (2021, January). [Our vision for a movement to bring about economic system change: Bold, vital – and entirely possible](#) [update].
- Wellbeing Economy Alliance (WEAll) (2022, March). [Wellbeing Economy Policy Design Guide. How to design economic policies that put the wellbeing of people](#).
- Wiedmann, T.O., Lenzen, M., Keysser, L. & Steinberger, J. (2020). [Scientists' warning on affluence](#). *Nature Communications*, 11(1), 3107.

- Winker, G. (2015). *Care Revolution. Schritte in eine solidarische Gesellschaft*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Winker, G. (2018). *Care Revolution. Interview by B. Aulenbacher and B. Riegraf*. *Equality, Diversity and Inclusion*, 37(4), 420-428.
- Wörer, S. (2019). Gift economy. In A. Kothari, A. Salleh, A. Escobar, F. Demaria & A. Acosta (Eds.) (2019). *Pluriverse: A Post-Development Dictionary* (pp. 191-194). New Delhi: Tulika Books.
- Wright, E.O. (2010). *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.

Bio

JEF PEETERS is medewerker van het tijdschrift Oikos vanaf het eerste uur en is ook lid van denktank Oikos. Als hogeschooldocent deed hij onderzoek naar de relatie tussen sociaal werk en duurzame ontwikkeling, wat resulteerde in *Een veerkrachtige samenleving* (2010) en *Veerkracht en burgerschap* (2015).

Hij is thans vrijwillig wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek, groep Social Policy and Social Work (KU Leuven), alsook bij CIMIO - Centrum voor Impactgericht Maatschappelijk Innoveren en Ondernemen (UCLL). De laatste jaren legt hij zich toe op nieuwe/alternatieve economische benaderingen die kunnen bijdragen aan een sociaal-ecologische systeemverandering.

Colofon

Dit is een uitgave van Oikos, Denktank voor Sociaal-Ecologische Verandering, 2023.

Website: www.oikos.be

Voor informatie voor lezingen en evenementen: info@oikos.be

Coverbeeld: [iStock.com/Socha](https://www.istock.com/Socha)

Vormgeving: Els Sallets

ISBN: 9789081729741

Dit werk valt onder de Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal-licentie. Om een kopie van deze licentie te bekijken, gaat u naar <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>